

Sw/14
1/11

मा. पा. २१३ अष्टमस्कन्धोऽथ पुनरावृत्तिः
इति श्री सांख्यिके
तृतीयाध्याये द्वितीयपादे दशमं परमतः सेतूमानेत्यधिकरणम्

ननु स एवायमित्यतिदेशेति तथाबुद्धिः सम्पद्येतैवेति व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य
तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह,

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषादिति, धर्मैक्येऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या समानधर्मत्वाभावो दृश्यते, अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः, असिन्नर्थे दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति, “यदादित्यगतं तेजः” (श्रीमद्भग. १५. १२.) इतिवाक्यादादित्य-चन्द्राग्निगतैतेजसामैक्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथात्रापीतिज्ञानसम्भवादित्यर्थः, आदि-पदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मवत्त्वं तैवेत्यपि सङ्गृह्यते ॥ ३४ ॥

किञ्च,

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोन्य उत्तमोक्तीति वदता तत्रेत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यं, तच्चाशङ्क्यं, प्रमाणाभावात्, साम्येऽपि तथा विशेषाभावोद्वैतश्रुतिविरोधश्च, तस्मादित्तः परस्मानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपत्त्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्योक्तास्तथैव “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” (श्वेता. ६. ८.) इति श्रुत्यैव ततोधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाप्यसदुक्तप्रकारोनुसर्तव्य इत्यर्थः, अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा पश्चात्तदाविर्भावे कृते लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्यमिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३६ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥ इत आरभ्य श्रीमद्ब्रह्मसामिचरणानां लेखो बोध्यः । तथाबुद्धिः उक्तपैबुद्धिर्धर्मैतिदेशोऽनेत्यर्थः, तथोक्तेऽपि धर्मैतिदेशोकावपि, समानधर्मत्वाभावः सकलधर्मैक्येऽपि धर्मस्य समानत्वाभावः, अन्यत्र स्फटिकादौ यद्वयमाणदृष्टान्ते तेजसि च, न तथात्वं न धर्माणां समानत्वम् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ ‘सत्त्वं ज्ञान’मित्यादिना प्रतिपादितादन्य उत्कृष्टो नेत्यत्र सूत्रद्वयेनोपपत्तिमाह सूत्रकार इत्याहुः किञ्चेत्यादिना, तत्र पक्षद्वयेनोत्कृष्टत्वेनाङ्गीकृते, इतः ‘सत्त्वं ज्ञान’मित्यादिनोक्तात्, विशेषाभावः इत उत्कृष्टधर्मसत्त्वे विशेषाभाव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ तत् सेत्वादिधर्मवाक्, ततः उक्तधर्मवत्तः, अस्मदुक्तप्रकारः ‘सत्त्वं ज्ञान’-मित्यादिनोक्तधर्मवतो ब्रह्मत्वस्वीकारः, पूर्वं अवतारापूर्वं, स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन, आदिर्भावं धर्माविर्भावं, पूर्वा-पश्चातः भगवतारावस्थातः, भगवत्येव अवतारावस्थापक्षे पूर्वमिदमेव, आधिक्यमिव पूर्वं सर्वं भगवति स्थितमेवाविर्भावमिदानीमिति इत्यशङ्कः, अन्यपदोपादानमिति, तथा च ‘न तत्सम’ इतिश्रुत्यान्यप्रतिषेधात् तथा पूर्वरूपमेवमिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

१. न समानधर्मत्वमिति कपुपुगोपुस्तकेषु न समानधर्मवत्त्वमिति बपुस्तके । २. अन्यत्रेत्यत्रापि पुगोपापुस्तकेषु । ३. आदित्यचन्द्राग्निगते इति कपुस्तके । ४. तत्रापीतीति कपुस्तके । ५. धर्मत्वमिति वपापुस्तकयोः । ६. तथेत्यत्रापि कपौपुस्तकयोः । ७. अद्वैतविरोधधेति पुपुस्तके । ८. वित. परस्मा इत्येतान्यक्षराणि छानानि पुपुस्तके । ९. श्रुत्या इति वपापुस्तकयोः । १०. अस्मदुक्तमार्ग इति पुपुस्तके अस्मदुक्त एव मार्ग इति कपुपुगोपापुस्तकेषु । ११. कृत इति वपापुस्तकयोः ।

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह,

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशानां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित्, तन्न, “जन्माद्यस्य यतः” (ब्र. सू. १.१.२.) इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात्, न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वं सिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा सेत्वादिवाक्यैः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यमिति चेदग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेः, अत्रैवं ज्ञेयं, नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति, योगसिद्धदूरश्रवणादिचत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात्, अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्वं न शङ्केत, विरोधपरिहाराय तु सामान्याच्चविरोध इति वदेत्, तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः, अनेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्वनिरासेन आयामशब्दादिभ्यः व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य एवं सर्वगतत्वं सिध्यति न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः, ते च शब्दाः “आकाशवत् सर्वगतश्च निर्लभः” “ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्” (छान्दो. ५. १४. ३.) “वृक्षश्च सत्त्वो दिपि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” (तै. आ. १०. १०. ३.) इत्यादयः, आदिपदात् “सर्वतःपाणिपदान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” (श्रीमद्भग. १२. १३.) इत्यादिस्मृतयः सङ्गृह्यन्ते, अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणं, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्यमात्रं पर्यवसास्येतीति भावः ॥ ३७ ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ प्रकरणं धर्मधर्मिविरोधनिरासप्रकरणं, स्वसिद्धान्तदृढीकरणार्थकदेशिमतं दूषयितुमुपन्यस्यन्ति अनेनेत्यादि, स्वपदेशानां सेतुविधत्वादिपदवाच्यानां ब्रह्मदृष्टान्तानां, मुख्यार्थत्वादि सधर्मकस्य ब्रह्मत्वनिराकरणेत्यर्थः, तथा च परब्रह्मत्वनिराकरणेपि सोपाधिकस्य ब्रह्मणो व्यापकत्वमस्येवेति फलितं, केचित् मायावादिनः, व्यापकत्वस्य जगत्कर्तृव्यापकत्वस्य, पूर्वं सिद्धं जन्माद्यधिकरणसिद्धं, सेत्वादिवाक्यैः सममित्यादि, सेत्वादिवाक्यप्रतिपादितसधर्मकोपक्षीणमेव वाच्यं न तु तत् परब्रह्मव्यापकत्वमित्यर्थः, अग्रिमित्यादि, इति चेदुच्येत तदा अग्रिमपदस्य व्यापकताबोधक ‘आयामशब्दादिभ्यः’ इतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः, उक्तवैयर्थ्यमुपपादयन्ति अत्रैवमित्यादिना, रोद्धुं निश्चेतुं, शक्नोति सूत्रकार इत्यर्थः, एकान्ततः वास्तवं, ब्रह्मणि सधर्मके ब्रह्मणि, अन्यथा सधर्मके वास्तवव्यापकत्वाभावे, परत्वं न शङ्केत परिच्छिन्नत्वेन सधर्मकस्य व्यापकत्वासिद्ध्या परब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धान्तस्य परब्रह्मत्वं कथं शङ्केतेत्यर्थः, ननु श्रुतिषु सधर्मकस्यापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्विरोधपरिहारार्थमेव शङ्केत आहुः सामान्येत्यादि, तथा च ‘सामान्याच्च’ इतिसिद्धान्तसूत्र इत्यमेव सूत्रं कुर्यादित्यर्थः, सामान्यात् ब्रह्मसत्तायाः सर्वत्रापि सत्त्वादपरस्मिन्नपि ब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः स्यादित्यर्थः, इत्थं च तावत्तवोपपत्तेरितरवैयर्थ्यमिति फलितं, व्यापकत्वेत्यादि, व्यापकत्ववाचकपदघटितश्रुतित्यर्थः, आदिपदात् सूत्रस्यादिपदात्, विलम्बेत्यादि व्यासिद्धान्तपरामर्षादिकृतविलम्बेनेत्यर्थः, साध्येत्यादि, श्रुत्या ब्रह्मरूपसाध्यसिद्धेरनुमानवैकल्यमित्यर्थः, इच्छाविशेषेण सिसाधयिषाबलात्, अभ्युच्यमात्रं दूषास्वीकारमात्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ १० ॥

इति तृतीयद्वितीये दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

१. पूर्वसिद्धमिति सर्वव्यापकाः । २. सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति वपापुस्तकयोः । ३. अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेदितिपाठः सर्वव्यापदेषु । ४. कार्यकारणेत्यादि पुस्तके । ५. परत्वनिरास इति कपुस्तके । ६. सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य इति वपुस्तके । ७. एवमिति कपुगोपुस्तकेषु । ८. इयं श्रुतिरेव । ९. पादं तदिति कपुस्तके । १०. एतेनेति कपुगोपुस्तकेषु । ११. अभ्युच्यत्वमात्रमिति कपुगोपुस्तकेषु । १२. पर्यवस्येतीति पुगोपुस्तकयोः ।

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वमयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिका-
रिणां तदाह, ते हि फलप्रेप्सव एव भजिष्यन्ति, तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह,

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (३. २. ११.)

अत ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा, कुतः ? उपपत्तेः, “सर्वस्य
वशी सर्वेक्षेयानः” (बृह. ६. ४. २२.) इतिश्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह, नह्यन्यस्य
वस्त्वन्यो दातुं समर्थो भगवानेव तथेत्यर्थः ।

केचित्तत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन
व्याकुर्वन्ति, तत्रग्रे जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवा-
प्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयैवैश्वर्यं स्यादिति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितमिह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फल-
दातृत्वाचिकां प्रमाणयति, सा च “स वा एष महानज आत्मान्नादो वैसुदान” (बृह. ६. ४.
२४.) इत्यादिरूपा, चकारात् “सुखं दुःखं भवो भावः” (श्रीमद्भग. १०. ४.) इत्युपक्रम्य
“भवन्ति भावा भूतानां मत् एव पृथग्विधाः” (श्रीमद्भग. १०. ५.) इत्यादिरूपा स्मृतिः
सङ्गृह्यते ॥ ३९ ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते,

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

ननु कर्मण एव फलमितिपक्षेऽप्युपपत्तिश्चावर्णे तुल्ये, तथा हि ईश्वरवादिनापि कर्मनिरपे-
क्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यं, विधिर्वैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्यां, तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु,
कृतं तत्सापेक्षेण तेन, न चाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भ-

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ अन्ते फलाधिकरणनिरूपणेनाविरोधादितिरूपणस्य सार्थक्यं निरूपयन्नधि-
करणमारभत इत्याहुः एवमित्यादिना, एवं पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या, सर्वोत्तमत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि सर्वोत्तमत्वनिरू-
पणेन, इतराधिकारिणां सकामानां, तदाह भजनीयत्वमाह, ते हि सकामा हि, तच्च सकामभजनीयत्वं च,
तदाह फलदातृत्वमाह, अत इत्यादि, अत्रोद्देश्यतत्तदेवताभ्यः फलमुत भगवत इति संशयः, तेषां तेषां देवानामु-
द्देश्यतया ध्रावणं ‘सर्वस्य वशी सर्वेक्षेयानः’ इतिश्रुतिश्च संशयवीनं, देवानन्तराणामुद्देश्यत्वात्तेभ्य एव फलमिति पूर्वः
पक्षः, तेषामपीशानः परमात्मेति अत एव फलमितिसिद्धान्तः, तत्रानुपपत्तिमित्यादि, तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तत्वेन
सूयं व्याकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ स्फुटं भाष्यम् ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ सूत्रार्थमाहुः अत्रेत्यादि, उपपत्तीत्यादि, फलतरतमभावे फलतद्भावयोर्वो-
पपादिका युक्तिरुपपत्तिः, आधर्षणं कर्मणो ब्रह्मणो वा सकाशात्फलमितिश्रुतिदर्शनं, तुल्ये ईश्वरात्फलपक्षे कर्मणः
फलपक्षे च ते तुल्ये इत्यर्थः, सूत्रार्थस्तु, अत एव उपपत्तिश्चावर्णरूपफलदानहेत्वोक्तौ इत्यादेव धर्मं फलहेतुं
जैमिनिराहेति, तदेवोपपादयन्ति तथाहीत्यादिना, प्रवृत्त्यनुपपत्तिः लोकानां धर्मात् फलाभावे धर्मकरणे प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिः, तत्सापेक्षत्वे ईश्वरस्य फलदाने कर्मसापेक्षतयोरुपपत्तयोर्धारणे, कृतं अलम्, तत्सापेक्षेण कर्मसापेक्षे-

१. उपपन्नत्वेनेति कपुपुस्तकयोः । २. द्वयेति छतं पुपुस्तके । ३. वैयर्थ्येति पुगोपुस्तकयोः । ४. त्विति छतं
दापुस्तके । ५. वस्तुदान इति वपुस्तके । ६. अत्रेति छतं वैपुस्तके । ७. ध्रवणे इति सर्वेष्वपादयेणु । ८. ईश्वर-
वादिनामिति कपुपुस्तकयोः । ईश्वरवादिनामपीति वैपुस्तके । ९. इत आरभ्य वाच्यमित्यन्तं छतं गोपुस्तके । १०. न
फलसम्भव इति पुपुस्तके, फलासम्भव इति कपुपुस्तकयोः ।

यतीति वाच्यं, कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकञ्च न लोकसिद्धं किन्तु श्रुतिसिद्धं, तत्र च स्वर्गादिफल-
साधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येऽर्थवादेषु चा“मिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” (आप. श्रौ. १०. २. १.)
“अमिष्टोत्रं जुहोति प्रजाकामः” ( ) इत्यादि, “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
( ) “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छत्” (तै. सं.
१. ६. ८८.) इत्यादिषु कर्म श्रूयते, स च तत्साध्यत्वेनैव, एवं सति लोकेन्यथादर्शनेपि
धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्का, ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिर्मत्त्व इवा-
मुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यं, तस्याशुतरविनाशित्वेपि श्रुतिसिद्ध-
कारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोपूर्वं कल्प्यते, अविपमादीश्वराद्विपमफलोत्पत्त्युत्पत्तिर्वैपम्यनैर्घृण्ये
च स्याताम्, अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः, वादरायणस्तवाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन
मनुते, कुतः? हेतुव्यपदेशात् हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः, “एष उ एव साधु कर्म कार-
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीपते” (कौशी.
(३. ९.) इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेपि तु फलदित्तया तथात्वं, अतः फल-
दत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित्, ‘नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य
फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः? कार्यवैचित्र्यञ्च कथम्?’ इत्यादि चोद्यं “कृतप्रयत्नापे-
क्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” (ब्र. सू. २. ३. ४२.) इत्यत्र निरस्तं, विद्वन्मण्डने
श्रीविद्वलेन च, अतः सकामैरपि स एव भजनीय इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपाद एकादशं फलमतं इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

**॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥**

नेश्वरेण, तेन धर्मेण न फलसम्भवः, स च स्वर्गादिषु, तत्साध्यत्वेन धर्मसाध्यत्वेनैव सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा-
दर्शनेपि राजादिभ्यः कर्मकरणाभावेपि फलदर्शनेपीत्यर्थः, धर्मिग्राहकप्रमाणेन कर्मफलयोः कार्यकारणभावबोध-
कश्रुतिप्रमाणेन, तथैव सिद्धत्वात् कर्मण्येव फलस्य सिद्धत्वात्, अत्र वेदबोधितकर्मतत्फलयोः, नित्यज्ञानादि-
मत्त्व इवेति ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिसिद्धिर्यथा धर्मिग्राहकमानेनेश्वरे तथा ममापि धर्मफलयोः कार्यकारणभावा-
वगतित्यर्थः, ननु धर्मस्य फलहेतुत्वेव्यवहितोत्तरक्षणे फलं कुतो नोदेतीत्यत आहुः आमुष्मिकेत्यादि, तत्प्रति-
बन्धकापगमे स्वर्गादी लौकिकदेहासपगम इत्यर्थः, तस्य कर्मण, स्वमत एव वेदोपपत्तिर्न ब्रह्मवादमत इत्याह
अविपमादित्यादि ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रार्थमाहुः इत इत्यादिना, अन्यज्ञाप्यं स्फुटम् ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयद्वितीय एकादशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

**इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रमित्रीबल्लभजीसुतगोपालजीविरचितेणुभाष्यप्रदीपे
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥**

१. उत्पत्तिवाक्येऽर्थवादेऽपि वैपुस्तके । २. सत्त्वं इति वैपुस्तके । ३. अनुत्पत्तिरिति वपुस्तके । ४. चेति
छतं वैपुस्तके । ५. तथैवत्यधिक वपुस्तके । ६. फलदानसमर्थस्येति वपुस्तकयोः । ७. इत आरम्भेन्यत्रेत्यन्तं
छतं वपुस्तके । ८. ‘ने श्रीविठ’ इत्येतान्यक्षराणि छतानि वैपुस्तके । ९. एष इति गोपुस्तके ।

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धसच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितं, इह तु ब्रह्मण एव धर्मा विचार्यन्ते, ते चेदेकस्मिन् वाक्ये एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात्, पठिताश्च तत्तदुपासनप्रकरणेषु, कश्चित् त एव, - कचिद्भिन्नाः, यथा चाजसनेयिनः पञ्चाशिविद्यां प्रस्तुत्य पष्ठमन्यमग्निं पठन्ति 'तस्याग्निरेश्वरः' (बृह. ८. २. १४.) इति, छन्दोगास्तु पञ्चसङ्ख्यैवोपसंहरन्ति 'अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद' (छान्दो. ७. १०. १०.) इति, तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्यांश्चतुरः प्राणान् वाक्क्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति, चाजसनेयिनस्तु तमपि पञ्चमं पठन्ति, अपरञ्च, अथर्वोपनिषत्सु कचिद्भोक्तुलवृन्दकाननसञ्चर-द्रोपरूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलकङ्कोलसङ्घिभृदुतरपवनचल-दलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभातुभाषितवामांसमिलन्मूर्चन्यमहामणिकमुरलि-फामुखावलीमिलदतितरलकरकमलयुगलाङ्गुलीवशंवदविविधस्वरमूर्च्छनामोहितवर्जरत्ननितम्बिनी-कदम्बकटाक्षकुवलयार्चितं कश्चित् कोदण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशगुण्डमतिविचित्र-चरित्राभिरामं रामस्वरूपं कचिदतिकरालवदनवित्रासितकमलकमलासनवृषमासनादिकं नृकेसरि-रूपं कचिदुरुक्रमारिद्वरूपं च निरूप्यते, तथा च द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवद्दर्माणामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद्विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपा-सनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितं, ननूपासनाविषयाणामौपाधिकत्वात्तेषाञ्चाविद्याकल्पितत्वात्त-द्विशिष्टानां तथात्वं युक्तमेव, न चैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरत्वप्रसङ्गः, शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्यत एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येत-त्तात्पर्यकत्वादिति चेत्, मैवम्, 'समन्वयविरोधापत्तेः, तासां ब्रह्मविद्यात्वहानेऽथ, श्रुतेः प्रतारक-

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ साधनाध्यायस्य द्वितीयचरणानुवादपूर्वकं तृतीयचरणार्थ-भाहुः पूर्वपाद इत्यादिना, शुद्धेत्यादि, जडजीवधर्माणां निराकरणेन ब्रह्मणि श्रुतिप्रतिपादितानां ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेन विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य श्रुतिबोधितत्वेन च शुद्धसच्चिदानन्दविग्रहत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः, इह तृतीयचरणे, विचार्यन्ते उपासनायैमुपसंहाराय च विचार्यन्त इत्यर्थः, प्रसङ्गः सङ्गतिः, ते विरुद्धधर्माः, एकस्मिन् 'आसीनो दूरं प्रजति' 'अवाणिपादो जवमः' इत्यादिवत्, विरोधाभावात् 'स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गृहाशय'मितिवत् कालभेदेन पर्यायभेदेन च विभावेन विरोधाभावादित्यर्थः, पठं पठ्यत एवैकमधिकमित्यर्थः, तं रेतं, यागभेदवत्, तथा च द्रव्यदेवतामकरूपभेदेन यागभेदवदुपासनाभेदोक्तधर्मभेदे ब्रह्मभेदः स्वीकार्य इत्येका कोटिः संशये, द्वितीया-भाहुः धर्माणामित्यादिना, मुरलीकोदण्डादिधर्माः साकारस्य, 'सदेव'इतिसत्त्वांशारथ्यलवाद्यो निराकारस्य तयोर्मध्य एकेषां उद्भावेन त्यागेन इतरेषामावापेन स्वीकारेण, दृष्ट्यादि, दृष्टं फलं दर्शनं, अदृष्टं पदमाहि-मत्वादिद्विरूपं, वेद्यभेदे तत्तदुपासनाप्रकरणोक्तधर्मवैधर्मेदे प्राप्ते, ब्रह्मानेकत्वापत्तौ ब्रह्मण एवोपास्यत्वेन ब्रह्मानेकत्वापत्तावित्यर्थः, श्रुतिविरोधात् 'एकमेवाद्वितीय'मितिश्रुतिविरोधात्, विनिगमकाभावादित्यादि, तथा च ब्रह्म सधर्मकमुत निर्धर्मकमुपासनाभिस्तद्विशं चेति संशयः, पूर्वपक्षमाहुः ननूपासनेत्यादि, तद्विशिष्टानां उपासनावाक्योक्तधर्मविशिष्टानां, तथात्वं अभ्रह्मत्वं, इति चेदित्यन्त एकः पूर्वपक्षः, तं पूर्वपक्षं दूषयन्त आहुः मैवमित्यादि, समन्वयेत्यादि, तथा चोक्तरीत्या तात्पर्यबोधकत्वमात्रेऽप्येकार्यं उपनिषदां शक्या तत्सम्बन्धधर्मा

१. शुद्धस्येति वपापुलकयोः । २. ब्रह्मगता धर्मा इति कैवपापुंगोपुस्तकेषु । ३. उदाहरन्तीति पुंगोपुस्त-कयोः । ४. व्रजन्रेत्यादि कैपुस्तके, व्रजवरेत्यादि वपापुंगोपु । ५. चरिताभिराममिति गोपुस्तके । ६. चपदं ह्यं कपुस्तके, उरकमादिकं चेति पापुस्तके । ७. समुच्चयेत्यादि गोपुस्तके ।

त्वापत्तेश्च, अपरञ्च, 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चोरे-
णात्मापहारिणौ' (महा.शान्ति.२२१.२७.) इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन
तत्तदुपासनां वदेत्? स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादि-
शब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णयेद्भगवान् व्यासः, एवञ्च सत्युक्तरीत्या यागवत्तेषां परस्परं
भेदश्चावश्यक इत्युभयतःपाशारञ्जुरिति प्राप्तेभिधीयते,

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ (३. ३. १.)

सर्ववेदान्तप्रत्ययमनेकरूपनिरूपकैः सर्वैर्वेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तच्चथा,
ब्रह्मणोनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्जावैरुपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि
तैस्सर्वैर्वेदान्तैरनिरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेवं ब्रह्मेत्यर्थः, तत्र हेतुः चोदनाद्यविशेषादिति,
चोद्यते कर्तव्यत्वेन बोध्यतेनेनेति चोदना विधिवाक्यमितियावत्, तस्यांविशेषादित्यर्थः,
यथैकस्मिन्नप्रिष्टोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवति 'अग्निष्टोमेन यजेत' (आप.श्रौत.१०.२.१.)
इति तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा, आदिपदात् साक्षा-
त्परम्परामेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः सङ्गृह्यते ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदायागभेददुपास्यानां धर्मभेदेन मिथोभेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्नेति
चेदित्यनेनाशङ्क्य तत्परिहारमाह सूत्रकार एकस्यामपीतिसूत्रावयवेन, यथैकस्यामपि गृहीत-
पोडशिकायामतिरात्रव्यक्तावगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद्गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रभिन्नयागत्व-
मतिरात्रलक्षणैकमेवाधिकृत्य तद्गृहणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मैवाधिकृत्य तत्तद्धर्मवैशिष्ट्या-
वैशिष्ट्ययोरुक्तत्वान्न ब्रह्मोपासनाभिन्नत्वमुपासनासु, तथा च ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वा-

प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मणि समन्वयोपपक्षस्तादृशात्तात्पर्यबोधकत्वेन समन्वयोक्तौ तु 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदेष्व
सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिविरोधः, तासां उपनिषदां, ब्रह्मविद्यात्वहानेः तात्पर्यबोधकतायां तात्पर्यस्या-
ब्रह्मत्वेन ब्रह्मबोधकत्वमिति ब्रह्मविद्यात्वहानेरित्यर्थः, प्रतारकत्वापत्तेः ब्रह्मण्यविद्याकार्यं ब्रह्मत्वबोधनेययार्थवत्कृत्वे
प्रतारकत्वापत्तेरित्यर्थः, दूषणान्तरमाहुः अपरमित्यादिना, स्पष्टार्थानां उपनिषद्वक्तानां रामकृष्णादिपदानां,
तद्वाचकत्वं ब्रह्मवाचकत्वं, तथा च येषां ब्रह्मवाचकतायां न सन्देहलोपां न विचारः कृतो वाचकत्वे सन्निधानां तु
विचारः कृतोतो वाचकत्वेनैवोपनिषदां समन्वयो व्यासामिश्रेत इत्यर्थः, तेषां उपासनावश्यकप्रतिपादितधर्मविशिष्ट-
ब्रह्मस्वरूपाणां, पाशारञ्जुरिति भेदानङ्गीकार आभिमत्याव्यतिरोधोङ्गीकार 'एकमेवे'त्यद्वैतश्रुतिविरोध एवं
पाशारञ्जुरित्यर्थः, अभिधीयते सिद्धान्त उच्यते इत्यर्थः, अनेकेत्यादि, व्यधिकरणबहुव्रीहिणा सूत्रेकदेशार्थमाहुः
तत्तथैवत्यन्तेन, आदिपदादिति, 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति सूत्रोक्ताश्रयत्वात् हेतवोनेकरूपाणां
मेक्यसाधका बोध्याः, आदिपदादिति, इत्थं च सूत्रे चोदनाश्च आद्यश्वेति चोदनादीति समाहारद्वन्द्वोवसेयः,
प्रयोजनसंयोगः एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि नानाप्रकारैर्जातफळानां समुच्चयः ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥ धर्मभेदेन एकस्यामुपासनानामुक्तधर्मस्योपासनान्तराकरूपेत्वभावेन, हेत्व-
सिद्धिं 'संयोगरूपचोदनाख्याः' इतिहेतुवत्तद्व्ययमभ्ये भेदसाधकरूपात्मकहेतोरसिद्धिमित्यर्थः, इत्यनेनाशङ्क्य इति-

१. चारेणेति वपुर्गोपु । २. प्राचाम्मतेत्येवं श्रुतिरेव । ३. तदुपासनमिति पापुल्लके । ४. निर्णयमिति
पुन्यविरिक्तेषु । ५. भगवानिति छत्तं पापुल्लके । ६. परस्परभेद इति प्रकाशपाठः । ७. चपदं छत्तं पुपुल्लके । ८.
सर्ववेदान्तैरिति वपुर्गोपु । ९. अपीति छत्तं पापुल्लके । १०. एकमेवेति वपुर्गोपु । ११. तस्मादिति पुपुल्लके ।
१२. यजेदिति पापुल्लके । १३. मोक्षफलककथनमिति कपुल्लके । १४. नैकस्यामपीति कपुल्लके । १५. दक्षणमिति
गोपुल्लके । १६. तत्तदिति वपुल्लके । १७. उपासनमित्यतमिति पापुल्लके ।

स्वदुक्तहेत्वसिद्धिः, एवं सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेण्यसाद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः, अत्रायं विशेषो ज्ञेयः, उपासनाविषयेष्वखिलेष्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वा तैवेकतरं रूपं य उपास्ते तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः, यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु ओमित्यक्षरादि “ष्वोमित्येतदक्षरं ब्रह्म” (कठोप. २. १५-१६.) इति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येतदक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्तव्या नान्ये, तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, इयं तूपासनोमार्गाया व्यवस्थोक्ता, भक्तिमार्गाया त्वेद्विलक्षणा, साग्रे वाच्येति ॥ २ ॥

नन्वग्निष्टोममेवोद्दिश्य यावन्तो धर्मास्तैत्तिरीयके पठ्यन्ते न तावन्तो वाजसनेयके, तथा च त्वदुक्तरीत्या वाजसनेयिनां तद्रूपोपसंहारोपि न्याय्यो भवेत्, न त्वेवं सः, शिष्टाचारादिविरोधात्, तथा पञ्चाग्निविधामेवाधिकृत्योक्तोपि पष्ठोऽग्निर्न छन्दोगैः शक्यत उपसंहर्तुं, तथैवाथर्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्त उत्तरं पठति,

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः, स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारकं बोधयतीति तत्प्रयुक्तः सम्यग्भूतेष्विष्टोमादिलक्षण आचारे तत्तदङ्गाचारनियमोन्यूनानधिकरणलक्षण इत्यर्थः, तावद्दिरेवाङ्गैर्यागसम्पत्तेरधिकरणस्याप्रयोजनकत्वाच्चावतामेवाङ्गानां करणं, न नूतं तद्रूपानामप्युपसंहारस्त्वदुक्तरीत्या सम्भवतीत्यत आह अधिकारादिति, सर्वेषां शाखिनां स्वस्वशाखोक्तकर्मण्येवाधिकारो न परशाखोक्तेष्वतोपि तथानियमः, चकारात् स्वशाखोक्तात् कर्मणोतिरिक्ततत्करणे न्यूनकरणे च “यदस्य कर्मणः” (आप. श्रौत. ३. १२. १.) इत्यादिप्रायश्चित्तश्रवणमपि तन्नियमे हेतुः समुचीयते, अत एव कचित् परशाखोक्तमपि व्यवस्थितविकल्प-

सूत्रमागेनाशङ्क्यैव, त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मासिद्धत्वाद्भिन्नेदसाधकधर्मेभेदरूपस्य तत्र हेतोर्वैलक्ष्ण्यसिद्धिरित्यर्थः, एवं सति सर्वोपासनाविषयरूपाणां ब्रह्माद्वैते सिद्धे सतीत्यर्थः, तत्र न्यूनगुणत्वेन प्रतीयमानोपासनाविषये रूपे, तेषां वाक्यान्तरोपासनाविषयधर्माणां, उपसंहारः सामान्यतया श्रुतस्य विशेषे नियमनं, अत्र गुणोपसंहारे, विशेषः वक्ष्यमाणो विशेषः, अखिलेषु ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयेषु प्राणोपासनास्तु च, सर्वे गुणाः सर्वे ब्रह्मधर्माः, ‘एतदक्षरं ब्रह्म’ इत्यत्र ब्रह्मत्वं गौणीकृत्य वर्णप्राधान्येनोपासनं बोध्यं, एतदक्षरेत्यादि, एवंविधोपासनाविषयकशास्त्रोक्ताः सर्वे धर्मा इदंशा उपास्य उपसंहार्या न त्वन्यविधोपास्यधर्मा अपि, अन्यथा तत्प्रकरणातिक्रमेणोपसंहारे, अतिप्रसङ्गात् प्रकरणस्याङ्गनियामकावभङ्गलक्षणातिप्रसङ्गादित्यर्थः, अग्रे स्वाध्यायसूत्रादौ ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ स्वाध्यायस्य उपसंहारवाधकथनादुपसंहारस्याग्रे वक्ष्यत्वस्यैव वाधप्रसङ्गेन स्मरणादुपसंहारनिरूपणमिति बोधनाय सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, रूपान्तरधर्माः इत्यस्य उपसंहर्तुं शक्यन्ते इत्यन्यथ, सूत्रार्थमाहुः स्वाध्यायेत्यादि, तथात्वेनेत्यर्थमाहुः एकमित्यादिना, समाचार इत्यर्थमाहुः तत्प्रयुक्त इत्यादि, तत् शाखाभेदभिन्नप्रकारकनिरूपणं, अधिकारादित्यादिसूत्रभागं व्याकुर्वन्माशङ्कते नन्वित्यादि, त्वदुक्तरीत्या ब्रह्मणि त्वदुक्तधर्मोपसंहाररीत्येवार्थः, तथा च तैत्तिरीयशाखोक्तमिष्टोमधर्मो वाजसनेयकानामप्यनुष्ठेयाः स्तुतित्यर्थः, तथानियमः स्वापातीयानामेवानुष्ठाननियमः, तन्नियमे स्वाशाखोक्तपावद्वर्मानुष्ठाननियमे, अत एव अधिकारमायश्चित्तोपदेश-

१. कस्मिन्निति वपुस्तके । २. अविशिष्टनम्रत्वमिति कपुस्तके । ३. एतेष्विति वपुस्तकयोः प्रकाशे तु तेष्विति । ४. ओमित्यक्षरादिव्यति उतं वपागोपु । ५. उपासनमार्गायेति कैंगोपुस्तकयोः । ६. ते तावन्त इति कपुपुस्तकयोः, वपापुस्तकयोस्तु नपदं लुप्तम् । ७. एवपदं उतं वपागोपु । ८. पठन्तीति गोविपुस्तकयोः । ९. तथात्वेन हीति वपुस्तके । १०. मिश्रप्रकारकमिति पुस्तके । ११. अप्रयोजनत्वादिति वपापुगोपु । १२. एवपदं उतं पुस्तके । १३. तथापि नियम इति गोपुस्तके । १४. कारण इति गोपुस्तके ।

विषयत्वेन कल्पसूत्र उच्यते, विकल्पे तूभयस्याशास्त्रार्थत्वमुपसंहारे तूभयस्यापि शास्त्रार्थत्व-
मतोपि नाशोपसंहारशङ्का, अत्र दृष्टान्तमाह सचचदिति, यथा सचा होमाः सप्तसूर्या-
दयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताभ्यनभिसम्बन्धादाथर्वणोदितैकाग्रिसम्बन्धाच्चाथर्वणि-
कानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते तथा तत्तच्छाखायास्तथात्वात् तच्चर्तुक्त एव कर्मणि तत्तच्छा-
खिनामधिकाराच्च स्वस्वशाखोक्तादन्यूनानतिरिक्तकर्मकरणनियम इत्यर्थः, प्रकृतेपि यदुपोपासना-
प्रकरणे यावन्तो धर्मा उक्तास्तस्मिन् रूपे तावद्धर्मवत्त्वेनैवोपासना कार्या तद्वोधकप्रमाणो-
नुरोधान्न तु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधारणधर्मवत्त्वेनापि, तथा सति मत्स्योपासक-
स्य चापशरादिकमपि भावनीयं स्यात् पुरुषरूपोपासकस्य च लक्ष्ययोजनायामशङ्कादिकं,
नन्वाथर्वणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां “यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा भूर्भुवःसुवस्तसै वै नमो
नमः” (रामो. ता. ५.) इतिवाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते न तद्धर्मवत्त्वमप्याक्षिप्यते,
सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवत्त्वं, तत्रायमभिसन्धिः, परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा
हुपासना कार्या, तेनैतस्यैवान्वेतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माण्यमेव कृतवानिति ज्ञेयं
परं, न तु तस्मिन्नेव रूपेन्यावतारधर्मवत्त्वमपीति, तथा च तस्मिन्स्तिन्नवतारे तत्तद्धर्मवानिति
श्रुत्या बोध्यते न तु सर्वत्रेति, तत्र बाधकमुक्तमेव, प्राणाद्युपासनास्वेतावान् विशेषः, यथा
कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकं श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र
भावनेपराधो बाधको “योन्यथा सन्तमात्मानम्” (महा. शान्ति. २२१. २७.) इत्यादिवाक्यं
च न तथा प्राणाद्युपासनास्यधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद्बाधकं दृश्यत इति संकर्तुं शक्यत
इति, ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारान्तरेष्वपि लीलाकर्तृतिज्ञान-
मनुपपन्नमिति चेत्, मैवम्, धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वाद्भस्तुन एव

रूपहेत्वोः कर्माङ्गनियामकत्वादेव, व्यवस्थितविकल्पेत्यादि, व्यवस्थितविकल्पो नामोभयोरैककोटिमितीयको
विकल्पो यथोदितानुदितहोमकल्पयोर्मेष एकस्यैवाङ्गीकारस्तेनैव च यावज्जीवमनुष्ठानं न तु द्वितीयस्याङ्गीकारो यथा
मीहियवादिस्यल इतिभावः, विकल्पे तु ऐच्छिकविकल्पाङ्गीकारे तु, उभयस्यापि विकल्पलक्षणपक्षद्वयस्यापि, अशा-
स्त्रार्थत्वं अष्टदोषदुष्टत्वेनाशास्त्रार्थत्वं, उभयस्यापि शास्त्रार्थत्वं शास्त्रेणोभयस्यापि प्रसिततयाचैकमपि न स्यात् पर-
स्परविरोधादितिभावः, अत्र अग्निधोमादेः, ननु वेदविभागात् पूर्वे शाखाधिकारेभेदानामसम्भवात् सकलकर्मोद्धानां
सर्वकर्मसुपसंहारः स्यादत आहुः अत्र दृष्टान्तमित्यादि, तथा चाविभागदशायामपि तत्तद्वेदे तत्तच्छाखानामपि नियाम-
कानां विद्यमानत्वाच्चाभिरेव नियमसम्भवाच्च सर्वकर्मसु सर्वोद्घोषसंहार इत्यर्थः, सचा होमाः आयर्वणिकानां प्रसिद्धाः,
त्रेताभ्यनभिसम्बन्धात् सचाहोमेवभिन्नप्रसम्बन्धाभावात्, तथात्वात् तत्तच्छाखोक्तकर्मसु तत्तच्छाखोक्ताङ्गाना-
मैवानुष्ठानं न तु विरुद्धेतरपामित्यर्थनियामकत्वादित्यर्थः, उपासनायामपि तत्तदुपास्यरूपप्रकाराणामबाधकधर्माणामे-
वोपसंहारो न तु बाधकानामपीत्याहुः प्रकृतेपीत्यादिना, तथा सति तद्वोधकप्रमाणविरोधेन रूपान्तरासाधारणधर्मा-
णामुपसंहारे कृते सतीत्यर्थः, लक्ष्येत्यादि, तथा च पुरुषोपासकस्य लक्ष्ययोजनविहीनोऽशङ्कादि भावनीयं स्यादित्य-
न्वयः, अभिसन्धिः समाधानं, परमकाष्ठापन्नं अवतारदशापूर्वकालीनं, इदं उपासनाविषयीभूतं रूपं, अयमेव
मूलस्वरूपाभिज्ञत्वेन ज्ञात उपासनागोचर एव, इति धैर्यं परं इति मत्र उक्त इतिभावः, न तु सर्वत्र अन्यावतारेषु
तदन्त्यावतारधर्माणामुपसंहारस्तु नेत्यर्थः, तत्र बाधकमुक्तं प्रकरणस्य तस्य नियामकत्वे प्रकरणस्याज्ञातनियामक-
त्वमङ्गलक्षणप्रसक्तिः स्यादितिबाधकमुक्तमित्यर्थः, नन्वेवमुपासनाविषयप्राज्ञेयवि शाखान्तरोक्तप्रागणधर्मोपसंहारो
न स्यादित्यत आहुः न तथा प्राज्ञेत्यादि, अधिकगुणस्येत्यादि, शाखाविशेषोक्तकर्मसु तत्तच्छाखोक्तप्रागणधर्मोपसंहारो
क्ताधिकसङ्ख्योपसंहारेधिकसङ्ख्यायां न्यूनसङ्ख्यायाः सम्भवादिरोधामावाच्च किञ्चिद्बाधकमित्यर्थः, शक्यत इति
बाधकं संकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः, ननु साकारस्य सर्वादिपुरुषस्यैव परब्रह्मणः सर्वावताररूपत्वमुच्यते तत्र सम्भवति
धर्मिभेदकानां निरूप्यमाणप्रकारभेदानां मूलावताररूपयोः सत्त्वादित्यत आहुः नन्वित्यादि, अनुपपन्नं ‘अन्यथा

१. तदुक्त इति कपुस्तकयोः । २. धर्मत्वेनापीति वपास्तकयोः । ३. सर्वत्रापीति वपागोषु सर्वत्रेतीति तु प्रकाशे ।

४. आरीति छतं पुस्तके । ५. स कर्तुमिति कपापु । ६. एवपदं छतं पुस्तके । ७. वस्तुत एवेति कपुस्तके ।

तथात्वान्न काचिच्छङ्का, यथैकसैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रतियोगिकतत्तद्रूपत्वं तावत्तत्प्रति-
योगिकाल्यन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावाल्यन्ताभावरूपत्वं च भावरूपत्वे-
प्यभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते तथेहाप्यस्तु, अभावत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मिग्राहकमानस्यैव
तथात्वात्, तच्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु “अतः परं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो महान्तं
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्” (तैत्ति.महा.१.५.) इत्यादिश्रुतिरूपं प्रसिद्ध-
मेव, अपरञ्च, सर्वासामुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन श्रुतौ निरूपणं क्रियते यत्र
कौरिकोपासना विज्ञानहेतुः स प्रकारश्च निरूप्यते, एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुणनि-
रूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामित्यत्र को हेतुरिति पृच्छामः,
उपसंहारेण प्राप्तमनिरूपणे हेतुं चेद्विीपि तत्र वदामः, एवं सति न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः
स्योक्तानपि गुणान् न वदेत्, तथा हि, उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वस्य निर्णीतत्वाच्चस्य
चैकजातीयत्वाद् घटवत्कृष्णशेषसाधनसाध्यत्वादशेषतन्निरूपिकैव श्रुतिर्निरूपयेत्, अन्या
तूपासनाया नामोक्त्वा ‘उपासीत’ इत्येतावदेव वदेत्, गुणानामाक्षेपभयत्वाच्च वदेत्, उप-
संहार्यानिपि वा वदेत्, निरूपयति च गुणान्, नोपसंहार्यान्, न च स्वशाखामात्राध्येतृणा-
मुपासनासिद्ध्यर्थं सर्वशाखासूपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं, परशाखाऽज्ञानेन तदुक्तगुणोप-

सन्तमितिदूषणादनुपपन्नमित्यर्थः, धर्मिग्राहकमानस्य ‘यदेकमव्यक्तमनन्त’मिति श्रुतिरूपस्येत्यर्थः, तथात्वात् विरुद्ध-
नानाधर्मोपपत्त्येन श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः, भेदकनानाप्रकाराणां सत्त्वेपि धर्मिभेदाभावे दृष्टान्तमाहुः यथैकस्यैवेत्यादिना,
अनन्तभावेत्यादि, तथा च घटान्योन्याभावे विद्यमाना ये पटान्योन्याभावास्ते पटभेदरूपा एवाभावाधिकरण-
काभावस्याधिकरणरूपत्वाङ्गीकारात्, तत्तद्रूपत्वं घटभेदस्य पटादिभावप्रतियोगिताकनानामेदरूपत्वं, घटाल्यन्ता-
भावाधिकरणकनानाभावप्रतियोगिकाभावानां घटाल्यन्ताभावरूपत्वमाहुः तावत्तदित्यादिना, एवं भेदाधिकरणका-
ल्यन्ताभावानां भेदरूपत्वमपि, नन्वभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणस्यैवाभावस्याधिकरणरूपत्वं न तु भावप्रतियो-
गिकस्यापीत्यत आहुः अभावप्रतियोगिकेत्यादि, भावरूपत्वेपीत्यादि प्रतियोगितत्वावच्छेदकयोर्भावरूपत्वेपि,
अभावरूपत्वं प्रतियोगिभेदाल्यन्ताभावरूपत्वं चेत्यर्थः, छाववादितिशेषः, तथेहाप्यस्त्विति सर्वेषामप्यव-
साराणामवतारिणश्च निरूप्यमाणप्रकारभेदानां भेदकानां सत्त्वेऽप्यभेदः स्वीकृतोक्तिवत्यर्थः, अभावत्वस्य नाना-
भावानामभावरूपत्वस्य प्रतियोगितत्वावच्छेदकयोश्चाभावरूपत्वस्येत्यर्थः, अप्रयोजकत्वात् ऐक्यबोधकप्रबलप्रमाण-
त्वात्, स्वमत ऐक्यबोधकप्रमाणमाहुः तच्चेत्यादिना, तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणञ्च, नन्वेकसैव ब्रह्मणः सर्ववतारा
ब्रह्मभिन्नाश्च तदावताररूपान्तरन्यावतारस्वरूपाभेदेनान्यावतारधर्मवत्त्वेन विभावनयोपासने दोषो न स्यात् सर्वत्रो-
भयलिङ्गाधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वस्योक्तत्वाद् तत्त्वं प्रवरीत्या विभावने श्रुतितात्पर्यविरोधरूपं दोषं वक्तुं नादिनं
प्रत्याहुः अपरञ्चेत्यादि, विज्ञानहेतुः स्वस्य ब्रह्मभेदज्ञानहेतुः, सः विज्ञानहेतुभूतः, निरूप्यते शाखाभेदेऽपि मित्रो मित्रो
निरूप्यते, तत्र को हेतुः भिन्नरूपैर्भिन्नरूपधर्मैश्चैकसैव विभावने ब्रह्मविज्ञानसम्भवे श्रुतिषु नानाधर्मवत्त्वेन नाना-
रूपनिरूपणप्रयासे को हेतुरित्यर्थः, पृच्छामः एकाकारगुणैरैकरूपतया चानिरूपणे श्रुतितात्पर्यं पृच्छाम इत्यर्थः,
प्राप्तिं एकरूपताया उक्त्वा ब्रह्मस्य प्राप्ति, अनिरूपणे सर्वशाखास्यैकस्वरूपताया अनिरूपणे, एवं सति उपसंहा-
रेणापेक्ष्यादुपास्यरूपाणामेकजातीयताभावे सति, सर्वशाखासूपास्यानामेकजातीयताङ्गीकारे न्यूनगुणनिरूपकशाखायां
स्योक्तगुणानामनिरूपणेऽप्युपासनाकारणप्रकारमाहुः तथा हीत्यादिना, तस्य सकलोपासनासाध्यब्रह्मविज्ञानस्य, एकजा-
तीयत्वात् त्वन्मत एकजातीयत्वात्, घटवदिति घटो यथाशेषस्वजनकसमुदायसाध्यसद्वदुपासनानि त्वदभि-
मतरीत्या सकलगुणानुसन्धानसाध्यत्वोद्देशेऽप्यगुणनिरूपकैव श्रुतिर्निरूपयेत् इत्यस्य पूर्वोपास्योपासनामित्यनेना-
न्यथः, अन्या तु अन्यशाखाश्रुतिस्त्वित्यर्थः, न वदेत् उपासनोपयोगिगुणान् न वदेदित्यर्थः, उपसंहार्यानिपि,
त्वन्मते उपासनाया अशेषगुणसाध्यत्वात् न्यूनगुणनिरूपिका सकलगुणानिरूपयेत् स्योक्तानपि वा न निरूपयेदि-

१. तद्रूपत्वमिति सर्वेषामुद्देशः । २. तावदित्याद्यादर्शान्तरेऽपि पुन्यतिरिक्तम् । ३. भावाभावेत्यादि सर्वेष्वप्या-
दर्शेषु । ४. ब्रह्मज्ञानेत्यादि पुनस्तुके । ५. यत्रकारकेत्यादि गोपुस्तके । ६. इदं पदं छतं कैपुस्तके । ७. ‘कलत्व-
स्येति कैपुस्तके । ८. ‘कृतेत्यादि गोपुस्तके । ९. गुणानित्यादि वपागोपु । १०. स्वस्येत्यादि कवपापुर्गोपु ।

संहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाया एवासम्भवापातात्, तस्मात् स्वैश्वर्याख्योक्तप्रकारिकोपासना-
यामेव सर्वोपामधिकारात्तयैव ब्रह्मविज्ञानं भवति, तैत्तिरीयाणां वाजसनेयिप्रभृतीनां चाग्नि-
ष्टोमसम्पर्क्या स्वर्ग इव, प्रकृते ब्रह्मैक्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव, न हि रूपरसगन्धादि-
मत्यां भुवि पुरुषभेदेनैकैस्वैकैकप्रकारकं यद्ब्रह्मज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानं, एतेनानन्तधर्मवचनं ब्रह्मणि
ज्ञापितं, तदुक्तं “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वेता. ६. ८.)
इति, अत्र ‘स्वाभाविकी’ इति विशेषणद्विधाकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तम् ।

केचित्चार्यवर्णिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति
प्राप्त उच्यते स्वाध्यायस्यैवं धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते ? यतस्तथात्वेन स्वाध्याय-
धर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशनपरे ग्रन्थ आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति
“नैतदचीर्णव्रतोधीते” (गुण्ड. ३. २. ११.) इति चाधिकृतविपयादित् ‘च्छब्दा’ ‘दध्ययन’ शब्दाच्च
स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैव इति निर्धार्यते, तस्मादनवधं विद्यैकत्वमितिसूत्रार्थं वदन्ति,

स चिन्त्यते, नह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकं, उक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य
वक्तुं शक्यत्वात्, न चानुपसंहारार्थमेवातद्वर्मेत्वं बोध्यत इति वाच्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां
विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति, ननु तदुक्तिर्यथा तथास्त्वतद्वर्मेत्त्वबोधनस्या-
नुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते, सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पना, स एव
च न साधीयान्, तथा हि “स्वाध्यायोध्येतव्यः” (तैत्ति. आर. २. १५.) इत्यादिषु स्वाध्याय-
शब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धं समाचारशब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च, तत्रोभयोरपि
मुख्योर्थो बाध्यते, तस्मिन् सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः, किञ्चैवं “नैतद्विष्टोममेवोद्दिश्य”
इत्यादिनोक्ताशङ्कया अनिवृत्तिरिति ।

ल्यर्थः, स्वशास्त्रेभ्यस्मात्रपदेनेतरशास्त्राध्ययनज्ञानयोर्निरासः, उपासनासिद्ध्यर्थं उपासनाकृतिकारबोधनार्थं,
परशास्त्राऽज्ञानेनेत्यत्राध्ययनाभावो हेतुर्बोध्यः, तत् शास्त्रान्तरं, एतेन अनन्तशास्त्रास्वनन्तगुणानां निरूपणेन,
तत् ब्रह्मण्यनन्तधर्मवत्त्वं, केचित् शङ्करप्रभृतयः, स्वाध्यायस्यैव आथर्वणवेदोपनिषदध्ययनस्यैवेदं शिरोव्रतस्या-
ध्ययनाङ्गत्वं न विद्याङ्गत्वमिति कथं ज्ञायत इति हेतुप्रश्न उत्तरमाहुः यत इत्यादि, अधिकृतेत्यादि, आथर्वणोप-
निषदभ्येवविपयादिल्यर्थः, एषः शिरोव्रतधर्मः, वदन्ति सिद्धान्तिनो वदन्तीत्यर्थः, स चिन्त्यते सूत्रार्थः
सिद्धान्तिनो निश्चयार्थं विचार्यते, अस्य शिरोव्रतस्य, विद्याधर्मत्वमित्यादि, तथा चोक्तरीत्याध्ययनधर्मत्वेन
विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकत्वं वा न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः, उक्तन्यायेन ‘नैतदचीर्णव्रत’ इतिरित्येव, अन्यत्र
अध्ययने, उपसंहारस्य शिरोव्रतोपसंहारस्य, अनुपसंहारार्थं विद्याभेदमङ्गीकृत्य विद्यान्तरधर्माणां विद्यान्तरेनुप-
संहारार्थं, अतद्वर्मेत्वं शिरोव्रतस्याध्ययनाभावो विद्याधर्मत्वं चेत्त्यर्थः, उपेक्ष्यः शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्ववत्त्वा
उपेक्ष्य इत्यर्थः, नन्वाथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वं शावरभाष्य उक्तं तेन च विद्याभेदे सिद्धे सर्वोपनिषदां
ब्रह्मण्यनुपसंहारो न स्यादितिवृणो भवतामभिप्रेतं तत्रेष्टापत्तिरस्माकमनुपसंहारार्थमेव च शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वोक्ति-
र्यथातथास्तु ग्रामाणिकत्वेन नोरीक्रियतां तपस्याह अतद्ब्रह्मैवादि, शिरोव्रतस्य स्वाध्यायधर्मत्वाभावस्य
विद्याधर्मत्वस्य च बोधनस्येत्यर्थः, अनुपसंहारेत्यादि, सकलोपनिषदां ब्रह्मण्यनुपसंहाराभावार्थकत्वं इत्यर्थः,
कानुपपत्तिः को दोषः, सूत्रस्य स्वाध्यायसूत्रस्य, तदुक्तार्थत्वे शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वनिर्णयार्थत्वे सम्भवति
सतीत्यर्थः, तत्तात्पर्यकल्पना सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे शिरोव्रतस्य निर्णयार्थत्वे तात्पर्यकल्पना, स एव उक्तः
सूत्रार्थ एव, तदुक्तसूत्रार्थसम्भवमुपादयन्ति तथा हीत्यादिना, तत्र भवदुक्तसूत्रार्थतात्पर्यकल्पने, उभयोः
स्वाध्यायपदसमाचारपदयोः, तस्मिन् मुख्यार्थः, तत् मुत्पार्थः, ननु तात्पर्यनिर्वाहार्थं मुख्यार्थबाधोपि

१. खेलादि पाण्डुसूक्ते । २. तथैवेति गोपसूक्ते । ३. चैकेकेत्यादि वपापुपु, चैकेकेत्यादि दाक्षयोः । ४. अन्तेत्यादि
पाण्डुसूक्ते प्रमादवत् । ५. स्वाध्यायस्यैव इति तथैवाप्युदाहृतः । ६. अध्ययनसम्प्राप्तेति क्षमं पाण्डुसूक्ते । ७. जन्मिति वपुपुल्लभयोः ।

नन्वाथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते “स होवाचाब्जयोनिः योवताराणां मध्ये श्रेष्ठोवतारः को भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद्भवन्ति कथं चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति स होवाच तर्हि नारायणो देवः” (गोपालो. ता. १.) इत्युपक्रम्य मथुरास्वरूपं निरूप्य निगद्यते “यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्त्या समाहितः” (गोपालो. ता. २.) इति, तेनास्यावतारस्याशेषावताराणां मध्ये श्रेष्ठ्यं निरूप्यते, श्रीभागवतेषु च “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” (श्रीमद्भाग. १. ३. २८.) इति गीयते, पूर्वोक्तरीत्या तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्धारः सम्भवति, किञ्च, ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति प्राप्तेभिधीयते ।

“सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः” (श्रीमद्भाग. १०. ८६. १५.) “विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्” (श्रीमद्भाग. १०. २४. ४.) इत्यादिवाक्यैस्प्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्गर्मरूप एवै कश्चनास्ति, यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति तादृशं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायःपिण्डे वह्निवत् तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स शोऽश इत्युच्यते, तत्र हि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते, विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात् तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात् समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैकस्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांशत्वं, यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवानुच्यते, एतदेव च ‘श्रेष्ठ्य’मत एव ‘सर्वतः पाणिपादान्त’त्वं खसिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भव, तेन यादृग्यादृग्लीलाविशिष्टं यद्यद्बाल्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः, न चैवं सच्चिदानन्दविग्रहोक्तिः सर्वतः विरुद्धा भवेदिति वाच्यं,

न शोपायैवत आहुः किञ्चैत्यादि, एवं विरैकत्वमुरीकृत्य मन्त्रोक्तोपासनाधर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारावङ्गीकारे, उक्ता-
शङ्कायाः अग्निष्टोमस्य शाखाभेदेषूपपादितस्यैक्याङ्गीकारे शाखान्तरोक्ताग्निष्टोमाज्ञानां तदन्यशास्त्रीयानामप्युप-
संहारेणानुष्ठानापत्तिरित्याकारिकायाः शङ्काया अनुपपत्तिर्विद्याभेद उपासनाधर्माणां भवन्मतेनुपसंहारवच्छाखाभेदेचा-
ग्निष्टोमभेदे प्राप्तेभिष्टोमधर्मोपसंहाराशङ्काया एवावुदपादित्युक्तं स्वरूपभेदं स्फुटीकर्तुमारभन्ते नन्वाथर्वणेत्यादि,
तापनीयश्रुत्यर्थप्रसिद्धार्थं श्रीभागवतवाक्यमाहुः एते चांशेति, पूर्वोक्तरीत्या ‘यदेकमन्यके’त्यादिश्रुत्युक्तीत्या, सर्व-
तुल्यता सर्वोपास्यवताराणां तुल्यब्रह्मरूपता, एकतरनिर्धारः एको धर्म्यवतार इतरेककलावतारा इत्येकतरनिर्धारः,
‘निरुद्धं शान्त’मित्यादिश्रुत्यावतारधर्माणामुपसंहारानुपसंहारचिन्तैवापायां इत्याहुः किञ्चैत्यादिना, इति प्राप्ते
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, विशुद्धसत्त्वं प्राकृतगुणत्रयघटकस्वभावेक्षयातिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपघटकं सत्त्वं, कार्यं कर्तुं ‘ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वं’मित्यादिश्रुत्युक्तं कार्यं कर्तुमित्यर्थः, तादृशं तं स्वरूपघटकं शुद्धसत्त्वं, प्रकटीकृत्य मूर्तित्वेनाविर्भाव, स
स इति, स सोवतारोऽपदेनोच्यत इत्यर्थः, तत्र हि अवतारे हीत्यर्थः, समुदितस्य विग्रहतत्राविर्भूतोभयरूपस्य,
तत्र अवतारे, एकस्यैवांशस्य सत्त्वे शुद्ध आविर्भूतांशस्य, तद्रूपत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वं, तदेवांशत्वं एको
मूर्तिर्भागोपर आविष्टभाग इति तद्ब्रह्मस्वरूपमेवांशपदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः, धर्मिस्वरूपपरब्रह्माविर्भावं साकारं
विष्णुवन्ति यत्राधिष्ठानेत्यादिना, अत एव यत् एव साकार पूर्णं तद्ब्रह्मात् एवेत्यर्थः, तोकादिभावेने-
त्यादि, तथा च यदा यदा यादृग्यादृः पाणिपादादिप्रमाणानि प्रतीयन्ते तानि च तथैव ब्रह्मस्वरूप-
निष्ठानि ‘सर्वतः’ इतिश्रुत्या बोध्यते, इदमेवोल्लख्यबन्धने मुपव्याजाने ब्रह्ममेवे नारदमेवे च प्रत्यक्षत
एव श्रुत्युक्तार्थः प्रतीतिगोचर आस्तिकानां, नन्वानन्दमात्ररूपदामुखोदरादिमते नित्यावबोधस्य नित्य-
तोकादिभावस्य सत्त्वावधितस्वरूपतया ब्रह्मणः सच्चिदानन्दत्वोक्तिर्विरुद्धा स्यादत आहुः नचैवमित्यादि, सर्वत्र

सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वादविरोधात्, मन्त्राधिष्ठानरूपाणि तु विभूति-
रूपाणि, एतच्च यथा तथा भक्तिर्हंसे प्रपञ्चितं, तत्त्वं च “प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्” (ब्रह्म.
सू. ३. २. २८.) इतिन्यायेन, भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वाद्दीनाधिकारिणामप्युपा-
सकानां फलप्रेप्सूनां तत्तत्फलदानार्थमैश्वर्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव, नन्वेकस्यैव शुद्धसैवा-
नन्तरूपत्वं भवतैवोक्तमतो मत्स्यादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वक्तुं शक्यं किञ्चैवं
निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति सत्त्वाव्यवहितप्राकट्योक्तिरप्यनुपपन्नेति चेत्, मैवं,
सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपोद्यत्वात्, तच्चोक्तं “यदेकमव्यक्तम्” (महाना. उ.
१. ५.) इत्यादि, प्राकट्यं हि भक्तिनिमित्तकं, सा तु बहुविधेति तदनु रूपं प्राकट्यमपि तर्था,
सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन
मत्स्यादिरूपोपि तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति, ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वय-
मेवातद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति, एतेनैव निराकारत्वशङ्कापि निरस्ता, एतेन सोपधिस्नेहवदर्थमेव
मत्स्यादिरूपप्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्चिरूपधितद्वदर्थमेव श्रीव्रजनाथप्राकट्यस्यापि तथात्वात्
सोपधिस्नेहवत्त्वस्य पुरुषार्थदानस्यानुपाङ्गिकत्वात् “पुरुषविधः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति-
श्रुतेश्चैतदेव रूपं “रसो वै सः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरुपाधिस्नेहवत्तां
विषयः, इदमेव च ‘श्रैष्ठ्यं’, मत्स्यादिरूपं तु सोपधितद्वतामेव तथा, तादृक्तद्वतामर्थ एव
प्राकट्यादित्यवसीयते, एवं सति गुणभेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो
निष्प्रत्यहम् ॥ ३ ॥

अतिशु, भगवद्धर्मत्वेनेत्यादि, तथा च विशिष्टस्यैव धर्मिरूपत्वाङ्गीकारात् तन्मयरूपत्वानुपपत्तिरितिभावः,
मन्त्राधिष्ठानरूपाणि मन्त्रजपादिना जापकपश्यतां प्राप्तानि रूपानीत्यर्थः, विभूतिरूपाणि परब्रह्म इतरानधीन-
त्वेन मन्त्राधीनत्वासम्भवाद्विभूतिरूपाण्येवेत्यर्थः, भक्तिर्हंसे प्रपञ्चितं भगवतः सर्वात्मत्वेन तत्प्रतिपादकै-
श्वर्यातिभावसम्भवादिति प्रपञ्चितमित्यर्थः, तत्त्वं च विभूतिरूपं चेत्यर्थः, तत्र तत्र उद्गीयादिरूपेषु,
स्थितत्वमेव विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः, कश्चिच्छुद्धस्य धर्मिणः कश्चिच्छुद्धायाः कश्चिदंशस्यावताररूपतेति प्रकार-
त्रयमसहमानः शङ्कते नित्यत्वादिना, एवं धर्म्यवतार आनन्दस्याकारसमर्पकतावदवतारान्तरेषु सत्त्वस्याकार-
समर्पकतैत्यस्यानङ्गीकारे, ब्रह्मणः धर्म्यवतारातिरिक्तावताररूपब्रह्मणः धर्म्यवतार आनन्दस्यैवाकारसमर्पकत्वा-
दिति बोध्यं, प्राकट्योक्तिः अंशकलावताराणां प्राकट्योक्तिः, समाधानमाहुः मैवमित्यादिना, सत्त्वाधिष्ठा-
नत्वस्येत्यादि, धर्मिणि सत्त्वधर्मस्याधिष्ठानतानन्दआकारसमर्पक इतरावतारेषु सत्त्वमेवाधिष्ठानरूपमाकारसमर्पक-
मितिरीत्यानन्तेष्वपि रूपेषु साकारत्वस्य प्रमाण सिद्धत्वेन साकारानन्तरूपत्वस्यानपोद्यत्वात्, तच्च साकारा-
नन्तरूपत्वे प्रमाणं चेत्यर्थः, प्राकट्यं हि ब्रह्मस्वरूपाणां प्राकट्यं हि, सा बहुविधा भक्तिर्बहुविधा, सकाममिःकाम-
भेदेन कामानां भेदेन चेत्यर्थः, तदनु रूपं भक्त्यनु रूपं, तथा व्यवहितान्व्यवहितभेदेन नानाविधं, उपाध्यन्त-
रितेत्यादि, तथा च कामनोपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाचेतां तान् प्रति रूपप्रादुर्भावेपि सत्त्वोपाधिव्यवधानेनैवेति बोध्य-
मन्यथा तेषां स्वरूपलभः स्यात् तु कार्यफललभ इत्यर्थः, तद्व्यवहितः सत्त्वोपाधिव्यवहितः, स्वयमेव आनन्द-
रूप एव, अतद्व्यवधानेन मलिनसत्त्वाव्यवधानेन, एतेन अधिकारिभेदेन प्राकट्यभेदनिरूपणेनेत्यर्थः, निरुपाधि-
तद्वदर्थं निरुपाधिस्नेहवदर्थं, तथात्वात् निरुपाधिस्नेहवद्वक्तव्यत्वात्, तथा फलदात्, एवं सति नानाविध-
भक्तिभेदानां रूपैरेकस्यैव प्रकटीभावे सतीत्यर्थः, गुणभेदस्य तत्तत्स्वरूपनिष्ठधर्मभेदस्य, अप्रयोजकत्वात्
धर्मिभेदप्रयोजकत्वासम्भवाद, सर्ववेदान्तेति निखिलनानारूपप्रतिपादकसर्ववेदान्तः ॥ ३ ॥

१. मन्त्राधिष्ठात्वरूपाणीति सर्वत्र । २. अनपनोद्यत्वादित्यादौन्तराणि । ३. अनन्तरूपमित्यधिकं वपागोपु ।
४. न तथेति वृत्तुलके । ५. तद्व्यवधानेनेति कदापुपु । ६. त्वाद्देति वपागोपु । ७. निरुपधिततद्वर्धमिति वपा-
गुल्लुकोः, निरुपधितं तदर्थमेवेति गोपुल्लुके । ८. सोपाधीत्यादि सर्वेष्वादर्शेषु । ९. इत्यादिषु प्रतिपाद्यमिति गोपुल्लुके ।
१०. सोपाधिस्नेहवतामिति श्रुत्युल्लेखे सोपाधितद्वतामिति गोपुल्लुके । ११. अव्यवसीयत इति श्रुत्युल्लेखे ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” (कठो. २. १५.), इत्यादिना, उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च दर्शयति “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर-
मन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति, ‘उत्’ इत्यव्ययमप्यर्थकं, तथा च
‘अरम्’ अल्पम‘प्यन्तरं कुरुत’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धं, दृश्यते चोपसंहारः
श्रीरामोपनिषत्सु “यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः” (रामो. ता. ५.) इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य
श्रीरामे “नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च” (श्रीमद्भाग. १. ७.) इत्यादिषु ‘ते’ इति युष्मच्छब्द-
विषये श्रीव्रजनाथे रघुवर्यत्वादेरित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं रूपमाह उपसंहार इत्यादिना,

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

उक्तखलादिषु य उपसंहारः स त्वर्थस्य पदार्थस्य भगवद्वक्षणस्योभयत्राप्यभेदादित्यर्थः,
नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापादिकं पुरुषे शङ्खादिकं भावनीयं स्यादिति चेत् तत्राह विधिशेष-
वदिति, यथा विधिविशेषाणामग्निहोत्रादीनामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मे समानेपि सति स्त्र-
शाखोक्तप्रकारकस्यैव करणं नान्यशाखोक्तधर्मोपसंहार, एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तद-
साधारणधर्मवत्त्वेनैवोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः, यदा मत्वर्थीयो वत्प्रत्ययोत्र, तथा च
विधिशेषोपार्थवादस्तद्वत्समानं च भवति यच्च चोपसंहार इत्यर्थः, अत्रैवं ज्ञेयं, एकस्यां
श्रुतौ यस्य कर्मणो यत् फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यैव कर्मणस्तदितरत् फलमुच्यते, एवं सति
द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः,
यथा “यद् वैश्वदेवेन यजते प्रजा एव तद् यजमानः सजते” (तैत्ति. ब्रा. १. ४. ११.) इत्येका
श्रुतिरस्य यागस्य प्रजाफलकत्वमाह, “यद् वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत् संवत्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्व-
देवेन यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाप्नोति इत्याद्यासीत्” (तैत्ति. ब्रा. १. ४. ११.) इति
द्वितीया श्रुतिराह तत्रोक्तरीतिरिति ।

यत्तु विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसं-
हार इति, तत्र साधु, अग्निहोत्रादेस्तत्तच्छाखिनां स्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्राय-

दर्शयति च ॥ ४ ॥ विद्यानां नानास्वरूपप्रतिपादकोपनिषदां, एकत्वं एकार्थप्रतिपादकत्वं, दोषं
‘अथ तस्य भयं भवति’तिभयरूपं दोषं संसारसम्बन्धरूपम् ॥ ४ ॥

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ पूर्वसूत्रोक्तरीत्या स्वाध्यायसूत्रोक्तरीत्या,
गुणोपसंहारः अवतारान्तरधर्मोपासनावतारान्तरेषूपसंहारः, श्रीराम इति, तथा च मत्स्यकूर्माद्यवतारत्वस्य
श्रीराम उपसंहारात् पूर्वसिद्धं विरद्धमित्यर्थः, इत्याशङ्क्य इत्याशङ्कायां प्राप्तायां, तत्प्रयोजकं इतरधर्माणा-
मत्रोपसंहारे प्रयोजकं, एवं सति भगवद्रूपायैवैवस्थोपसंहारे प्रयोजकत्वे सति, विधिविशेषाणां विधिवाच्य-
अवगणनन्तरं जायमानधोषविषयाणां, तद्वत्समानं चेति, तथा च ‘धर्मो धा एतच्छब्दस्य क्रियते याग्या-
जानुयानी’ इत्याद्यर्थवादानां नानासाखीयदर्शपूर्णमासादिषु यथा स्तावकत्वेनोपसंहारस्तद्वदित्येकोऽर्थः, अथवा
तादृशार्थेणाद्यत् समानं कर्मफलद्वये समानं तत्र कर्मणि फलद्वयजनकत्वस्योपसंहार इत्यर्थः, तदेवोपास्यमित
तत्रोक्तरीतिरित्यादि, एवं ‘चार्थाभेदा’दित्यत्र धर्माभेदादित्यर्थः, ‘समाने’ इत्यत्र फलद्वये समाने, ‘च’ फल-

१. य इति छत्रं गोपुलके । २. पुरुषे चेति वपागोपु । ३. विधिशेषाणामिति सर्वेप्यादर्शः । ४. अग्निहोत्रादीना-
मिति छत्रं पापुलके । ५. स्वशाखि पापुलके । ६. इतरस्यां तस्यामिति वपागुगोपु । ७. तत्तदेव कर्तव्यमिति
गुपुलके । ८. विधिविशेषाणामिति गोपुलके ।

श्चित्तश्रवणाभ्यान्वशाखोक्तधर्मोपसंहारः शक्यवचनः, प्राणाद्युपासनास्वधिकगुणसेतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद्विधाधकं दृश्यत इति तत्र स कर्तुं शक्यत इति चकारेण तदादयः सङ्गृह्यन्ते, वस्तुतस्तु पूर्वसमुच्चयार्थश्चकारः, शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य “स्वाध्यायस्य तथात्वेन” (ब्रह्म. सू. २. २. ३.) इत्यत्र निरूपितत्वादुपसंहारबीजमनेन सूत्रेणोक्तम् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

ननूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारो ह्युपास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्ये सति भवति, मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वचक्रत्वतपोभोगादीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्व-मब्रह्मत्वं स्यादित्यर्थः, तत्र हेतुः शब्दादिति, एकत्वैकरसत्वादिधर्मनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः, समाधत्ते नाविशेषादिति, एकरसत्वं यथा श्रुतिबलाभिर्णीयते तथा विरुद्धधर्मवत्त्वमपि तदेव तथेत्यर्थः, तेन वस्त्वेव तत् तादृशान्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात् प्रकारान्तरेण कर्तव्यमित्याह न वेति,

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

तमेवाह प्रकरणभेदादिति, अत्रायं भावः, श्रुतिप्रामाण्याद्यावच्चतुर्कधर्मवद्ब्रह्मेति मन्तव्यं, एवं सति यादृशोधिकारिणो यादृग् वेद्यं रूपं तादृशस्य तस्य तादृक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन, तथा च ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो यादृग्रूपं ज्ञेयं तादृक् तैत्तस्यै निरूपयति “अदृश्यमग्राह्यम्” (मुण्ड. १. १. ६.) इत्यादिरूपा श्रुतिः, भक्तिप्रकरणे तु भक्तेर्वहुविधत्वाद् यादृग्यादृग्भक्तानां यादृग् यादृक् तदनुभवेविषयस्तादृक्तादृक् तन्निरूपयत्याध्वर्णोपनि-पदिति, अत्र दृष्टान्तमाह परोवरीयस्त्वादिवदिति, “अस्मिन् मे लोकेर्दुर्लभं स्यात्” (तै. सं. ६. २. ३.) इति कामवत् आराग्रावान्तरदीक्षा पूर्वमुक्ता तदग्रे “परोवरीयसीमवान्तरदीक्षा-मुपेयाद्यः कामयेतामुग्मिन् मे लोकेर्दुर्लभं स्यादिति चतुरोऽथ ग्रीनथ द्वावथैकमेपा वै परो-वरीयस्यवान्तरदीक्षा” (तैत्ति. सं. ६. २. ३.) इति पठितं, अस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वा-

अप्यन्तर्गतत्वात् ‘लोपसंहार’ इत्यर्थः, अत्राप्यत्र ‘प्रमाणितत्वात्’ अत्राप्यत्र ‘इति’ इत्यां ‘जापि’ इति ‘तत्तत्’ इति ‘रिति’ इत्यादिप्रकरणे गूलसङ्ख्याया अवाधने प्रकृतवैगुण्याभावात् सङ्गृह्यन्त इत्यर्थः, पूर्वसमुच्चयार्थः भवेदे उपसंहारसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ अग्रहत्वं विरुद्धधर्माणां धर्मिभेदकत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥ आशङ्कानिराकरणं ‘अन्यथात्वं शब्दा’दिति पूर्वसूत्रभागेन कृता यादृशता तस्या अनेन सूत्रेण प्रकारान्तरेण निराकरणं क्रियत इत्यर्थः, तदुक्तः श्रुत्युक्तः, आध्वर्णोपनिपदिति, तथा च यद्ब्रह्मरूपं सकलतद्गुणाश्च सर्वत्रोपाख्येयं सिद्ध्यति तथापि यादृशोपासकं प्रति यावन्तो गुणा भगवता प्रकटीक्रियन्ते तादृशस्यैव श्रुत्या तावन्त एव निर्णीयन्त इति तथा श्रुतिभिर्मिरूपणात् तात्पर्यमवसीयत इति, अत्र दृष्टान्तमित्यादि, एवमधिकारिभेदेन श्रुत्या भिन्नप्रकारेण ब्रह्मनिरूपणं कृतं तत्र दृष्टान्तमाह इत्यर्थः, विषय-वाक्यमुपेया दृष्टान्तं विशदयन्ति अस्मिन्नित्यादि, एतच्छ्रुत्यर्थस्तु ‘अहीना’ इत्ये सोमयाने ‘अहीन’ इत्ये चोपसंहारसङ्ख्यां पूर्वं विधाय तेषु दिनेष्ववान्तरदीक्षाद्वयतपानस्नानसङ्ख्यां विधत्ते, तत्रावान्तरदीक्षा द्विविधा, सोमिच्छोके समुद्दिशीलं फलं कामयते तस्याराग्राग्रावान्तरदीक्षा, सोमकयदिने सायमेकस्नानं, अपरेषुः प्रातर्होतं स्नानं, सायं ग्रीन् स्नानं, परेषुः प्रातर्होतः स्नानं, एवम्पान आराग्रादीक्षा सिध्यति सा पूर्वमुक्ता, आरं बलीवर्दमतोदनलोहं तद्दद्रं मुखं यस्याः सा आराग्रा, तदग्रे परोवरीयसी वाक्येन्या, तत्र विपरीतं मतं, सोमकये चतुरः स्नानं दुष्टुः, अपरेषुः प्रातर्होतं सायं होतं, परेषुः प्रातरेकमिधेयं दिनत्रयं, एवं दोहनक्रमस्थले परोवरीयसी द्वितीयावान्तरदीक्षा बोध्या, अस्थेत्यादि,

१. स्वाध्यायस्येति लुप्तं पापुस्तके । २. तत्तदं लुप्तं पुपुस्तके । ३. न चेतीति वपाठः प्रमादजः । ४. तत्पद लुप्तं वपापुगोपु । ५. यादृगनुसवविषय इत्यादि कैपुस्तकपाठस्तु प्रमादजः ।

दीक्षां विनोक्तरीत्या व्रते तु न परोवरीयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानामाथर्वणोपनिषदाद्युक्त-
रूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वं, ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति ।

अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः, स चैकान्तिभक्ता-
भवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह न वेत्यन्तं, सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन
साधारणी भक्तिर्यस्य स सर्वश्रोपसंहारं करोतु नाम, यस्त्वेकान्ती तस्य स्नेहोत्कर्षेणान्तःकरण-
मेकस्मिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तरमन्तःकरणारूढं न भवत्येवेति नोपसंहारसम्भावना-
पीति तदेतदुच्यते न वेत्यनेन, तत्र हेतुः प्रकरणभेदादिति, श्रुत्यादिषु तत्तदधिकारिण-
मुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तं, तेनात्र प्रकरणपदेनाधिकार उच्यते, एवं सत्पुपासकादिभ्य उक्त-
रीत्योत्कृष्टाधिकारादित्यर्थः सम्पद्यते, परोवरीयस्त्वादिवदिति, परस्मात् परश्च वराच्च वरी-
यानिति परोवरीयानुद्गीथः, तथा चाक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया
अप्युद्गीथोपासनत्वेन साम्येपि सर्वोत्कृष्टत्वेनाश्रोद्गीथो भासत इति न हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोप-
संहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासनायामेवं प्रकृतेपीति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टेत्येकान्तिनोप्युपसंहारो
युक्त इत्याशङ्कोचं तु “न वा प्रकरणभेदात्” (ब्रह्म. सू. ३. ३. ७.) इत्यनेनैवोक्तं, संज्ञा तु
लौकिकी, अधिकारस्त्वान्तरः, स एव वलीयानिति, संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह अस्ति
तु तदपीति, प्रमितभेदेऽप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादेषु संज्ञैकत्वमुद्गीथोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्य व्रते स्नानपानक्रमस्य, उक्तरीत्या व्रते स्नानदोहनोक्तक्रमेण व्रते, एवं दीक्षाव्यतिरेकेण क्रियमाणोक्तव्रते
दीक्षात्वाभावाद, न भक्तीत्यादि, भक्तिफलतिरिक्तफलार्थं नोपास्यत्वमित्यर्थः, भक्तित्वं नेति, भक्त्यतिरिक्तफलार्थं
क्रियमाणत्वाद्भक्तित्वं नैत्यर्थः, पूर्वसूत्रेण ‘उपसंहारोऽर्थाभेदादि’ तिसूत्रेण, व्यवस्थितविकल्पं ज्ञानामुपसंहारो
भक्तानां नेत्येवंविधव्यवस्थितविकल्पार्थ इत्यर्थः, न वेत्यन्तेन न वेतिसूत्रभागेनेत्यर्थः, तत्र व्यवस्थायां, अधि-
कार उच्यत इति, तथा चोत्कृष्टाधिकारे नोपसंहार इत्युच्यत इत्यर्थः, एवं सति प्रकरणभेदादित्यस्य अधि-
कारभेदादित्यर्थं सिद्धे सतीत्यर्थः, उपासकादिभ्य इति प्रकरणभेदादित्यस्यार्थः, फलिताथमाहुः उक्त्यादि,
इत्यर्थ इति, तथा च प्रकरणभेदाव्यवस्थेत्यस्योत्कृष्टाधिकाराद्युपसंहार इति फलिताथं इतिभावः, उत्कृष्टाधिकार-
स्यानुपसंहारहेतुत्वं दृष्टान्तेन साधयन्ति परस्मादित्यादि, परात् अद्याद्युद्गीथोपासनापरात्, अत एव वरः
श्रेष्ठः, वराच्च वरीयान् वरत्वादेव श्रेष्ठतम इत्यर्थः, उद्गीथः ब्रह्मरूपकस्य उद्गीथः, इदञ्छान्दोग्य उद्गीथविद्या-
कुशलेन प्रवाहणेनोक्तमुद्गीथविद्यासमाहौ, तथा हि ‘आकाशो ह्येवम्यो ज्यायानाकाशः परापरं स एव परोवरीया-
उद्गीथः स एपोनन्त’ इति तद्विद्यायामेवाक्ष्यादित्यादिप्रतीकोपासनाप्युक्तेति, साम्येपि अद्याद्युद्गीथोपासनस्या-
काशोद्गीथोपासनस्योद्गीथत्वेन साम्येपीत्यर्थः, सर्वोत्कृष्टत्वेन इतोद्गीथापेक्षयाकाशरूपोद्गीथस्योत्कृष्टत्वेन,
उद्गीथः आकाशरूपोद्गीथः, न हिरण्येत्यादि, अद्याद्युपासनायां विद्यमानहिरण्यश्मश्रुत्वादेर्नाकाशोद्गीथोपासना-
यामुपसंहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ अधिकारभेदेनोपसंहारानुपसंहारव्यवस्थां पूर्वोक्तां दृढयितुं किञ्चिदा-
शङ्क्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति एकान्तीत्यादि, एकान्त्यनेकान्तिनोः ज्ञानिभक्तयोः, एकान्तिनोपि भक्तत्वापीत्यर्थः,
इत्यनेनैवोक्तं अधिकारस्थोपसंहारानुपसंहारव्यवस्थानेनोक्तमित्यर्थः, संज्ञैकत्वस्येत्यादि, हेतोः उपसंहारहेतोः,
अन्वयस्य व्यभिचारः यत्र यत्र संज्ञैकार्यं तत्र तत्र सर्वत्र संज्ञिकधर्माणं संज्ञिपूपसंहार इत्यन्वये व्यभिचार
इत्यर्थः, प्रमितभेदेऽपि निर्णतभेदेऽपि, तथा च छान्दोग्य उद्गीथावयवप्रणवस्योद्गीथत्वेनैवमादित्याक्षिपुरुषस्य

१. अद्यापदानन्तरं ‘न भेदादिति चेदेवस्यामि’ (ब्र. सू. ३. ३. २.) इत्यस्य भाष्ये भक्तिमार्गीयव्यवस्था-
प्रतिष्ठापणाय पश्चान्तरमाह. इति गोपुस्तकेतिवकम् । २. एकान्तिकेत्यादि वपागोषु । ३. नवेत्यादिनेति सर्वेष्वादेशाः ।
४. ‘भेदेनेति वपागोषु । ५. ‘वेनेनेति वपागेषु ६. ‘त्यारीत्यादि पापुस्तके । ७. प्रमितीत्यादि कपुपुस्तकयोः,
प्रमितेतिवि कपुस्तके । ८. ‘व्यस्तीत्यर्थ इति पुपुस्तके, ‘व्यस्तीत्यर्थ इति पुपुस्तके ।

अथेदं विचार्यते, उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकमप्युच्यते, तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात्, प्राकृतत्वे च सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह व्यासेरिति,

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

“सर्वतः पाणिपादान्तम्” (श्वेता. ३. ३६.) इत्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति, चकारात् “सर्वरसः” (छान्दो. ५. १४. २.) इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृशरूपेण लीलारसानुभवस्तादृश्यं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः, तेन यावदुक्तधर्मवद्ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे नित्या वाच्यास्ते च तत्तद्भक्तविशिष्टास्तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं श्रूयते, तथा च पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्सम्बन्धिभक्तस्यापि तथात्वं वाच्यं, एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः, तथावचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भज्येत, नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासम्बन्धिनो भिन्नत्वं स्यात्, तच्चानुभवतदावेदकमानविरुद्धमित्यत उच्यते पठति,

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीला-
तोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलासम्बन्धिन एव त इत्यर्थः, अत्रेदमाकृतं, “रसो वै सः”
(तैत्ति. ब्रह्म.) इति श्रुत्या “सर्वरसः” (छान्दो. ५. १४. २.) इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो

प्रतीकस्योद्गीथत्वेनोपासनमुक्तं, एवमाकाशमुपक्रम्य परोवरीयस्त्वगुणकुमुद्रीयोपासनमुक्तं, न हि तत्र संज्ञैकत्वसत्त्वेपि धर्मोपसंहारोन्मीत्यन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ तथा सति ब्रह्मत्वाभिमतं बालपौगण्डाद्यवस्थाङ्गीकारे सति, तत्रोक्तं ब्रह्म-
प्रकरणीयश्रुतिपूर्कं, तेषां ब्रह्मनिष्ठसच्चिदानन्दानां, सर्वमिति उपास्यरूपेषु साधितं ब्रह्मत्वं तेषां रूपाणां ब्रह्म-
त्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारादिकश्लेषः, इति प्राप्ते उक्तरीत्यावतारेष्वब्रह्मत्वप्रसक्त्यानुपास्यत्वे प्राप्ते, आह
तत्परिहारां सूत्रकार आह्वेत्यर्थः, यादृशरूपेण यादृशयादृशरूपेण, क्रमेण भक्तानां लीलारसानुभावक्रमेण, सर्वमुप-
पन्नं व्यासेऽर्थात्तैः समञ्जसमित्युक्त्वादाकाशे परिमाणन्यूनाधिकमानवद्ब्रह्मण्यपि सकलपरिमाणभानोपपत्तेः सर्वमु-
पपन्नमित्यर्थः, तेन ‘यदेकमस्यकमनन्तरूप’मिति श्रुत्या साकारव्यापकब्रह्मरूपाणां प्रतीत्युपपादनेन, यावदुक्त-
धर्मयत् पूर्वैकबाल्यपौगण्डादिमिच्छिद्धधर्मवत् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, ते सर्वे बाल्यादिधर्माः, नित्याः ‘अनु-
च्छिन्निधर्मै’ति श्रुतेर्नित्या इत्यर्थः, ते च अवस्थारूपधर्माश्च, तत्तद्भक्तेत्यादि, तत्तदवस्थाविशिष्टोपासकभक्तसहिताशेषे
धर्मा नित्या वाच्या इत्यर्थः, श्रूयते ‘यो नन्दः परमानन्द’ इत्यादि कृष्णोपनिषदि श्रूयते, तस्यैव पूर्वलीलानुभवितु-
र्भक्तस्यैव, अशक्यवचनः एकस्मिन्नेकदा विरुद्धलीलाद्वयस्यासम्भवादेकस्मिन् भक्त एकदा नामालीलानुभवस्य
चासम्भवाद्दशवयवचन इत्यर्थः, तथावचने तु पूर्वलीलायास्त्रिरोधानोक्तौ तु, नित्यत्वे पूर्वलीलाया नित्यत्वे,
अग्रिमलीलासम्बन्धिनः ब्रह्मणो भक्तस्य चेत्यर्थः, भिन्नत्वं स्यात् एकस्मिन्नेकदा विरुद्धधर्मद्वयस्यैकस्मिन्नेकदा
विरुद्धधर्मद्वयानुभवस्य चासम्भवान्नित्यत्वं स्यादित्यर्थः, तच्च सम्बन्धिभिन्नत्वं च, अनुभवतदावेदकमानविरुद्ध-
मिति, एकस्मिन्नेव नामालीलास्तदनुभवोप्येकस्मिन्नेकस्यैवेति श्रुत्युक्तानुभवसम्बन्धैक्यबोधकमानविरुद्धमित्यर्थः,
ब्रह्मणा सहाभेदादिति ‘तस्माच्च मित्रा एतास्तु तामिभिन्नो न वै प्रभु. भूमास्तुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासित-’
मिति कृष्णोपनिषद्भूतौ सर्वेषां ब्रह्मभेदधावणेन तथात्वात्, अन्यत्र देशविषये, इमे पूर्वलीलासम्बन्धिनः, ते

१. स्मृतेरिति बपापुस्तकयोः । २. यादृशरूपेणैति सर्वेऽप्यादशाः । ३. ‘धर्मवत्त्वेनेति कपुस्तके । ४. नित्यत्वं
इति सप्तम्यन्तः प्रमादजः पाठः कैपुस्तके । ५. सम्बन्धिभिन्नत्वमिति कैपुस्तके । ६. ‘भव इति सप्तम्यन्तं कपुस्तके ।
७. श्रुत्या चेति कैपुस्तके । ८. सर्वरस इति श्रुत्येति लुप्तं कैपुस्तके ।

निर्णीतं, तथा च यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः सम्पद्यत आतान-
वितानात्मकतन्तुभिः पट इवातस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभेदो निःप्रत्यूह इति, ननु
विरुद्धदिक्चोरेकजातीयभाववतोर्भक्त्यतिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवत्प्रादुर्भावे भग-
वतो व्यापकत्वेनैवप्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वाद्युगपदाविर्भावोऽनुपपन्नो
भक्तयोः समानत्वाद्भक्तिमार्गधिरौधापाताद्विनिगमकाभावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च वक्तुं
नै युक्तमिति शङ्काप्येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयं, ब्रह्मणो व्यापकत्वाद्धीलायाश्च तेन
सहाभेदात् तथात्वादेकस्मै भक्ताय यथा ब्रह्मणा सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव
तदेवान्यत्रापि भक्तसमानदेश आविर्भवन्तीति सर्वसामञ्जसात् ॥ १० ॥

ननु व्यापकत्ववत् पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तेषु प्रतीता भवेयुः, न चैवमस्ति,
दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः, एवं सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यं,
तुल्यत्वात्, अत उत्तरं पठति,

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः, लीलापदार्थास्तु ब्रह्म-
धर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते, व्यापकस्य धर्मिणो नागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात्, न हि
धर्मेषु पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति, धर्मित्वापत्त्या धर्मैर्व्याहृतेः, अत एवात्र प्रधानपद-
मुपाचं गुणभावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव इति ज्ञापयितुम् ॥ ११ ॥

ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादिधर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमा-
नन्दमयाधिरूपे निरूपितमिति लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य
प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति,

उत्तरलीलासम्बन्धिन, ननु श्रुत्या भक्तानामभेदनिश्चयेऽपि सकललीलास्थपदार्थानां कथमभेद इत्याकाङ्क्षाया तदुप-
पादयन्ति अत्रेदमित्यादिना, पूर्वश्रुत्या रसामकत्वेन यत् सिद्धं तदाहु तथा चेत्यादिना, विभावा इत्यादि
सात्त्विकादय आलम्बनविभावरूपा भक्ता उद्दीपनविभावरूपा वसन्तादय संचारिभावा गूढानुभववासना
द्योनुभावाः कटाक्षवेषुवादनादय, तेषां सर्वेषां रसाभेदे सिद्धे सर्वेषुपपद्यत इति तदुपपादयन्ति आताने-
त्यादिना, आताना दीर्घतन्तव, विताना तेषु प्रोततन्तव, अत इत्यादि, तथा च पटे तन्तुरूपकारणानां यथाभेद
स्वादात्म्यरूपसत्ताया रसे कारणीभूतमितिलिख्यलीलास्थपदार्थानामपि रसतादात्म्यरूपाभेदसिद्ध्या रसत्वेन सर्वेषामभेदा-
न्नक्तानो पूर्वोत्तरलीलाकरणेऽपि न भेदो मित्यव वेति, इदानीं विरुद्धदेशैकजातीयभक्तलीलास्थपदार्थेषु क्विद्विदा-
शङ्का परिहरन्ति नन्विष्यादिना, युगपत् विरुद्धदेशादयै युगपदित्यथ, उभयत्र भक्ताभ्यां सह लीलाकरण
एकाकारलीलापदार्थानामनाविर्भावणे दूषणमाहु भक्तयोरित्यारभ्य न युक्तमित्यन्तेन, भक्तिमार्गोऽसिद्धिः, एकत्र
मायया कापत्येन लीलापदार्थासम्पादन एकात्मभक्तेषु स्वल्पमपि मेन्तर नास्तीति यो भक्तिमार्गस्य विरोध
इत्यर्थ, निरसनप्रकारमाहु ब्रह्मण इत्यादिना, तथात्वात् ब्रह्मरूपत्वाद्वापकत्वादित्यर्थ ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्विष्यादिना, तेषु भक्तेषु, एवं सति पूर्णानन्दैश्वर्य
वीर्यादीनामभावे सतीत्यर्थ, ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका इति, धर्मत्वेन व्यापकता चाकाशपरिमाणे प्रसिद्धा, न हि
व्यापकाकाशस्य परिमाण आकाश एकदेशे तिष्ठति वाक्येन विच्छेदिक्रियते तद्वद्ब्रह्मधर्मो अपि बोध्या इत्यर्थ,
अनागन्तुधर्मस्य परिच्छिन्नप्रतीतिविषयत्वप्राकृतत्वप्रतीतिविषयत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्यागन्तुका लीला-
सम्बन्धिधर्माश्च नागन्तुका एवानुपपदोक्तृष्णोपनिषद्भूतेरित्यर्थ, श्लोकाय सूत्रकारसम्मतमाहुरत एवेत्यादिना,
आविर्भाव आनन्दाविर्भाव, एतद्वच्यो लीलापदार्थेषु बोध्य ॥ ११ ॥

१ भावानुपपत्तेरिति कैपुलके । २ नपद लुप्त वपुस्तके । ३ सूत्राभ्यामिति लुप्त वपुस्तके । ४ धर्मव्या-
हृतेरिति वपुस्तकयो, धमव्यपहृतेरिति कैपुलके । ५ धमयुगभावेनेति वपुस्तकयो ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावान्न सम्भवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

अथवा नन्वानन्दमयोपासनामार्थवर्णोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः कथमानन्दमयः ? तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः ? अपरञ्च, मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्युगपत्सत्त्वेन देशभेदेनोपि भिन्नत्वान्नित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादृग्रूपकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति प्रियशिरस्त्वादीति, यद्यार्थवर्णोपास्यात् प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः स्यान्न च तथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्यार्थवर्णिकादेरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः, चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमितिपक्षे परोक्षवादपक्षेपि तत्र भेदाभावान्मोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तैरूपत्वमित्यर्थः, ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थतानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यत इति तत्रैव निरूपितमस्माभिः, यद्यप्यानन्दमयाधिकरण

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ पूर्वत्रिसूत्र्या साकारव्यापकत्वादयो भगवद्भर्मा भक्तेष्वपि तिष्ठन्ति पूर्णानन्दैश्वर्यादयस्तु भगवति धर्मिण्येव तिष्ठन्ति नान्यत्रेति सिद्धं, एतत्सूत्रप्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, भगवद्विष्ठा द्विविधा एक उपासका एक एकान्तभक्ताः, तत्रोपासकैरेया प्रियशिरस्त्वादिप्रकारभगवद्विशेष्यकज्ञानैर्भगवान् विभाव्यते तथा भक्तानामपि भगवति प्रियत्वस्य भानात् प्रियत्वस्य च शिरस्वरूपताया आनन्दमयाधिकरणे व्यवस्थापितत्वादेकान्तभक्तैरपि प्रियशिरस्त्वमुपसंहृत्य भगवति तेन रूपेण भजनं कर्तव्यमितिपूर्वपक्षं समाधत्ते उपासकस्येत्यारभ्य परिहरतीत्यन्तेन, स्वरूपोपासकस्य एकान्तभक्तस्य, तारतम्य, हेतुकं साधारणशुद्धौ मोदज्ञानमसाधारणशुद्धौ प्रमोदज्ञानमित्यादीरित्या बोध्यमित्यर्थः, चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावात् निरपेक्षहेतुकारणत्वेन चित्तशुद्धेरपेक्षाभावादित्यर्थः, तेषां प्रियशिरस्त्वादिवर्णानां, अत्रोपसंहारः भक्तानां भगवद्भजनं भगवत्फलसंहारः पूर्वनिरूप्यते, एकान्तभक्तानां निर्णयसम्भवेत्युपासनामार्गीयानामुपासना-निर्णयस्यासम्भवात्तन्निर्णयार्थं प्रकारान्तरेण व्याख्यानमाहुः नन्वानन्दमयेति, तथा च पक्षिरूपस्य धर्मानुपसंहृत्य पुरुषरूपोपासनां कुर्वतः इति प्रकारः, तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् 'पुरुषधर्मे द्विपद' इत्यादिना पक्षिरूपस्यैवोक्तत्वात्तत्र पुरुषत्वेन निरूपणस्य स्वीकृत्याद्युपसंहारान्नप्रियतार्थवासम्भवादित्यर्थः, तथात्वे वस्तुतः पक्षिरूपस्य पुरुषाकारवेकथं नोपसंहारः ? पुरुषे पक्षिधर्माणां कथं नोपसंहार इत्येका दाह्या, अपरञ्चैत्यादिना द्वितीया, उपचितानुपचितौ अनवधार्यभावं प्राप्तां, युगपत् एकस्मिन् धर्मिणि युगपत्, देशभेदेन दक्षिणोत्तररूपद्वयभेदयोर्धर्मिणि सत्त्वेन, भिन्नत्वात् अलण्डानन्दप्रमाणः सकाशात् पक्षिरूपस्य भिन्नत्वात्, तादृग्रूपकथनं पक्षिरूपकथनं, परिहरति ङासंहारोपपत्तिं परिहरति, तर्कमुक्तं स्वाधं कुर्वन्ति यदीत्यादि, आधयेणोपास्यात् नित्यानन्दैकरसमक्षणः सकाशात्, प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य पक्षिरूपस्य, तदप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वविशिष्टप्राप्तिः, उपसंहार्य सदानन्दैकरसे उपसंहार्य, इत्यं च पक्षिरूपस्य नित्यानन्दैकरसपक्षेकमेवेतिभावः, ननु न्यूनाधिकभावप्राप्तयोर्मोदप्रमोदयोः पक्षिरूपो सत्त्वात्तयोस्तयोर्नित्यानन्दैकरससम्भवाद्भेदः सिद्ध इत्यत आहुः चित्तशुद्धात्वादि, तथा च चित्तशुद्धितारतम्यभावेन भासमानोप्यतन्तरतमभावो नानन्दमयूनातां सम्पादयति वस्तुतस्तस्य पूर्णत्वात्, परोक्षेत्यादि, तथा च परोक्षवादपक्षे भक्तानामलौकिकदेहरक्षायै पक्षिरूपो भूया स्वयमन्नमयादिरूपस्तत्र कोदोप प्रविशति जीवे त्वानन्दमय इतिपरोक्षवादपक्ष इत्यर्थः, तत्र पक्षद्वये, भेदाभावात् पक्षिरूपपुरुषोत्तमयोर्भेदाभावात्, न त्वदुक्तैरूपत्वं नोपचितानुपचितरूपत्वं किन्तु पूर्णानन्दरूपत्वमेवेत्यर्थः, ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इति, तथा च एवकारेण धर्मिणो भेदो व्यवधिष्यते, इत्यत्र पक्षिरूपस्यावयवा भिन्ना एव त उपासनायैमुपासकैर्देहरमंहायां एकान्तभक्तानां तु तेषु धर्मेषु महाधर्मभेदज्ञानात् तेषु उपसंहार्या इत्यर्थः, तान् पक्षिरूपमहाधर्मान्, तन्मयं 'पुरुषधर्मे

१. 'धृष्टपेक्षेत्यादि वपुण्ये, 'धृष्टपेक्षेत्यादि वपुण्ये । २. भेदेनानिप्रयारिति वपुण्ये । ३. शपिपदं छत्रं गोपुण्ये । ४. तादृशेत्यादि प्रकमे वपुण्ये च । ५. तत्र तदप्राप्तिः स्मारिति छत्रं वपुण्ये । ६. त्वदुपस्य वमिति गोपुण्ये ।

एवास्यार्थस्योक्तत्वान्नये शङ्का सम्भवति तथापि गुणोपसंहारप्रसङ्गे मिथ्यावादिन आपातः । शङ्का सम्भवतीत्याचार्येणोक्त्वा निरस्ता ॥ १२ ॥

ननुपास्यरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धास्तथा च पुरुषरूपे पक्षादि विरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह,

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेषुपसंहर्तव्याः, तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः, तत्र हेतुर्थसामान्यादिति, अर्थः पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वादेकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्यो न तु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यग्रिमं पठति,

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेनोच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषामाध्यानमासमन्ताद्व्याप्तं तदर्थं ये धर्माः प्रयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये, तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति, ध्यानपदार्थस्य तावद्भिरिव सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह,

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

“प्रियमेव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना कार्या न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनां, तेषामविवक्षितत्वात्, अत्र हेतुरात्मशब्दादिति, “आनन्द आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकानुभूत्यस्य स्वरूपानन्द इत्युक्तं, अग्रे “रसो वै सः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति स्वप्नप्रपञ्चात् तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात् तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूपत्वात् तेषामुपासना तूत्तमाधिकाराभावात् शिरःपक्षादिरूपेण कार्येतिभाववती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत्, एतेन यत्परम्परासम्बन्धेषुपास्यत्वं तदस्य

द्विपद इतिश्रुतिविचार एव, आपाततः शङ्का पक्षिरूपस्य प्रज्ञाभित्यवशङ्का ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तार्थोपपन्नकतया सूत्रान्तरमवतारयन्ति नन्वित्यादि, अविरुद्धाः पुरोधर्माः, विरुद्धाः पक्षिधर्माः, तेषुपसंहर्तव्याः विरुद्धत्वेन भासमाना घटुतोविरुद्धा पक्षिधर्माः पुरुष उपसंहर्तव्या इत्यर्थः, विरोधव्यवच्छेदो विरोधाभावः, समानत्वात् पक्षिपुरुषरूपयोर्विद्यमानत्वसंज्ञत्वात् ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ प्रियत्वादिधर्माः पक्षिनिष्ठा इत्यर्थः, अग्रिमं सूत्रमित्यर्थः, नान्ये पक्षादिरूपा इत्यर्थः, तत्र अनुपसंहारे, तथात्वात् प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ अन्येषां पक्षादीनां प्रियमेवेत्यादिना ‘तस्य प्रियमेव शिरः’ इत्यादिवेदवाक्येन, अविवक्षितत्वात् आनन्दमयारमण्याने शिरःपक्षप्रभृतीनामनुपसंयोगादित्यर्थः, अत्र अनुपसंहारे, इत्युक्तं ‘आत्मानं स्वयमकुरते’ त्यादिश्रुतिभिरुक्तिमित्यर्थः, अग्रे रसमयानन्दमयारमणिरूपेण, तस्य आत्मस्वरूपस्य, भक्तज्ञानप्रकाराणां एकान्तभक्तज्ञानविषयभगवद्भक्त्याणां, तेषां उपासकानां, एतेषामुपासनाविषयीभूतं रूपं विभूतिरूपमेव न तु मूर्खत्वं तस्यैकान्त भक्तिमात्रविषयत्वात्, भागवती भगवत्स्वरूपागायत्राहवती, तथा न्यरूपयत् ‘यतो याचो निवर्तन्ते’

१. प्रसङ्ग इति प्रथमान्तः पाठः कैगोपुस्तकयोः । २. भावसामान्या इति गोपुस्तके । ३. ध्यानमिति कवपुर्ण-गोपु । ४. चेति वैपुस्तके । ५. उपयुक्ता इति कैवर्पायुगोपु । ६. तत्रेति सर्वेभ्यादर्शाः । ७. उपास्यमहत्त्वमिति वैपुस्तके ।

महत्त्वं कियदवधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते, एवं संत्युपासनामार्गीयोपास्यं विभूतिरूपं न तु मूलरूपं “यन्न योगेन” (श्रीमद्भाग. ११. १२. ९.) इतिवाक्यादिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

तैत्तिरीयकेनमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य “तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति सर्वत्र निगद्यते, तत्रानन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः शरीराभिमानी जीव एव कश्चिदुत ब्रह्मैव, तत्र शरीरपदाजीव एव भवितुमर्हति, तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते, उच्यते च भार्गव्यां विद्यायां “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्यारभ्यानन्दमयपर्यन्तं “मानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्यन्तया श्रुत्या ब्रह्मत्वमित्युभयतःपाशरञ्जुरिति प्राप्त आह,

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ (३. ३. २.)

इतरवत् जीववत् आत्मगृहीतिः आत्मग्रहणं “तस्यैव एव शारीर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति यत् तदुत्तरात्, “यः पूर्वस्य” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तत्साद्वेतोरित्यर्थः, अन्नमयादिषु सर्वेष्वानन्दमयस्यैवोक्तैतत्तच्छरीराभिमानीत्वात् तथा, एतद्यथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

अथवा “अन्योन्तर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यन्नमयादन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वपूर्वनिरूपितो यः स इतर इत्युच्यते, तथा च “यः पूर्वस्य” इतिश्रुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणं कथनं यत्तदुत्तरादिति पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अप्राप्य मनसा सहेतिश्रुतिः पूर्णानन्द उपासनाविषयत्वं न्यरूपयदित्यर्थः, परम्परासम्बन्धेऽपि पश्चादिसम्बन्ध-विशिष्टरूपेऽपि, अस्य मूलधर्मिणः ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ पूर्वाधिकरण एकान्तभक्तानां पुरुषोत्तमे पक्षिधर्माणामनुपसंहारे ‘आनन्द आत्मे’त्यानन्दपदप्रयोगहेतुरुक्त इति तत्प्रसङ्गस्त्यानन्दमयप्रकरणस्यामशङ्क्युक्तवाक्यान्तरं सूत्रकारो विचारयतीत्येतदधिकरणवाक्यमाहुः तैत्तिरीय इत्यादि, तेषाम् अन्नमयादीनां, सर्वत्र पञ्चसु, भवति संशयः एतद्वाक्यार्थं भवति संशय इत्यर्थः, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादीनां, तथा च तस्मिन् वाक्ये प्राणमयमारभ्योच्यते ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य’ इति, तत्र सर्वापेक्षया पूर्वविचारमयः समायातीति तस्य बोधिमानी शारीरः स एवानन्दमय-स्यापि तदभिमानी च जीव एव लोके प्रसिद्ध इत्यानन्दमयाभिमानीनोपि न ब्रह्मत्वं सेत्स्यति, तत्रेष्टापत्तौ त्वन्नमय-मारभ्यानन्दमयपर्यन्तानां प्रत्यक्षप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति पूर्वः पक्षः, आत्मगृहीतिः ‘तस्यैव एव शारीर आत्मे’ति-श्रुतौ ‘शारीर’पदसमभिव्याहाराद्यया जीव आत्मपदप्रयोगो लोके प्रसिद्धश्चैव श्रुतावप्यन्नमयादिप्रमाणमशङ्करी-सम्बन्धादुत्तरादानन्दमयरूपाध्यात्मशब्दप्रयोगः कृत इत्यर्थः, तदुत्तरात् सर्वोत्तरादानन्दमयाभिप्रायादि-त्यर्थः, सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वत्रैकस्य प्रवेशनसमर्थस्यान्यस्याभावादित्यर्थः, उक्ततत्तच्छरीरेत्यादि, तथा चाप्रमया-द्याप्यात्मिकतत्तच्छरीराभिमानी आनन्दमय एव, अभिमानश्च ‘तदात्मानमेवाधेदहं ब्रह्मास्मि’ इतिभ्रावणेन यथार्थज्ञानरूप एव नवप्राप्तरूप इति न जीवत्वशङ्का, तथा आनन्दमय एव, प्रपञ्चितं ‘यः पूर्वस्य’ इत्येवानन्दमय एव सर्वोन्नमोक्त इत्यर्थः, ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य’ इत्योक्त ‘आत्मा’ ‘यश्चान्योन्तरात्मे’त्योक्त ‘आत्मा’ स उभयप्राप्युक्त आनन्दमय एव आत्मा न तु ‘शारीर’पदाजीवोपीतीममर्थं स्फुटीकुर्वन्ति अथवेत्यादिना, अन्यत्र प्राणमयादिविज्ञानमयान्तेषु, यः स आनन्दमय इत्यर्थः, फलितमाहुः तथा चेत्यादिना, पूर्वनिरूपितवत् विज्ञानमयान्तेषु निरूपितात्मवत्, प्रकृतस्येत्यादि, आनन्दमयेऽपि तस्य स्वस्यैवामरत्वेन ग्रहणमित्यर्थः, उत्तरात् आनन्दमयाभिप्रायात्, पूर्ववदितितरवदित्यस्यार्थो बोध्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१. पुरुष एवेति कृपुलके । २. अन्नमयादिवित्सारभ्योकार्यन्तं ज्ञप्तं पापुलके । ३. उक्तत्वादि षपुलके । ४. तथापदं ज्ञप्तं वैपुलके । ५. पूर्वैरुत्पित इति षपापुणोषु । ६. आत्मग्रहणकथनमिति षपापुणोषु । ७. पूर्ववदिति ज्ञप्तं कपुपुलकयोः ।

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्र “अन्योन्तर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां भेदनिरूपणाच्छारीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानी सर्वत्रोच्यते, आनन्दमयेपि तथोक्तिर्या सा त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन सर्वत्रान्वयात् सर्वेषु शरीरेषु सम्बन्धादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तैर्ध उपपत्तिमाह स्यादित्यादिना, स्यात् आनन्दे एवोक्त-शरीराभिमानी भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुरवधारणादिति, “एष एव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्येवकारेणोत्तरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वितीयमात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तैत्तिरीयके पठ्यते “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्युपक्रम्य महाभूत-सृष्टिमुत्त्वान्नायते “पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योन्नमन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोन्न-रसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति, एतदग्रेन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा “येन ब्रह्मोपासते” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्युच्यते, भृगुवरुणसंवादे च “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्युच्यते, तत्र “स वा एष पुरुषोन्नरसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यत उत तद्विन्न इति भवति संशयः, किमत्र युक्तम्? पूर्वोक्त एवेति, यतः पूर्वोक्तस्यैव “स वा एषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते, तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येत्यभि-प्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह कार्याख्यानादपूर्वमिति ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (३. ३. ३.)

पूर्वस्यान्नकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात् “स वा एषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेनाग्रिमश्रुति-भिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितमन्नरूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः, “स वा एषः” इति प्रत्यभि-ज्ञानमिति यदुक्तं तन्न, “अन्नात् पुरुषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यन्तेनाधिभौतिकतन्निरूपणात् “स वा एषः” इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात्, अत एव संशयाभावायाह वै निश्चयेन, एषः वक्ष्यमाणः पुरुषः, सः आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोत्तरसमय इति, अन्यथा

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ भेदनिरूपणात् कोशपञ्चकेपि प्रत्येकमात्मभेदनिरूपणा-दित्यर्थः, तथोक्तिः आत्मवोक्तिः, तन्निरासाय चतुर्षु जीवस्यात्मत्वनिरासायेत्यर्थः, उक्तशरीराभिमानी अन्नमयादीनां शरीरत्वेनोक्तानामभिमानीत्यर्थः, तत्र अन्नमयादीनामात्मनि परब्रह्मत्वे, एवकारेण ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वैस्ते’तिश्रुत्युपात्तैवकारेण, इतरनिषेधः जीवनिषेधः ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ एतदग्रे ‘अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्तः’ इत्यनुवाके, संशयमाहुस्तत्रेत्यादिना, पूर्वोक्त एव ‘अन्नात् पुरुषः’ इत्यत्राद्यन्यतयोक्तपुरुष एव, तद्विन्नः पूर्वोक्तभौतिकपुरुषाद्विन्न आध्यात्मिक इत्यर्थः, ‘स वा एषः’ इत्यनेन ‘स वा एष पुरुषोन्नरसमयः’ इत्यनेनेत्यर्थः, अन्नरूपमेव कोशात्मकारूपमेव, उच्यते पुरुषो ब्रह्मत्वेनोच्यत इत्यर्थः, न तु पूर्वं न तु भौतिकपुरुषरूपमित्यर्थः, उभयोः आधिभौतिकाध्यात्मिकयोः, संशया-भावाय भौतिकवसंशयाभावाय, आह ‘अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्तः’ इत्यत्राहेत्यर्थः, उत्तरसमयः श्रुतिसङ्केत-प्राप्त इत्यर्थः, अन्यथा ‘स वा एषः’ इत्यनेनाद्यकार्यपुरुषस्योक्त ‘वन्नं ब्रह्म’ इत्यनेनापि भौतिकाद्यस्योक्ताध्यात्मिक-

१. मित्र इति केषुपुस्तकयो । २. एषपदं ह्यतः केषुपुस्तकयो । ३. तुपदं ह्यतः केषुपुस्तके । ४. व्यापकत्वेनेति ह्यतः केषुपुस्तके । ५. आनन्दमय एवेति वपापुर्णोपु । ६. उक्तसर्वशरीराभिमानीति सर्वव्यादर्शाः । ७. उत्तमम इति यपापुस्तकयो । ८. इत्यनेनेति वपापुस्तकयो । ९. प्रसिद्धोत्तरसमय इति सर्वव्यादर्शाः ।

ब्रह्मात्मकतपोलक्षणसाधनेनाधिकारे सम्पन्ने “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति न वदेत्, न च तदपि-तत् तथात्वेन स्तूयत इति-वाच्यं, श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः, आनन्दमयान्तमेवमेव निरूपणाच्च, अत एवास्याप्यात्माग्रे निरूपितो “यः पूर्वस” इति (तैत्ति. ब्रह्म.), स त्वाधिदैविक आनन्दमयः ।

अथवा वाजसनेयिशाखायाम् “आत्मेत्येवोपासीत” (बृह. ३. ४. ७.) इत्युपक्रम्य “तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वसादन्तरतरं यदयमात्मा” (बृह. ३. ४. ८.) इत्येतदग्रेन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्य “ईश्वरो हि तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत” (बृह. ३. ४. ८.) इति पठ्यते, अत्रात्मौपाधिकत्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयत उतेश्वरपदात् परमात्मन इति भवति संशयः, किमत्र युक्तम्? जीवात्मन एवेति, कुतैः? यथा पुत्रादेरात्मौपाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेन्यत्र श्रुतौ तथेहापि “प्रेयः पुत्रात्” (बृह. ३. ४. ८.) इत्यादिकथनाजीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह कार्याख्यानादपूर्वमिति, इतः पूर्वमाप्नोयते “प्राणञ्च प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्च श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव” (बृह. ३. ४. ७.) इति, तथा च प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्वा प्राणवागादित्तेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वं, पूर्वं तु पुत्रवित्ताद्यभिमानं दशायां “न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति” (बृह. ४. ४. ५.) इत्यादिना यत् प्रियत्वेनोच्यते तस्माद्भिन्नमात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः, लोके हि प्राणवायुवागिन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्य, अत एवाग्रे श्रुतिराह “ईश्वरो हि तथा स्यात्” (बृह. ३. ४. ८.) इति, अत एव “प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वसादन्तरतरं यदयमात्मा” (बृह. ३. ४. ८.) इत्याह, अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशयेनान्तरेमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति, एतेन विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिद्ध्यति, तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोपि धर्मा उपसंहर्तव्याः ॥ १८ ॥

कोशरूपाक्षस्य पुरुषरूपत्वेनानुक्ता ‘वचं ब्रह्मेति व्यजाना’दित्यनेनानुक्तौ चेत्यर्थः, न वदेदिति ‘अन्नाहं प्रजाः प्रजान्यन्त’ इत्युक्त्यामे ‘सर्वं वै तेजनामुवगन्ति येन ब्रह्मोपासत’ इति सफलब्रह्मोपासनमात्रमेव वदेत् तावदेव भौतिकार्थस्य ब्रह्मत्वेनोपासनस्य सिद्धेर्न तु तपस उपदेशेनाधिकारसिद्ध्यनन्तरं ‘मघं ब्रह्मेति व्यजाना’दिति वदेदित्यर्थः, इत्थं च तपोरूपसाधनं विनैतद्वस्यज्ञानादेतद्वन्न भौतिकान्नादतिरिक्तमाध्यात्मिकं ब्रह्मरूपं भिन्नमेवेत्यर्थः सिद्धः, ‘स एव’ इति शब्दयोः प्रत्यभिज्ञाबोधकत्वमपि नास्त्येव, तच्छब्दस्य प्रत्यक्षाबंधोपकत्वादेतच्छब्दस्य एव वक्ष्यमाणार्थकत्वात्, तत् भौतिकार्थं, तथात्वेन ‘ब्रह्मात्मक’ इत्यारभ्य ‘व्यजाना’दित्यन्तेन स्तूयत इति तदपि न वाच्यमित्यन्वयो बोध्यः, प्रत्यभिज्ञानेन भौतिकार्थश्रुतिपरतया ज्ञापने भौतिकत्वाप्रसाधेन तत्र ब्रह्मत्वबोधकश्रुतेः प्रतारकत्वापत्तिदोषः स्वादित्यर्थः, आनन्दमयान्तमित्यादि, तथा चानन्दमयज्ञानपर्यन्तं ‘तपसा ब्रह्म विमिश्रितस्य’ ‘लुकेरन्यत्र घालवं ब्रह्मत्वमज्ञमय आरोपितं स्तुत्यर्थं श्रुतिवर्देतिथिवमव्याख्याने प्रमाणं भाव इत्यर्थः, अत एव एतद्वक्ष्यमस्य भौतिकत्वाभावादेव, स तु अक्षमयस्य आत्मा तु, पूर्वेनिरूपिताधेयानन्दमयाधिकरण एव प्रापशः स्फुटवास्त्रात्यन्तावश्यकतेत्यख्या प्रकारान्तरेणाधिकरणरचनामाहुरथवेत्यादिना, विषयवाक्यमाहुः ‘आत्मे’त्यादि, अत्र आत्मनः प्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिषु, आत्मौपाधिकत्वात् आत्ममात्रोद्देश्यत्वादित्यर्थः, सर्वत्र ब्रह्मोक्तश्रुता‘आत्मनस्तु कामाये’त्यादिश्रुतिषु चेत्यर्थः, जीवात्मन एवेति, जीवस्यैव पुत्राद्यभिमानसम्भवादित्यकरिणेश्वरव्यपष्टेदः, अन्यत्र श्रुतौ ‘आत्मनस्तु कामाये’त्यादिश्रुतौ, इतः पूर्वं ‘आत्मेत्येव’ इत्यस्य पूर्वमित्यर्थः, एव-स्यैव सर्वकर्तुः सर्वात्मकस्यैवेत्यर्थः, तस्माद्भिन्नं पुत्राद्यभिमानाभिन्नमपूर्वशब्दबोध्यं, अत्र आत्मशब्दाद्यंमये बोध्यमित्यर्थः, तत्तच्छब्दः प्राणवागादिशब्दः, अत एव जीवे तत्तच्छब्दवाच्यत्वाभावादेव, पुरुषोत्तमस्वरूपमेवेति एतद्व्यतिरेकाक्षरस्य स्वरूपाभावेनान्तरार्थं व्यपदिशते, एतेन पुरुषोत्तमस्यान्तरार्थप्रतिपादनेन ॥ १८ ॥

१. एतदपीति कथापुष्टिः । २. तत्पदं छतं पापुस्तके । ३. अत इति कपुस्तके । ४. पुत्रात्मौपेयादि पुपुस्तके । ५. आत्मेत्येवत्यादि कथापुष्टिः । ६. रूपमित्यधिकं कथापुष्टिः । ७. अस्मिन्वतानीति पापुस्तके । ८. बृहत्प्राणेत्यादि कथापुस्तके । ९. पूर्वमिति छतं कपुस्तके । १०. विविदि छतं कपुष्टिः । ११. अन्तरमिति छतं पुपुस्तके । १२. विषयसीतीति पुपुस्तके ।

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वादुक्तकर्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्यनुप-
पन्नमित्याशङ्क्योत्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

चोप्यर्थे, तथा चैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रतीतावपि सति समान एकरूप
एव न तु विषमः, तत्र हेतुरभेदादिति, चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः ।

अत्रेदमाकृतम्, “तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” (बृह. ५.९. २६.) इति श्रुतेरुपनिष-
द्वेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपं, तांश्च “प्राणमेव प्राणो भवति वदन् वाक्” (बृह. ३.४.७.) इत्यादिरूपाः
प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यान् नार्थान् स्वरूपेणैव गृह्णद्वा तत्तच्छब्दवाच्यं भवतीति वदन्ति, तद्वाच्यता
च व्यवहार्यत्वे, स च “तदेतन्नेयः पुत्रा” इत्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपधिस्नेहवतामेव व्यवहार्य
इति ज्ञाप्यते, स चाविर्भूतवताररूप एव सम्भवति, एवं सति तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तदवयवेषु
भेदेन यथा यथा व्यवहियते तथा तथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सम्पद्यते,
एवंविधो लोके न प्रसिद्ध इत्यसम्भावना स्यात्, तदभावायाग्रे श्रुतिराह “ईश्वरो हि तथा स्यात्”
(बृह. ३. ४. ८.) इति, एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसं-
हर्तव्या अनाविर्भूतेपीति स्थितं, एवं सत्याविर्भावैनाविर्भावेपीश्वरः समानः, न ह्याविर्भावे
कांश्चनागन्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यं, अनाविर्भूतस्याप्येवमाविर्भूतप्रकारेणैवा-
भेदादित्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यं, चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुची-
यते, एवं साक्षादाविर्भूतैर्भगवद्रूपे पूर्णानन्दधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अथ यत्र कार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदावेशात्तद्वर्मा अपि केचित् तस्मि-
न्नाविर्भवन्ति तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः कर्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह
सूत्राभ्यां, तत्रादौ विधिपक्षमाह ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्रापि जीवेप्येवं ब्रह्मणीवोपासना कार्या, तत्र हेतुः सम्बन्धादिति, अयोगोलके
वहेरिव तस्मिन्नाविशलक्षणः सम्बन्धोस्तीति तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः, अत्रैवं ज्ञेयं, अयं तु
जीवोत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति चेत् तदा न सा जीवगामिन्युपासना किन्तु
ब्रह्मगामिन्येव, तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं, यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि
“तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावति” (मुद्गलो. ९. ३.) इति श्रुतेर्गुर्वादौ
जीर्वत्त्वबुद्धिनिषेधाच्च तथा, तत्र यादृगुपासकस्तदुपासनासिद्ध्यर्थं तत्फलदानार्थं च तादृगुपो
भगवानाविशतीति च तथा ॥ २० ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ उक्तकर्मनामवत्त्वं प्रणववागादिपदवाच्यत्वं, तत्तच्छब्दवाच्यं
प्रणववागादिशब्दवाच्यं, तद्वाच्यता श्रुतिवाच्यता, व्यवहार्यत्वे ब्रह्मणः शब्दात्मकव्यवहारविषयत्वे, स च व्यव-
हार्यश्च, स च निरुपधिस्नेहवत्स्वव्यवहारश्च, तत्तदवयवेषु भक्तानां स्वस्मानन्दाद्युभावकतत्तद्भगवदवयवेष्वित्यर्थः,
तदुपासकेन पूर्णपुरुषोत्तमोपासकेन ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ आविर्भूते भगवत्युपसंहारं विचार्योवेश उपसंहारं विचारयतीत्याहुर-
थेत्यादि, विधिपक्षं संग्रहे विधिरोटिपक्षं, अयं तु आवेशाधिकरणीभूतस्तु, तत्रापि तादृशस्थलीयोपासे ब्रह्म-
ण्यपीत्यर्थः, तथा उपसंहारः सर्वधर्मोपासार्थं इत्यर्थः ॥ २० ॥

१. चपदं छतं गोपुस्तके । २. यदेतदिति पुपुस्तके । ३. नन्दाद्य इति पुपुस्तके । ४. चर्वेति छतं गो-
पुस्तके । ५. सप्तम्यन्तं प्रथमेवेदं वपापुपु । ६. पूर्णानन्दतद्वर्मा इति गोपुस्तके । ७. शार्वेति छतं पुपुस्तके ।
८. एनानिति पुपुस्तके । ९. जीवबुद्धीत्यादि कैपुस्तके । १०. तत्तदुपासकत्वेति कपुपुस्तकयोः ।

- यस्त्वन्तरङ्गभगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजनेनाहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेषु रूप उपसंहारो धर्माणां तेन न कार्य इत्यग्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति, अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनरसास्वादानेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन वा तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारेनुपसंहारे वा भक्तोपासनायां विशेषाभावादित्यर्थः, अनुपसंहारस्यात्र बाधकत्वाभावज्ञापनाय वाशब्दः, विशेषादिति वा, पूर्वं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुर्वन्पुत्तरूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च पूर्वसाद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद्गुणोपसंहारं स न करोतीत्यनुवादः, विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसत्वेनानादरज्ञापनाय वाशब्दः, भगवदवताररूपोपि वादरायणः प्रासङ्गिकेपि भक्तिमार्गस्मरणे तदीयैरसावेशपरवशस्तद्भावस्वभावमनूक्तवान् ॥ २१ ॥

अपि च, उपसंहारो हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रं, उक्तरूपभक्ताय तु तद्भजनीये भक्त एवालौकिकाननुभावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षागन्धोपीति यथायोग्यमुत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भगवति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्ट्वा शुलोकादिव्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह ।

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ (३. ३. ४.)

राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते “ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः” (तैत्ति. ब्रा. २.४.६.) इति, अस्यार्थस्तु, अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः सम्भिभ्रयन्ते तेन तत्पराक्रमाणां त एव

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयति यस्त्वन्तरङ्गेत्यादिना, अस्य भक्तभक्तस्य, तद्भजनेति उपास्य-भक्तभजनेत्यादि, तन्निरपेक्षत्वेन आयेतनिरपेक्षत्वेन, भजनं कुर्वन्पुत्त उपसंहारस्य वैधत्वेनोपसंहारपूर्वकं भजनं कुर्वन्नपीत्यर्थः, अनादरज्ञापनायेति, तथा चैकान्तभक्तानां रसानुभावकस्वरूप एव भजननियमो ननुपसंहारेऽपि नि-भावः, अनुवादप्रयोजनमाहुर्भगवद्व्यतरेत्यादिना, तदीयेति भक्तिमार्गीयेत्यादि, तद्भावस्वभावं भगवद्भक्ति-भावस्वभावं, अनुक्तवान् स्वस्य भक्तादज्ञापामेभिः सूत्रैः स्वयं निरूपितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥ तत्र निरूप्यप्रकरणे, तद्भजनीये भक्ते भक्तिमार्गीयभजनीयभक्ते, अलौकिकान् रसरूपानित्यर्थः, यथायोग्यमुत्तरं पठति सादृशभक्त्योपसंहारे प्रयोजनाभावे उत्तरं पठनीत्यर्थः, विनाहीकृतापेक्षे-तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ सूत्रान्तरमवतारयति गन्धित्यादि, तत्सम्भारकत्वस्य भगवत्स-म्भविषयीषादिसमूहस्य शुलोकादिव्यापकत्वस्य चेत्यर्थः, सूत्रार्थमाहुः सम्भृतिश्चेत्यादिना, तथा सम्भृतिद्यु-

१. अन्तरङ्गमिति यथाप्रयोगिमायु । २. क्षयिपदं ह्यं यथागोपु । ३. नपदं ह्यं यथापुनःकयोः । ४. भगवत्प्रेनेति गोपुनःके । ५. यत्पदं ह्यं यथापुनःकयोः । ६. स इतिपदं ह्यं पुनःके । ७. गन्धमदन् पृथक्पदं गोपुनःके । ८. ग इतिपदं केपुनःके । ९. क्षयनमायमिति पुपुनःके । १०. प्रपमानान्तेनह गोपुनःके । ११. समन्तमिदं पुनो-पुनःकयोः । १२. यथायोग्यमितिपदं सादृशवादधेपु । १३. शुलोकेत्यादि सर्वेप्यारसाः ।

नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः, ब्रह्मधर्माणां तु ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः, एवं सति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि, अत्र छन्दसि बहुवचनस्य ङादेशः, किञ्च, अन्येषां वीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भङ्गोपि भवति, तेन ते स्ववीर्याणि न सम्बिभ्रति, ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा सम्भृतानि निःप्रत्यूहं सम्भृतानीत्यर्थः, तत्र ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः, देशतोपरिच्छेदमुक्त्वा कालतोपि तमाह ब्रह्मेति, भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे आविर्भवैत्यर्थः, एतेन वीर्यसम्भृतिश्चुव्यासिप्रभृतिमाहात्म्यमुक्तं भवति, तथा च सम्भृतिश्च युव्यासिश्च तयोः समाहारस्तथा, एतावैपि स तत्र नोपसंहरति, तत्र हेतुः “न वाविशेषात्” (त्र. मू. ३. ३. २१.) इति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवेति, एतद्यथा तथा तत्रैवोक्तं, विषयवाक्योत्तरार्थोक्तधर्मानुद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तसैहिकपारलौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरेवोद्देशः कृत इति, चकारेण दर्शनमप्युक्तं समुचीयते, अन्यच्च, स्पर्धाकृतिसम्भावनायां हि तद्योग्यतानिपेधः सम्भवति, सा चाविर्भूत एव भगवति सम्भवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या माहात्म्यमुच्यत इति गर्भ्यते, एवं सत्येतद्वाक्योक्तधर्मयोरेवानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तहृद्याविर्भूतं ब्रह्माप्येवम्भूतमेवेतिज्ञापनायातो युक्त एवानुपसंहारः ॥ २३ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे तृतीयं कार्योख्यानादित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तैत्तिरीये “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो घृत्वा अत्यतिष्ठद्वाङ्गुलं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते, तत्रैव “ब्रह्मविदामोति परम्” (तैत्ति. ब्रह्म.) इतिप्रश्ने “स वा एष पुरुषोन्नरसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यारभ्य प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयार्त्मकं ब्रह्मसरूपं निरूप्यते, तत्र सर्वत्र “स वा पुरुषविध एव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति च पठ्यते, अत्रान्नमयादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदश्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवच्चाद्युपसंहारः कर्तव्यो न वेति भवति संशयः, किमत्र युक्तम् ? उपसंहर्तव्यमेवेति, कुतः ? सर्वत्र ब्रह्मण एवोपासत्त्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषाद्विद्यैक्यादिति प्राप्त उच्यते, पुरुषविद्यायामिवेति ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (३. ३. ४.)

अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवच्चादिकं नोपसंहर्तव्यं, कुतः ? पुरुषविद्यायां यथा

व्याप्तिशब्दाच्चः, सः भक्तभक्तः, तत्र भक्ते, तत्र अनुपसंहारे, सूत्रोक्त एव उपसंहारे विशेषाभावाद्भक्तकृपयैवैहिकामुष्मिकसकलपदार्थानां सिद्धानुपसंहारे विशेषाभावादिति सूत्रोक्तोर्वावश्येय इत्यर्थः, तत्रैवोक्तं पूर्वसूत्र एवोक्तं, उत्तरार्थोक्तधर्मानुद्देशेन सूत्रकारेण विषयवाक्यपूर्वाधोक्तवीर्यश्रुत्यादयोरेवोद्देशः कृतो न उत्तरार्थोक्तभूतादिवेतारास्पृश्यत्वोत्तेजस्यार्थः, उपलक्षणार्थं उभयोर्वाचनार्थं, उद्देशः कृतः सूत्रकारेणोद्देशः कृत इत्यर्थः, चकारेण सूत्रोपासककारेण, दर्शनं भक्तभक्तस्य भक्तकारितभगवद्दर्शनं पूर्वमुक्तं, सम्भावनायां हि भगवत्ता स्पर्धितुं योग्यस्यान्यस्य सम्भावनायां हीत्यर्थः, एवम्भूतं अखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकं स्वयमाविर्भूतम् ॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ एवमनारम्भापीतत्राव्योक्तधर्माणामनुपसंहारमुक्त्वा पूर्वाधिकादिभिरोपसृष्टगुणं परं ब्रह्मैवोपास्यं न तु विभूतिरूपमिति बोधयितुमुपासनामार्गेण विशेषतोनुपसंहारं वदतीत्याद्येनाधिकरणविषयवाक्यमाहुस्तेतित्तिरीयक इत्यादि, तत्र सर्वत्र अन्नमयादिषु पुरुषसूक्ते चेत्यर्थः, अत्रापि अन्नमयादिषु, अविशेषात् अन्नमयादिषु ब्रह्मत्वस्य पुरुषसूक्ते च पुरुषत्वस्योक्तयोभयत्रापि ब्रह्मपुरुषत्वस्याविशेषा-

१. व्याप्तिवदिनि कर्तुर्गोपु ।
२. श्रुतीति वपुस्त्रके ।
३. एतावत्यपि सति तत्र नोपसंहार इतीति वपागोपु ।
४. गन्तव्यमिति गोपुस्त्रके ।
५. अध्याय इति पुपुस्त्रके ।
६. समस्तमिदं वपापुस्तकयोः ।
७. चेति वपापुपुगोपु ।
८. चेनीति पापुस्त्रके ।
९. विवेका स्यादिति गोपुस्त्रके ।

पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विज्ञानमयान्तानां स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते, तत्र हि पुरुषत्वमुच्यते, सहस्रपदमनेकत्वोपलक्षकं, अन्यथाक्षणां शिरोभ्यो द्वैगुण्यं वदेत्, तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं भवति, तत्र पुरुषविधत्वं, स चाध्यात्मिकरूपः, तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते, न तथात्र, किञ्च, “पुरुष एवेदः सर्वम्” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं मुक्तिदातृत्वं चोक्त्वा नैतावन्मात्रमस्य माहात्म्यमितोपि महन्माहात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमिति “एतावानस्य महिमा” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यनेनोक्त्वा तत आधिक्यमाह “अतो ज्यायाश्च पूरुषः” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इति, एवमितिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविधत्वं वक्तुं शक्यं न वोपसंहार इति, चकाराद “अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्” (तैत्ति. नारा.) इत्यादिश्रुतयः “सर्वतःपाणिपादांन्तम्” (भग. १३. १३.) इत्यादिस्मृतयश्च सद्ब्रह्मन्ते, एतेन यत्किञ्चिद्ब्रह्मसाम्येपि न मूलभूतब्रह्मरूपमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति ज्ञापितं, अत एव भृगूपाख्याने-न्नमयादिब्रह्मज्ञानेपि जिज्ञासैवोक्ता, भृगोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता, तेनाशेषगुणपूर्णब्रह्मेत्युक्तं भवति, अत उचमाधिकारिभित्तदेवोपासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम् ॥२४॥४॥

इति तृतीयध्याये तृतीयपादे चतुर्थं पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकरणान्तरमारभते, वाजसनेयिशाखायां “द्वया हं प्राजापत्याः” (बृह. ३. ३. १.) इत्युपक्रम्य तेषां मिथःस्पर्धामुच्यते “ते हं देवान्बुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायथो वाचि भोगस्तं देवेभ्य औगायद्यत् कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्^१ स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मा” (बृह. ३. ३. १.) इति, एवमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवेधमुक्तवोच्यते “अथैतमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्^२ स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसैतैश्च ह^३ वै विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः” (बृह. ३. ३. ३.) इति, छान्दोग्येपि प्राणादिष्वेवमेव पाप्मवेधमुक्तवासन्येन तथेत्युच्यते, एतावान् पर विशेषः, वाजसनेयिनां गानकर्तृत्वं सामगाना-मुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक्प्राणादीनामिति, अत्र देहसम्बन्धित्वगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य

दिल्यर्थे, सूत्रेण पुरुषेत्यादिना सिद्धान्तमाहुरन्नमयादिष्विति, स्वरूपं निरूप्यते सहस्रशीर्षवशादिना पुरुष-स्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थे, तत्र हि पुरुषविद्याया हि, तत्र अन्नमयाद्युपासनाप्रकरणे, स च अन्नमयादिरूप-पुरपविषय, न तथात्र पुरुषोपासनेनाध्यात्मिकोपासनमित्यर्थे, अतिवैलक्षण्यात् अन्नमयाद्यपेक्षयोपास्यपुरुष-स्यातिवैलक्षण्यात्, मूलभूतब्रह्म पुरुषोत्तम, न तत्रोपास्यता न विभूतिरूपे तेन रूपेणोपास्यतेत्यर्थे, तेन विभूतिवैलक्षणेन ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

- १ प्रकरण इति पुपुल्लके । २ अत्र हीति पुत्र्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वप्यदशषु । ३ लक्षणमिति गोपुल्लके । ४ वि-
पयत्वमिति गोपुल्लके । ५ एव सतीति पुपुल्लके । ६ नैकविधत्व न चोप^० वपापुल्लकयो । ७ पाद तदिति
कपुल्लके । ८ मूलभूतब्रह्मरूपत्वमिति वपागोपु । मूलभूतधर्मरूपत्वमिति पुपुल्लके । ९ निर्दोषमितीति पापुल्लके ।
१० द्वया हं प्राजापत्या इति कैवपुपु । द्वयमाह प्रजेति गोपुल्लके । ह वा इति च पापुल्लके । ११ ह पद लुप्त गोपुल्लके ।
१२ अगादिति कपुल्लके । अगादिति वपापुल्लके । अगायदिति च पुपुल्लके । १३ विध्यमिति पुपुगोपु । १४ एव
स इति कैपुल्लके । १५ एवमिति वपापुगोपु । १६ हवेति पुपुपुल्लकयो । १७ वाक्प्राणेन्द्रियादीनामिति गोपुल्लके ।

चाविशेषेपि वागादिषु पाप्मवेध आसन्न्यप्राणे कुतो नेति भवति जिज्ञासा, न चासन्न्योपासनाया विधेयत्वात् तत्स्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेध उच्यतेसिन्नेति वाच्यं, न हि प्रयोजनायासन्नमप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यं, प्रमाणत्वव्याहृतिप्रसङ्गात्, एकत्र प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्कया तदुक्ते कोपि न प्रवर्ततापि, साक्षात्कार्यत्वाभावेपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादानां, वस्तुतस्तु “यदेव विधया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव धीर्यवत्तरं भवति” (छान्दो. ३. १. १०.) इति श्रुतेः, “ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत्” (श्रीमद्भाग. १०. २१. ६.) इत्यादिवाक्यैः “य एवं वेद” (तैत्ति. ब्रह्म.) इतिवाक्यैश्चार्थवादोक्तस्वरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा नेत्यर्थवादानां फलोपकार्य-
ज्ञनिरूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तैर्ये हेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमेवाह वेधादीति ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (३. ३. ५.)

वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेधः, आदिपदात् दुष्टविषयसम्बन्धश्च, तत्र हेतुरर्थभेदः, अर्थो भगवांस्तस्माद्देवादित्यर्थः, आसन्न्यस्तु “य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासीत” (छान्दो. ३. २. ७.) इति छान्दोग्य उपासत्वेनोक्तः, “सर्ववेदान्तप्रत्ययम्” (ब्र. सू. ३. ३. १.) इतिन्यायाद्वेदान्तेषूपपास्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्न्योपि ब्रह्माभिन्नोत् एव “अपहतपाप्मा होषः” (छान्दो. ३. २. ९.) इति सामग्रीः पठ्यते, अतस्तत्र न पाप्मवेध इति भावः, ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदेनोक्तिः, एतेन विभूतिरूपेपि यत्रैवं तत्र मूलभूतब्रह्मणि निर्दोषत्वे किं वाच्यमिति ज्ञापितम् ।

अथवा अर्थः प्रयोजनं विषय इति यावत्, तज्ज्ञेदादित्यर्थः ।

अत्रेदमाकृतं, देवा हि स्वस्वासुरजयाय गानार्थं वागादीन्चुः “त्वं न उद्गाय” (बृह. ३. ३. १.) इति, गानानन्तरं “यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगार्यत्” (बृह. ३. ३. १.) इत्युच्यते, एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं “देवेभ्य आगायत्” इति, एवं ताति देवार्थ-
मेवैतद्गानं न तु भगवदर्थं, यद्यप्यासन्न्येष्वेवमुच्यते “तेभ्य एष प्राण उद्गायत्” (बृह. ३. ३. ३.) इति तथापि यथा वागादिषु स्वनिष्ठभोगं “देवेभ्य आगायत्” (बृह. ३. ३. १.) इत्युक्तं तथा नासन्न्ये, तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्सम्बन्ध एवेति ज्ञात्वा तथैवागाय-
दासन्न्य इति ज्ञायते, अत एवान्यत्र वेध उक्तोत्र तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाश उक्तः,

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ अधिकरणमवतारयन्त्यथेत्यादि, तेषां देवासुराणां, अत्ययाम जयेम, ते देवाः, ते असुराः, विध्वज्जो विनेशुः असुराः सर्वतोदिशं विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः, तथेत्युच्यते न पाप्मवेध उच्यत इत्यर्थः, सन्देहमाहुरत्रेत्यादि, अविशेषेपि उक्तधर्मैत्रयस्य वागादावासन्न्ये च तुल्यतायाः सत्वेपीत्यर्थः, भवति जिज्ञासेति, तथा च वागादिषु पाप्मवेधः सत्यो न वेति भवति विचार इत्यर्थः, पाप्मवेधस्य सिद्धयेनोक्तिः सन्देहवीजं, अस्मिन्निति आसन्न्ये पाप्मवेधो नेत्युच्यत इत्यर्थः, प्रयोजनाय आसन्न्यस्तुतिरूपप्रयोजनावेत्यर्थः, क्रियार्थत्वं यज्ञार्थत्वं, फलोपकार्यज्ञेत्यादि अर्थवादानामर्थः, फलोपकार्यज्ञं तज्ज्ञानसम्पादकत्वेनार्थवादान् सार्थक्यमित्यर्थः, उक्तैर्ये अन्यत्र पाप्मवेधो नास्तीत्युक्तैर्ये इत्यर्थः, दुष्टेत्यादि असुराणां सम्बन्ध इत्यर्थः, अर्थपदे-
नोक्तिः सूत्रे ब्रह्मणोर्थपदेनोक्तिरित्यर्थः, यत्रैवं ब्रह्माभेदातिर्दोषत्वं, अर्थपदस्य ब्रह्मरूपार्थत्वानङ्गीकारे त्वाहुरथ-
वेत्यादि, तज्ज्ञेदात् आसन्न्यापेक्षया वागादीनां भेदादित्यर्थः, तथा नासन्न्ये आसन्न्यः स्वनिष्ठभोगं देवेभ्यो नागायदित्यर्थः, तेन अन्यादृशगानेन, उक्तमानैः आसन्न्ये वेधासुरसम्बन्धाभावरूपमागैः, ब्रह्मात्मकत्वेन

१. अस्मिन्निति पापुलके । २. उद्गीथमिति छतं पापुलके । ३. अर्थपदेनोक्तिरिति गोपुलके । ४. निर्दोष-
त्वमिति कंबपापुगोपु । ५. भोगस्त इति कैपुलके । ६. सर्वत्रैव गोपुलकेगायदिति । ७. एष इति छतं पुपुलके ।

अग्रे च “भवत्यात्मना परास्य द्विपन् आटव्यो भवति य एवं वेद” (बृह. ३. ३. ७.) इति पठ्यते, तेन परब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यं ? यत्र तद्विभूतिरूपासन्यस्योक्तरूपतां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहितश्च भवतीति कैमुतिकन्यायः सूचितो भवति, एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः किन्तु गुणत्वेनैव वस्तुनैव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥ २५ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धाभावे दोषसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुणहानिं च वदस्तत्र विशेषमाह ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

“तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (मुण्ड. ३. ३. १.) इत्याथर्वणिकैः पठ्यते, परम्पदेन ब्रह्मोच्यते, तथा च सकार्याविधारहितः “परममुपैति” तदनन्तरं “साम्यमुपैती” तियोजना, तत्रेदं विचार्यते, साम्यं हि समानजातीयधर्मवैच्यं, तच्च कतिपयधर्मरेशेपतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति तत्रान्त्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न सम्भवति, “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” (श्वेता. ६. ८.) इति श्रुतिविरोधात्, अत आद्य एव पक्षो नु-सर्तव्यः, तत्र कैर्धर्मैः साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह हानाविति, ब्रह्मणः सकाशाद्भिभागे जीवस्य हानिशब्देनोच्यते, तथा च तस्यां सत्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दांशैश्चर्यादयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथेत्यर्थः, भगवदानन्दादीनां पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीनामल्पत्वात् नाग्रेव सैर्मैर्धर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते “साम्यमुपैति” इति, वस्तुतस्तु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः, अत एव “न तत्समः” इति श्रुतिरविरुद्धा, अत एव सूत्रकृता “साम्यमुपैती”ति साम्योपायनशब्दमात्रं न तु साम्यपदार्थः स्वारसिको-त्रास्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः, ननु तैरेव धर्मैः साम्यं नेतरैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह उपायनशब्दशेषत्वादिति, “परममुपैती”ति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपायनस्येत्यर्थः, ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य तदैव साम्योपायनकथना-त्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः, नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीत्याशङ्क्य तद्वर्भवत्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह कुशेत्यादि, कुशा

गीयमानार्थस्य ब्रह्मात्मकत्वेनेत्यर्थः, तथैव स्वस्मिन् भगवत्सम्बन्धार्थं भगवद्दुद्देशेनैव, अन्यत्र चागादिषु, अत्र आसन्धे, तत् वेधः, तेन भगवत्सम्बन्धादप्येषां निर्दोषत्वेन, सोऽपि आसन्धोपासकोऽपि, वस्तुन एव ब्रह्मात्मक-वस्तुन एव, तथात्वात् दोषत्वनिराकरणपूर्वकगुणत्वसम्पादकत्वादित्यर्थः, अत एवाज्ञत्वं पारवश्यं च विधि-भेदादिकं तथा तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न हि कचिदिति ब्रह्माण्डवाक्यम् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥ धृत्रमवतारयन्ति एवमि-त्यादिना, तथा सति दोषसम्बन्धे सति, सूत्रार्थोपयोगित्वाद्भगवत्सम्बन्धे फलविशेषबोधिकां श्रुतिमाहुः “स्तदे”त्यादि, एतत्पूर्वार्थे तु “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मबोधि”मिति, पठ्यते मुण्डके पठ्यते, सकार्या पुण्यपापरूपस्वकार्यसहिता, आद्यः पक्षः कतिपयधर्मैः साम्यपक्षः, तैरेव तथा आविर्भूतानन्दैश्चर्यांशैरेव साम्यं वाच्यमित्यर्थः, साम्योपायनं साम्यप्राप्तिः, तच्छेषत्वात् तदर्थप्रतिपादकत्वात्, तैरेव धर्मैः व्युत्थरणकालतिरो-हितैरेव धर्मैः पुनः प्राप्तिः साम्यमित्यर्थः, कुशेत्यादिति, तथा कुशामिः कृत्वा छन्दःस्तुत्युपगानसाधनभकारत्वादित्यर्थः,

१. परात्मद्विपन्निति कैपुलके परास्यं द्विपन्निति च वपुलके । २. दोषत्वेन नेति कैपुलके । ३. वस्तुत इति वपुलके । ४. कुशाच्छन्द इत्यादि वपुलके । ५. धर्मत्वमिति कैपुलके । ६. समो धर्म इति वपुलके सर्वधर्मैरिति वपुलके । ७. शब्दइति पुणोपु ।

औदुम्बर्यः समिधः, ता अग्निष्टोमादियागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते, तदा तत्सम्बन्धि यच्छन्दः-
स्तुत्युपगानं तद्वदित्यर्थः, तत्र “अभि त्वा शूर नोनुमो दुरधा इव धेनवः” (ऋ.सं.५.३. २१.)
इत्यृचि ये वर्णास्तेपामच एवोपसंहृत्य भकारेणैव गानं क्रियते, न हि तदार्चिकवर्णधर्माणा-
मचामुपसंहारोस्तीति तदगात्मकत्वं भकारस्य सम्भवति, एवं प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राक्कथ्येन न
तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति, ननु “तत्त्वमसि” (छान्दो.८.८.७.) आदिवाक्यैरत्राभेदबोधना-
दस्तु तथेति चेत् तत्राह तदुक्तमिति, जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः, “तद्गुणसारत्वात्
तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” (ब्र. सू. २. ३. २९.) इति सूत्रेणेति शेषः, अपि च श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य
साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपायनस्य साम्यानुपायन हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते, तथा च “पराभि-
ध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” (ब्र. सू. ३. २. ५.) इति सूत्रे जीवस्य ब्रह्मांश-
त्येनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वाद्ब्रह्मणः सकाशाद्भिभागे सति तदिच्छया तद्वर्मातिरोधानस्य
संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यच्चदपि तदुक्तमित्यनेन सार्यत इति न विसर्तव्यं, यथान्यशाखोक्त-
धर्मा अप्येकस्यां विद्यायामुपसंह्रियन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेष्वेतया श्रुत्या बोध्यन्त इत्येता-
वत्साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरूपणं कृतम् ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं वेधायधिकरणम् ॥ ५ ॥

वाजसनेयिशाखायां “स एष नेति नेतीत्यात्मा” (बृह.५.९.२६.) इत्युपक्रम्य “न व्यथते”
(बृह.५.९.२६.) इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा एतादृग्ब्रह्मतत्तद्विदपि विवक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्नि-
पठ्यते “अतः पापमकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्येष एते तरत्यमृतः” (बृह.६.४.२२.)
इत्यादिनाग्निमया “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” (तै.ब्रा.३.१२.९.७.) इत्युक्त्वा च ब्रह्मविदो मा-
हात्म्यमुक्त्वा पठ्यते “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्येत् सर्वमेतं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा
तरति” (बृह.६.४.२३.) इत्याद्युक्त्यान्ते पठ्यते “य एवं वेद” (बृह.६.४.२५.) इति, अत्र
हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात्, आथर्वणोपायनि-
इत्थं च भकारेण गानकरणेऽपि न भकारस्य ऋगन्तःपातित्वं तद्वज्जीवेऽपि ब्रह्मसाम्यमुक्तमिति न जीवे ब्रह्माभेद इत्यर्थः
सूत्रस्य, तेषामत्र इत्यादि, तथा च ऋग्वर्णोऽर्चो भकार उपसंहारं कृत्वा ‘नसि’ इत्यादिरीत्या भकारेण गाने क्रियमाणे-
र्षोऽर्थः, एवं प्रकृतेऽपि जीवब्रह्मस्य लेख्यार्थः, अस्तु तथा जीवब्रह्मणोरभेदोऽस्तिव्यर्थः, जीवेत्यादि जीवधर्मो मुक्ति-
ब्रह्मायामाविर्भूतं निर्दोषत्वं ब्रह्मणि च तत् सार्वदिकं तयोरभेद इत्यत्र तात्पर्यं श्रुतेरित्यर्थः, एतदर्थस्य सूत्रकारसम्मतत्व-
माहुः “तद्गुणसार” इत्यादिना, ब्रह्मोपायनं ब्रह्मप्राप्तिः, साम्योपायनं साम्यप्राप्तिः, तदनुपायनस्य ब्रह्मप्राप्ते-
र्गुणरूपस्येत्यर्थः, साम्यानुपायनं साम्याभावः, एतया श्रुत्या ‘विद्वान् पुण्यपापे विपुषे’ति श्रुत्या ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति तृतीयतृतीये पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सम्प्रत्यये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥२७॥ जीवस्य भगवत्सम्बन्धसाधनयोर्ज्ञानभक्त्योर्मध्ये किं ज्याय
इति विचारयितुमधिकरणारम्भ इति तत्र विषयवाक्यमाहुर्वाजसनेत्यादि आथर्वणेत्यादि च, एतद्विषयवाक्यात् पूर्वं
शारीरब्राह्मणे “मनसैवानुद्दृष्टव्यमिति ज्ञानसाधनमुक्तं तदनन्तरं ‘विरजः पर आकाशा’दित्यादिना विरजस्वादि-
धर्मान् ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तदनन्तरं तावन्माश्रयं ब्रह्मणो ‘नेति नेती’त्यनेन निषेधयित्वा ‘गृह्यो न हि गृह्यते न
व्यथत’ इत्यादिना लौकिकप्रमाणान्नोचरत्वं सर्वविलक्षणत्वं च बोधयित्वा ब्रह्मस्वरूपबोधनानन्तरं, तद्विदपि
ब्रह्मस्वरूपविदपि, विवक्षितरूपः पुण्यपापरहितः, एते पुण्यपापे, अत्र उक्तवाक्ये, ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यं

१. स्थाप्यत इति कैमुल्लके । २. भकारो बाध्यते सर्वत्र कैमुल्लके । ३. ‘धर्माप्राक्कथ्येनेति’ कैमुल्लके । ४. तदुक्त-
मपीतिगोपुल्लके । ५. ‘सन्त्येति कैगोपुल्लकयोः । ६. समस्तमिदं कैमुल्लके । ७. यत् इत्यधिकं वपापुगोपु । ८. अत्र
इति लुप्तं कैगोपुल्लकयोः । ९. उभे इति द्विरुक्तं कपुपुल्लकयोः । १०. ऋग्वेदहितायामिदं सम्प्रति गोपलभ्यतेपि तु
तत्तरीयशतपथब्राह्मणवृद्धारण्यकोपनिषद्गोपाथनधर्मसूत्रेण ।

पदादिषु तु भगवद्भक्त्युक्तिहेतुत्वमुच्यते “परं ब्रह्मैतद्यो धारयति” (गो. पू. १.) इत्युपक्रम्य “भजति सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इति, अग्रेपि “मुक्तो भवति संसृतेः” (गो. पू. १.) इति, एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते, एतावान् परं सन्देहो “य एवं वेद स पाप्मानं तरति” (बृह. ६. ४. २३.) इतिवचनाज्ज्ञानदशायामपि पापसत्त्वं वाच्यं, अन्यथा तरणासम्भवापत्तेः, एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव न वेति भवति संशयः, तत्र श्रुतावधि-
शेषेण पापनाशश्रवणात् मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावात् ‘एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरत्रापि तथा’ इतिन्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह सम्पराय इत्यादि,

सम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ (३. ३. ६.)

सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः, अथवा परः पुरुषोत्तमस्तस्यायो ज्ञानं, तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सम्परायो. भक्तिमार्ग इत्यावावत्, अथवा परे पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इत्यावावत्, तथा च सम्यक् परायो येन स तथैव भक्तिमार्ग इत्यर्थः, ज्ञानमार्गेश्वरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितु-
मेवंकथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इतिभावः, ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभानन्तरं “भक्त्या मामभिजानाति” (भग. १८. ५५.) इति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्य-
त्वात् तथा, एवं सति “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्माकोटि-
ष्वपि महायुगे” (श्रीमद्भाग. ६. १४. ५.) “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्” (ब्र. सू. १.३.२.) “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते” (पा. गी. ४०.) “जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिह” (वारा. पु. प्र. मा.) इत्यादिवाक्यैः पापनाशान्तरमेव भक्तिसम्भवाद्भक्तस्य तर्तव्यपापादेरर्भावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः, ननु “य एवं वेद” (बृह. ६. ४. २३.) इतिसामान्यवचनात् पुरुषो-
त्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत् तत्राह तथा ह्यन्ये, तथा ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तोऽन्ये भक्तिमार्गी-
येभ्योन्य इत्यर्थः, उक्तवचनरूपोपपात्तिर्हि शब्देन ज्ञाप्यते ॥ २७ ॥

अक्षरब्रह्मज्ञानमाहात्म्यं, ब्रह्मैतत् पुरुषोत्तमरूपं, अग्रेपि पुरुषोत्तमस्वरूपत्वात् पूर्वमपि, एतद्विषयव्यवस्था उक्तश्रुत्योर्विषयीभूते ये ज्ञानभक्ती तयोर्द्वैवस्थाधिकारिभेदेन रूपभेदनिरूपणाज्ज्ञानमिर्धर्मोपसंहारः कार्यो न भक्तिरित्येवंरूपा पूर्वोक्ता ‘न या प्रकरणभेदादितिसूत्रविवरण एवोक्ता, संशयबीजमाहुरेतावानित्यादिना, एवं सति ज्ञानभक्तयोः समानतया मुक्तिसाधनत्वावगमे सति भक्तिदशायां भक्त्या मुक्तिरितिकल्पे, एवमेव भक्ति-
कालेपि पापसत्त्वमेव, तत्र तादृशविषये, अविशेषेण ज्ञानभक्तिमार्गसाधारण्येन, पापनाशः पुण्यपापतरणं, सम्परायशब्दस्य मुक्त्यर्थत्वे ‘भक्त्ये’त्यव्याहारापत्तेः पश्चान्तरमाहुरेतावानित्यादिना, तथा च सम्पराय इत्यत्र सम्परायो लीलाप्रवेशः, एवंकथनं व्यासचरणानामेवमर्थकसम्परायशब्दकथनमित्यर्थः, पूर्वमेव ब्रह्मभावदशायामेव, एवं सति ‘जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिह’त्यादिवाक्यै-
र्ब्रह्मभावानन्तरमेव भक्तिलाभेन तेन पापनाशाद्भक्तिकाले पापभावे सति ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते’ इत्युपसृष्टमर्थकं, सूत्रशेषं व्याख्यातुमवतारयन्ति नन्वित्यादि, अन्ये भक्तिमार्गीयमिच्छाः ॥ २७ ॥

१. योयत् इति कपुपुस्तकयोः । २. भवतीति छतं गोपुस्तके । ३. सम्पराय इति गोपुस्तके । ४. सम्पराय इति कपुपुस्तकयोः । ५. तथेति छतं पुपुस्तके । ६. इति यावदिति गोपुस्तके । ७. भक्त्येकं पुगोपुस्तकयोः । ८. अभावत्वादिति कपुपुस्तके । ९. वचनोपपत्तिरिति पुपुस्तके ।

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां “दुःसहप्रेष्टविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ता-
च्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः” (श्रीमद्भाग. १०.२६.१०.) इतिवचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि
हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इत्याशङ्क्यामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा, तथा च भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्व पापनाशो यः स भगवदिच्छावि-
शेषतोतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकातन्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधादेतोर्भक्तेः पूर्वमेव
पापनाश आवश्यक इत्यर्थः, एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः, स कचिद्विशेषेच्छ-
यापनोद्यत इतिभावो ज्ञापितो भवति, अत्रेच्छाविशेषे^१ वक्तव्यबहुत्वेषि किञ्चिदुच्यते,
चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता न सोपधिस्लेहवत्यो न सगुणविग्रहा न वा सुकृतादियुक्ता इति
ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा
स्वयमेव तादृशान् नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति, न हेतावता सार्वदिक
एवायं भावो भवति, न हि मन्त्रप्रतिषद्दशक्तिरग्निरदाहक इति तत्सम्भावत्वमेव तस्य सार्व-
दिकमिति वक्तुं शक्यं, एतच्च श्रीभागवतदशमस्कन्धविद्युतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पष्ठं सम्परायाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ननु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” (तै. ब्र.) इति
“तैमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय” (तै.आ.३.१२.७.) इत्यादिश्रुतिभि-
रुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते, “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” (कठो. २. २२.) इति-
श्रुत्यात्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भक्त्यैव
स इत्युच्यते, किञ्च “भक्त्या मामभिजानाति” (भग. १८. ५५.) इत्युक्त्वा “ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” (भग. १८. ५५.) इति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेण पुरुषोत्तमज्ञाने-
नैव मोक्ष उच्यते ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेतिविशेषः, “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदा-
त्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह” (श्रीमद्भाग. ११.२०.३१.) इतिवचनेन
भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते, तथा चैवं मिथःश्रुत्योः स्मृत्यौ च विरोधान्नैकतरनिर्धारः

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ स्वमवतारयन्ति ननु भक्तीत्यादि, स्वार्थमाहुदछन्द इच्छेत्यादिना,
एवं सति भक्तेः पूर्व पापनाशस्य ‘नराणां क्षीणपापाना’मितिवचनसिद्धत्वे सति, औत्सर्गिकः अनियतः, सः
नियमाभावः, अपनोद्यते नियमाभावापनोदनेन नियमः स्थाप्यत इत्यर्थः, सोपधिस्लेहः किञ्चित्प्रयोजनाय
स्वयं साधनः सम्पादितः स्नेहः, सगुणेत्यादि, सगुणाः प्राकृतगुणसहिताः, प्राकृताः, सुकृतेत्यादि, तद्विपरीतेत्यादि,
तथा चैच्छिकं भगवत्प्राप्तिप्रतिषन्धकं यहाँकिं प्राकृतगुणसुकृतादि तत्तदंशं यद्गुणसुकृतादि केवलं ‘लोकवत्सु
लीलाकैवल्य’मितिवचनान्तविशेषान् कृत्वेत्यर्थः, तादृशान् लौकिकसदृशगुणसुकृतादीन्, सार्वदिकः इच्छाविशेषेण
सम्पादितः, न हि मन्त्रेत्यादि, तथा च भगवदिच्छासम्पादितभगवत्प्राप्तिप्रतिषन्धकीभूतादृशगुणसुकृतादिविशिष्टा अपि
गोप्यो भगवत्प्राप्तियोग्या नेति नेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति तृतीयतृतीये पष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ पूर्वाधिकरणे ज्ञानिज्ञानान्तरां भक्तिभक्तयोस्तत्त्वप्रति-
पादितः स एव पुनरधिकरणान्तरेण इवीकरोतीति प्रतिपादयन्ति नन्यित्यादिना, अतएव स मोक्षः, श्रुत्यो-
र्विरोधमुक्त्वा स्मृत्योर्विरोधमाहुः किञ्चेत्यादिना, नैकतरनिर्धार इति, तथा च ज्ञानेन मोक्षो भक्त्या वेतिसंशयः,

१. अत इति छुप्तं कैपुल्लके । २. ‘विशेष’ पुपुल्लके । ३. किमिदिति छुप्तं कैपुल्लके ।
४. तां दशमिति प्रायः सर्वत्र । ५. तमेवेति पुपुल्लके । ६. ज्ञानेन नैरपेक्ष्यमिति पुपुल्लके । ७. स्मृत्योरिति छुप्तं
कपुल्लके ।

सम्भवति, न च ज्ञानेनैव मोक्षः, उभयत्रापि तथोक्तेः ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यं, विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात्, न च श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यं, ज्ञानिनोक्षरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात्, तर्ह्येवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेन्न, पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्धारमावात्, अपरञ्च “ततो मां तत्ततो ज्ञात्वा” (भग. १८. ५५.) इति घचनाद्भक्तिमार्गे तत्ततो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यं, तथा च “मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोबलाः ब्रह्म मां परमं प्रापुः सद्भाच्छतसहस्रतः” (श्रीमद्भाग. ११.१२.१३.) इतिवाक्यात् ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोधः, तथा च क्वचिज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्तिः क्वचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्त आह गतेरर्थवत्त्वमित्यादि,

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ (३. ३. ७.)

गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वं मुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः, अत्रायमाशयः, “एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति” (कौ. ३. ९.) इत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्मै जीवायैतत् कर्म कारयित्वैतत् फलं दास्य इति विचारितवानिति तथैव भवति, तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमं हेतुरवश्यं वाच्यः, एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहितौभ्यां मुक्तिर्मर्यादा, तद्ब्रहितानामपि स्वस्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते, तथा च यं जीवं यस्मिन् मार्गेङ्गीकृतवास्तं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत् फलं ददातीति सर्वं सुखं, अत एव पुष्टिमार्गेङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य तदपेक्षित्वं च युक्तमेवेतिभावः, अत्र साधकत्वेन विपक्षे बाधकमाह अन्यथा हि विरोध इति, अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधाद्भेदोस्तथेत्यर्थः, विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ उपपादितः, एतेनैव-ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च

उभयत्राप्यक्षरपुरुषोत्तमोभयमोक्षौ प्रति, तथोक्तेर्ज्ञानस्य साधनत्वोक्तेः, विषयभेदेन पुरुषोत्तमाक्षररूपज्ञानविषयभेदेनेत्यर्थः, कतमज्ज्ञानं पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वेतिसहायदित्यर्थः, श्रौतत्वाविशेषादिति, तथा च ‘ब्रह्म विदामोति पर’मित्यादिश्रुत्याक्षरज्ञानस्य ‘तमेव विदित्वा तिसृष्ट्युमेती’तिश्रुत्या च पुरुषोत्तमज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वोक्तित्वं, समुच्चयासम्भवादिति, तथा ‘चाक्षरापरत पर’इतिश्रुते ‘अव्यक्तोक्षर इत्युक्त’ इत्यनेन च ज्ञानद्वयस्यापि प्राप्यफलभेदोक्तेरेकत्र फले समुच्चयासम्भवादित्यर्थः, तर्हि समुच्चयासम्भवे, एवमक्षरपुरुषोत्तमयोः प्रलेकज्ञानस्य प्रलेकप्राप्तिरूपफलसाधकत्वे, विरोधाभावात् किञ्चानात् फलमिति विनिगमनाभावरूपविरोधाभावात् सहायमावादा, उपपन्नं सर्वं सहायमावादधिकरण व्यर्थमित्यर्थः, निर्धारमावादिति, तथा च पूर्वज्ञानस्य वैयर्थ्यनिरासायाधिकरणसार्थक्यमितिभावः, ज्ञानमार्गीयेत्यादि, तथा च भक्तिमार्गीयस्य मत्कामनाहेतुभूतस्य रमणत्वादिप्रकारज्ञानस्य च सहावाद् ब्रह्मत्वेनाज्ञानेनैव न व्यभिचारः, तादृशकामादिप्रत्येकस्यापि पुरुषोत्तमप्रापकत्वाउद्धानमार्गीयित्युक्तं, तत्साधनत्वं ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वं, इति प्राप्ते मुक्तिसाधनानामनिश्चयात् स्वार्थोपेक्षकयो न मुक्तयर्थ इतिपक्षे प्राप्त इत्यर्थः, मर्यादापुष्टौत्यादि, तथा च मार्यादिवृत्तज्ञानस्य भक्तेश्च मार्यादिकमोक्ष प्रति पुष्टिमार्गीयभक्तेर्ज्ञानस्य च पुष्टिमार्गीयमोक्ष प्रति हेतुत्वाच्च विनिगमनाभावो व्यभिचारो वेत्यर्थः सिद्धः, तत्र भगवद्विचारितमप्ये, उक्तरीत्या पुष्टिमर्यादाभेदमादाय, साधनानुगमं पतफलत्वेदमेव साधनमितिनिश्चये हेतुः, एवं सति इच्छाया कार्यकारणभावनियामकत्वे सति, तद्ब्रहितानामनुग्रहमात्रेणाङ्गीकृतानामित्यर्थः, सर्वं सुखं सर्वेति पूर्वोक्तं पूर्वं पक्ष समाहित इत्यर्थः, अत्र मार्गभेदेन व्यवस्थापक्षे, एतेनैव पुष्टिमर्यादाभेदेन साधनानां

१. वक्षर इति छत्र गोपुलके । २. निर्धारसम्भवादिति क्वप्रमाणात् । ३. मुक्तिसाधनानुगम इति कप्रमा-
पुष्टे । ४. विहिताभ्यामिति छत्र कैपुलके । ५. स्वरूपबलेनेति वपापुलकयो । ६. स्वस्थमिति पुष्टुलके । ७. बाध-
मिति कपुलके ।

भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोस्ति ? तत्राहुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शना-
च्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्षस्त्वसङ्गतः, अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि
भवति प्रेमरूपा तु तन्नाश एवेतिविशेषो वाच्यः सोपि प्रेमवतामप्यहूरादीनां मणिप्रसङ्गे
भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणान्न साधीयान्—इत्यपि शङ्का निरस्ता वेदितव्या, तथा हि
मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षुषैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदावृत्तेनैव
भगवति प्रेमापि न तु निरूप्यधिः, कदाचिद्वस्तुस्वभावेन मुक्तीच्छानिवृत्ताद्यपि तद्वक्तेः साधन-
मार्गीयत्वाद् “निच्छतो मे गतिर्मण्वीं प्रयुङ्गे” (श्रीमद्भाग. ३. २५. ३६.) इतिवाक्यादन्ते
मुक्तिरेव भवित्री, अस्मिन् मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः, पुष्टिमार्गेङ्गीकृते-
स्त्वत्यनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वात् श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च युगपत्
पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येष, अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव, स्नेहेनैव क्रियमाण-
त्वात् न विधिविषयः, न ह्यविद्यादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दात्यन्तरायरूपाश्रङ्गाविरलवि-
विधमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्यानुग्रहानलस्य तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं
शक्यं, तदुक्तं श्रीभागवते “स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म
यचोत्पत्तितं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः” (श्रीमद्भाग. ११.५.४२.) इति, ‘विकर्म’
प्राक्तनं तदुःखमिति स्वयञ्च “हरि”त्वेन दुःखहर्तेति “धुनोति”, उक्तविशेषणविशिष्टस्य
स्वतो विकर्मोत्पत्त्यसम्भवात् सांसर्गिकं मत्तो भूतं न तु मया कृतमितिवद्वा यत् कृतं ‘विकर्म’
तत् “कथञ्चिदुत्पत्तितं”मित्युच्यते, “त्यक्तान्यभाव”त्वेन भगवत्सेवाव्यासङ्गेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्ड्य-
राजवन्महदागमनायज्ञानं वा, वक्तोक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा “कथञ्चिदि”त्यु-
क्तवान्, तेन तर्कितं विकर्मात्रापर्यभिप्रेतमिति ज्ञायते, एतादृशस्यापि यदि ‘विकर्म’ भवेत् तदा
तन्निवृत्त्यर्थं न तेनान्यत् कर्तव्यं, भगवानेव “हृदि निविष्ट”स्त “धुनोति” यत इति, कदाचित्
स्वभक्तिबलस्फूर्त्या सदोपमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्याच्चेद्भक्तस्तदैव तद्बुद्धिस्त एव तत्सं-
सर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तदोपमपि धुनोतीति “सर्व”पदेनोच्यते, चिरकालभोग्यमपि तत्क्षण-
नैव नाशयति, तन्नाशने कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि ज्ञापयितुं “पर”स्य कालादे “रीश”त्व-
मुक्तं, अत्र भजनादिहृद्भवेष्टान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि सम्भव इति ॥ २९ ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तमं गतेरर्थवच्चमित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

व्यवस्थापनेनेत्यर्थं, एतस्येत्यपि शङ्का निरस्तेत्यप्रेतनेनान्वयाः, कश्चिद्विशेषः प्रेमलक्षणाया पापनाशोत्तर-
कालीनस्वरूप, कापट्येति पाप विना काव्यासम्भवादित्यर्थं, शङ्कानिरसनमेवोपपादयन्ति तथा हीत्यादिना,
आद्याया मर्यादामार्गीयमकौ, तत् मुक्ति, वस्तुस्वभावेन वस्तुमाहात्म्यजातप्रेमस्वभावेनेत्यर्थे, अपर्या
मुक्तिरूपा, अस्मिन् मर्यादाभक्तिमार्गे, न विधिविषयः पुष्टिमार्गीयश्रवणादि न विधिविषय, तदुःखं कथञ्चि-
दुत्पन्नमपि विकर्मे दुःखरूपमित्यर्थं, उक्तविशेषणमनुग्रहरूप, मत्तो भूतमित्यादि नान्तरीयकमित्यर्थ, अरुचि-
ज्ञापनाय ‘त्यक्तान्यभावे’युगुहोते भक्ते पापानुत्पत्तिज्ञापनायेत्यर्थं, तर्कितमित्यादि, तथा च ‘कुर्या चिन्तामि’त्यादि-
न्यायेन तादृशविकर्मोत्पत्तिरितिभाव, तद्बुद्धिस्त एव कृतार्थीकरिष्यामीतिभगवद्विच्छाविषयीभूतः, तत्संसर्गज-
मज्ञात कथञ्चित्संसर्गोत्पन्न, अस्य भगवत्, एतदङ्गीकारेण ‘एन’मित्यादिनोक्ताङ्गीकारेण, तदोपं धुनोति
भक्तोपि धुनोतीत्यर्थं, तत्क्षणेनैवेत्यस्योदाहरण ‘तु सहप्रेमविरहे’त्यादौ बोध्यं, कलितमाहुरध्वेत्यादि, तथा च मर्यादा-
भक्तिमार्गे तत्क्षणाभावाज्ज्ञानमार्गत उत्कर्षं सिद्धं पुष्टिभक्तिमार्गे तु ‘स्वपादमूलमि’त्यादिवाक्यानुरोधात् सत्यपि विक-
र्मणि भजनादिहृद्भवेष्टितानां सम्भवो भगवत्कृपयैव विकर्मनाशश्चेति ततोऽप्युक्त्यर्थं, सिद्ध इति कलितम् ॥ २९ ॥ ७ ॥

इति तृतीयतृतीये सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१ निरुपाधिक इति गोपुस्तके । २ आण्वीमिति वपुपुस्तकयोः । ३. दुःखदमिति प्राय सर्वतः । ४. ‘कृत्यसम्भवा-
दिति वपापुगोपु । ५. भपीति छान्नेपुस्तके । ६ हृदित्य इति वपागोपु । ७. एवपद छान्नेपुस्तके । ८. भजने हीति उपुस्तके ।

ननु मुक्तिरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते, युक्तञ्चैतत्, संस्तेर्दुःखात्मकत्वात् तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात्, पुष्टिमार्गीयभक्तानां तु तदनपेक्षित्वमुच्यते, तदुक्तमाथर्वणोपनिषत्सु दशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते “परं ब्रह्मैतद्यो धारयति” (गो. पू. १.) इत्यादेरने “सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इत्यादि, एतदग्रे “किं तद्गुणं किं रसनं कथं हैतद्भजनम्” (गो. पू. १.) इत्यादि प्रश्नोत्तरं पठ्यते, “भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्वेनैवाशु-
प्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” (गो. पू. १.) इति, एतदत्र विचार्यते, मन्त्रावृत्तितदधि-
ष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते, भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराश्वेन भगवत्प्यात्मनः कल्पन-
मित्युच्यते, न च फलनैराश्वेन भजनेष्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यं, “तं यथा यथो-
पासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावति” (मुद्गल. ३. ९.) इति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा
भजतः सैव फलं स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव फलमिति यो
निर्णयः सम्पद्यते, “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” (श्रीमद्भग. ४. ११.) इति
भगवद्वाक्याच्च, अत एव “रहस्यभजनं” लक्ष्यमुक्तं, तथा च श्रौततत्त्वभगवत्सम्बन्धित्वयोरवि-
शेषात् कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति,

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥ (३. ३. ८.)

मुमुक्षोः सकाशाद्रहस्यभजनकर्तृत्वोपपन्नः उपपत्तियुक्तः, तमेवोद्घाटयति, तल्लक्षणार्थोप-
लब्धेरिति, तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योर्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः स्वाधीनत्वेन
तत्प्राप्तेरित्यर्थः, यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति, तथापि न प्रमोस्तदधीनत्वं
भक्तिरिरोभावात्, प्रत्युत वैपरीत्यं, भजनानन्दस्य तत आधिक्यं तु “मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स
न भक्तियोगम्” (श्रीमद्भग. ५. ६. १८.) “दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”
(श्रीमद्भग. ३. २९. १३.) “नारायणपराः” (श्रीमद्भग. ६. १७. २८.) इत्युपक्रम्य “स्वर्गाप-
वर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” (श्रीमद्भग. ६. १७. २८.) इत्यादिवाक्यैरध्यवसीयते, अत
एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः, तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां सुहृत्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥ मर्यादापुष्टिभक्तयोस्सारतम्य विवरीयव सूत्रमवतारयन्ति
ननु मुक्तिरित्यादि, एतन्मुक्ते फलत्वं, तदनपेक्षित्वं मुक्त्यनपेक्षित्वमित्यर्थः, तदुक्तं मुक्त्यनपेक्षित्वमुक्तं, एतदग्रे
मोक्षनिरूपणोत्तरे भजननिरूपणे, पठ्यते गोपालपूर्वतापनीये पठ्यते भक्तिलक्षणमुच्यते इत्यर्थः, तदेवाह
भक्तिरहस्यभजनमिति, अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दस सोल्लङ्घ्यं, रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं तदिहेत्यादि, तद्रहस्य-
भजनं, इहामुत्रोपाधिनैराश्वेनैहिकामुष्मिकफलकामनाराहित्येन, अमुप्यात्मनो भगवदीयजीवस्य, कल्पन-
मनस्यतया भगवदीयवत्सम्पादनं, एतदेव नि कामतया भगवदीयवत्सम्पादनमेव, बाह्याभ्यन्तरसेवाभ्यां भगवदीय-
त्वदङ्गीकरणव्यमिति फलितं, नैष्कर्म्यं सन्यास इत्यर्थः, तत्र पारलौकिकफलसामान्यमध्ये मुक्तिरपि प्रविष्टत्वात्त्रिरासो-
प्युक्त इति बोध्यं, एतदत्र विचार्यते इति पूर्वोक्ताणि तापनीयवाक्यान्वयं विचार्यन्त इत्यर्थः, सशयमुपपादयितुमाहु-
मन्त्रेत्यादि, “अमु पञ्चपद मन्त्रमावतयेद्य स बालनायासत केवलं तदि’तिमन्त्रोक्ता या पञ्चपदस्थादाशमन्त्रस्या-
धृत्तिं पुन पुन कथनं तस्मात् ‘कृष्ण एव परो देवस ध्यायेत् तं तसेत् तं भजेद’तिमन्त्रोक्तं यत्तदधिष्ठातृ-
ध्यानादि तस्य सर्वस्यामृतत्वं फलमुच्यत इत्यर्थः, वक्ष्यमाणसशये मुक्तिकोटिगरीयस्वमुपपादयन्ति न चेत्यादिना,
अत एव स्वरूपस्य फलत्वादेव, कतमो गरीयान् मुक्तिस्वरूपफलयोर्मध्ये क पदार्थो गरिष्ठ इत्यर्थः, प्रत्युत
वैपरीत्यं मुक्तिपूर्वदशातोपि वैपरीत्यं मुक्तिदशायां, अत एव मुक्त्यपेक्षया भजनानन्दाधिक्यस्य व्यासामिषेतत्वादेव,
उपसर्ग उक्त उपलब्धेरिति सूत्र उपसर्ग उक्त, अन्यथा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रयेन्मुक्त्याधिक्यस्याभिप्रेतये,

१. परमिति कपुल्लके । २. मुक्तिसाधनत्वमिति कैपुल्लके । ३. सर्वेष्वप्यादौध्वेवमेव पाठोपलब्धेरत्र बहु-
व्रीहिर्भाषो न तु कर्मधारय । ४. वेत्यधिकं उपुल्लके ।

भवति, न च महत्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथात्रापीति वाच्यं, दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासम्भवात्, अनुसवविपर्ययाक्रियमाणत्व-
स्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात्, तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च, “मुक्तिं ददाति
कहिंचित् स न भक्तियोग”मितिवाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते, तस्मात्पूनार्थजिघृक्षोः
सकाशात् पूर्णार्थवान् महानिति युक्तमेवास्वोपपन्नं, इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह लोकचदिति, यथा
स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाननुगुणगृहविचारादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भटभक्तिभावः
स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्ववत्, भगवत्प्राकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत
इति तथा, एतेन ज्ञाप्यं हि ज्ञापकादधिकं भवति, एवं सति यज्ज्ञापकं परमकाष्ठापन्नं वस्तु
पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादेष्टममुपपन्नाधिकरणम् ॥ ८ ॥

आथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते “परब्रह्मेतद्यो धारयति रसति भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति
श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इति, तत्र धारणादीनां समुदितानामे-
वामृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः, अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यत
इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वं, उपलक्षणं चैतत्, श्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवमेव
तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह अनियम इति,

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (३. ३. ९.)

समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमितिनियमो नास्तीत्यर्थः, अत्रोपपत्तिमाह सर्वा-
सामविरोध इति, “चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः” (गो. पू. १.) इति-

तेन सामीप्यबोधकोपोपसर्गप्रयोगेन, महत्पदार्थो ब्रह्मलोकमुत्तयादिरूपः, अल्प एवानन्दे राज्यादिलोकिकानन्दे,
पूर्वोक्तं मोक्षशुचं, तथात्रापीति मुक्त्यपेक्षया न्यूनं स्वरूपाजन्दे भजनानन्दे भक्तो महत्त्वं जानातीत्यर्थः,
तदज्ञाने दीयमानभक्ताग्राह्यपदार्थानां भक्तानामज्ञाने, तस्मात् पूर्ववाक्ये तु मुक्त्यपेक्षया भक्तेराधिक्यप्रदर्शनात्,
न्यूनार्थजिघृक्षोर्मुक्तिग्रहणेच्छोः पुरुषान्, पूर्णार्थवान् भक्तिमान्, अस्य भक्त्य, उपपन्नं महत्त्वमुपपन्न-
मित्यर्थः, तदवस्थारसिको नोरीकरोति ‘भर्तुः स्वमात्राधीनीकरणं त्यजान्यद्वाञ्छितं गृहाने’त्युक्तप्यन्यज्ञात्रीकरोति
यथा तथेत्यर्थः, पूर्वोक्तपक्षापेक्षयाप्याधिव्यमुपवर्णयन्ति अथवेत्यादिना, असाधारणः उद्भटभक्तिभाववदतिरिक्ते
विद्यमानाभावप्रतियोगिरूपः, स्वतन्त्रत्वादि, तथा च फलरूपभक्तेन मुक्तौ साम्यसम्भावनापीतिभावः, इति तथा
उक्तहेतोर्भक्तस्य महत्त्वं, एतेन पूर्वोपपादनेन, ज्ञाप्यं भक्तमहत्त्वं, ज्ञापकात् प्रकटमानाद्गद्यतः, यज्ज्ञापकं
भक्तमहत्त्वज्ञापकं, तन्महत्त्वं भक्तमहत्त्वं, कथं वक्तुं शक्यं न कथमपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ८ ॥

इति तृतीयतृतीयेष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ एव पुष्टिभक्तेः फलत्वं पुष्टिभक्तस्वरूपं च निरूप्य
मर्यादाभक्तिसापेक्षमुक्तौ सर्वासो भक्तौनां समुदितानां कारणत्वमुत्तरनैरपेक्ष्येणैकैकस्याः कारणत्वमिति विचारयितुमधि-
करणारम्भ इति विषयादिकमाहुराथर्वणेत्यादि, अत्र धारयतिपदार्थः सर्वाङ्गध्यानं, रसतिपदार्थो जपात्मकं
कीर्तनं, भजतिपदार्थः शारीरी सेवा, ध्यायतेपदार्थे एकालस्य लीलाया वा चिन्तनं, प्रेमति भगवद्विषयकप्रेमयुक्तो
भवति, उपदिशति मन्त्रद्वारा भगवन्तं बोधयति, आचरति भगवत्प्राप्त्यनुकूलधर्मानिति शेषः, समुदितानां एवो-
क्तानां नवानामित्यर्थः, अमृतसाधकत्वं मर्यादाभक्तिजन्यमुक्तिसाधकत्वं, एवंपेक्षमाहुरत्रेत्यादि, एवमेव
समुदितानामेव कारणमिति तथात्वंपदार्थः, अत्रेतरनैरपेक्ष्येणैकैकस्याः कारणतायां, धृतीनामविरोधमेवोपपादयन्ति

१. उपपन्नत्वमिति सर्वत्र । २. तन्महत्त्वमिति वपुर्गुण । ३. सोमृतो भवतीति विष्णो मपापुर्गुण । ४. तत्रेति
कृपुपुष्टकयोः ।

श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते, “पञ्चपदीं जपन्” इत्याद्युक्त्वा “ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यते” (गो. पू. १.) इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते, तथा च प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात्, एवं सति “परब्रह्मैतद्यो धारयति” (गो. पू. १.) इत्यादिषु “सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इतिपदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति ज्ञेयं, ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेत्, मैवं, योर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिध्यति तथा मन्तव्यः, दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति तत्र तथास्तु, प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधिगम्यं, श्रुतिस्तूक्तैव, न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्ये निर्णायको भवतीति वाच्यं, अलौकिकेर्धे लौकिकस्यासामर्थ्यात्, अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनेने निषेकादिकमपि कल्पेत, स्मृतिरपि “केवलेन हि भावेन गोप्नो गावः खगा मृगाः येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा (श्रीमद्भाग. ११. १२. ८.) “एतावान् साहस्रयोगाभ्याम्” (श्रीमद्भाग. २. १. ६.) इत्युपक्रम्या “न्ते नारायणस्मृतिः” (श्रीमद्भाग. २. १. ६.) इत्यादिरूपैवमेवाह, इममेवार्थं हृदि कृत्वाह सूत्रकारः शब्दानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः, ते चोक्ते ।

एतेन सूत्रकारस्यान्योप्यनुशयोस्तीति भाति, यत्रोक्तसाधनस्तोमसम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेस्ति तत्रैकैव मुक्तापितरसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्तनसरणानां मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे युगपदपि सम्भवादन्वयासिद्धिसम्भवे विनिगमकाभावादेकैव मुक्तिरिति न नियमोतः प्रत्येकसाधकैकबोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथोविरोधः, तर्ह्येकत्र तथात्वं सर्वत्रैव तथास्त्वित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह शब्दानुमानाभ्यामिति पूर्ववत्, तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः, यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्व इति भावः, तेन श्लिष्टः प्रयोगोयमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे नवममनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

‘चिन्तय’श्रित्यादिना, प्रत्येकं सम्बध्यते नवकारणेषु ‘सोमृतो भवती’ति प्रत्येक सम्बध्यत इत्यर्थः, अत्रापि मुक्तिसाधनविचारपि, तथात्वोक्तावैकैकस्य कारणत्वोक्तौ, समुदितानामेव तथात्वं फलोपपाद्यकत्वं, उक्तन्यायः दण्डचक्रादित्यल्यो न्यायः, केवलेन स्वातिरिक्तसाधननैरपेक्षेण, ते श्रुतिस्मृती, एतेन सूत्रे शब्दानुमानाभ्यामित्युक्तेन, पूर्ववत् श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रत्येककारणताया एव व्यवस्थापनेन मिलितानामेकत्र कारणत्वे मानाभावेन सकलोककारणानामेककार्यं प्रथनियमः पूर्वमुक्तसाधनापि समाधेयमित्यर्थः, तत्रानियम इति सूत्रभागे, न तथा कारणसमुदायस्थलेपि प्रत्येककारणेनैव कार्यसिद्धौ चक्रयोजितद्विप्रादिदण्डजनिताकषट्स्थले त्रयाणां कारणत्वेपि न हि सर्वत्र द्विप्रादिदण्डानामेव कारणता वर्तुं शक्या, एकदण्डजन्यषट्स्थले व्यभिचारात् समुदायकारणतानियमः सर्वत्रेति भावः, प्रत्येकमपीति स्वोक्तमपिशब्दं विवृण्वन्ति यत्रेत्यादिना, तथात्वं कार्यजनकत्वं, तथात्वे कार्योपपत्तौ, तथा च ‘सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्य’मिति न्यायो धोतितः, श्लिष्टः प्रयोग इति, तथा च सूत्रेनियम इति श्लिष्टः प्रयोगः, तेन कचित्कारणद्वयेन क्वचित्कारणत्रयेण कार्यजननेपि न सर्वत्र नियम इति श्लेषबोधितोर्थः फलितः ॥ ३१ ॥ ९ ॥

इति तृतीयतृतीये नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

१. नास्ति बीप्ता उपसुक्ते । २. यथेति छत्रं केषुक्ते । ३. एवेति छत्रं पापुक्ते । ४. जालयं गोपुक्ते । ५. प्रजनन इति केषुक्ते । ६. ‘साधनं’ उपसुक्ते । ७. भक्तिहेतुत्वमिति उपसुक्ते ।

पूर्व मुमुक्षुभिः साधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः, अधुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिकैश्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीवेन तत् कारयति स जीवस्तैर्धर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते, तत्र जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवद्दीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव तेषां स्वकृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् तत्साधनेष्वप्रवेशोपीतिसन्देहे निर्णयमाह याचदित्यादि ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (३. ३. १०.)

यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त आधिकारिका इत्युच्यन्ते, तत्कार्यसम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः, एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्तत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्तन्त इति मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवः, भगवता तथैव विचारितत्वात्, मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः, यच्च “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः श्रविशन्ति परं पदम्” (कूर्म. पू. १२. २६९.) इति वाक्यं तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्तविंशतिभूतीनां तद्विषयकमिति ज्ञेयं, अन्यथा भगवद्वाचिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिं न वदेत्, ‘कृतात्मानः’ इति पदात् तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव ‘परस्य’ भगवतः ‘परम्पदं’ व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे दशममाधिकारिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

ननु तत्तत्त्वार्थोपनिषदाक्यैर्भगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते, श्रुत्यन्तरेषु “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय” (तै. आ. ३. १२. ७.) “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” (ग. पु. सा. १६. ८७.) “तरति शोकमात्मवित्” (छान्दो ९. १. ३.) “ब्रह्म चेद ब्रह्मैव भवति” (मु. ३. २. ९.) इत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतिस्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ पूर्वाधिकरणेन सहैतदधिकरणस्यैव निर्वाहकत्वसङ्गतिं प्रदर्शयन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति पूर्वमिल्यादिना, भगवद्दर्माणां भजनरूपभगवद्दर्माणां, स्वविचारितकार्यसूर्यस्य प्रकाशकत्वममेः पाचकत्वं प्रियवतादेस्तथा राज्यादिकरणमेवमादि, तत् स्वविचारितं, स जीवोऽधिकारिजीवः, तैरधिकारकायां भगवद्भक्तैः, मुक्तो भवति न वेतिकोटिद्वयमध्ये प्रथमपक्षे भक्तेर्मुक्तिजनकतायां व्यभिचार आधिकारिकधर्माणां भक्तित्वाभावाद्, द्वितीय आधिकारिकधर्माणां भागवतानां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरतो विचारविषयत्वार्थः, इयं च भगवद्दर्मा विषयः, ते मुक्तिहेतवो न वेति संशयः, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादि, भगवद्दीयानामाधिकारिकाणामित्यर्थः, धर्माणां ‘धारयति रसति भजति’त्यादिपूर्वश्रुत्युक्तभगवद्दर्माणामित्यर्थः, तेषामाधिकारिकाणामविधेयत्वान्मुक्तिसाधनत्वेन विधातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तन्मुक्तिः, धर्माणामधिकारार्थत्वेनेव ॥ ३२ ॥ १० ॥

इति तृतीयतृतीये दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्वचरोधः सामान्यतद्वायाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तेरेव मुक्तिरिति निरूप्याक्षरज्ञानस्य मुक्तिकारणताप्रकारं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, भगवद्दर्माणां पूर्वश्रुत्युक्तभजनादिरूपाणां, अत्र भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं विषयो भक्तेर्मुक्तिसाधनं ज्ञानस्य वेति संशयः, श्रुतिद्वैधं संशयबीजं, श्रुतीत्यादिना पूर्वपक्ष उच्यते, श्रुतिस्वाविशेषाद् भक्तिज्ञानयोर्मुक्तिं प्रति कारणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां श्रुतिस्वा-

कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च तदसम्भवाद् “भक्त्या मामभिजानाति” (गीता. १८. १५.) इतिवाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्यापि सम्भवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरितिपूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात् तद्भजनस्यैव तत्प्राप्तकत्वमिति हृदि कृत्वाहाक्षरधियामित्यादि ।

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदंवत् तदुक्तम् ॥ (३.३.११.)

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे, ‘चाजसनेयके श्रूयत “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूल” (वृ. ५. ८. ८.) मित्यादि, तथाधर्वणे “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” (मुण्ड. १. १. ५.) इति, तेन ज्ञानमार्गेक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते, “ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. व.) इति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते, “अक्षरादपि चोत्तमः” (गीता. १८. ५५.) इतिभगवद्वाक्याचाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः, “भक्त्या मामभिजानाति” इतिवाक्ये “मामि”तिपदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते न त्वक्षरविषयकं, किञ्च “ब्रह्मभूत”स्य भक्तिलाभोक्तेस्तस्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात् तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात् तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानं, एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योचरोधः प्रवेशनं गणनेति यावत् स सामान्यतद्वावाभ्यां हेतुभ्यां, पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति सामान्यं, मर्यादामार्गेङ्गीकृतानां “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्” (गीता. १८. ५४.) इतिवाक्याद् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भवात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरितिभावः ।

नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केपाश्चित्तत्रैव लयः केपाश्चिद्भक्ति-लाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाहौपसदवदिति, उपसदाख्ये कर्मणि तानूनज्ज्वरस्पर्शाख्यमौपसदं कर्मास्ति, तत्रातिथ्यायां ध्रौवात् सुचि चमसे वा यदाज्यं चतुरवचं पञ्चावचं वा समवद्यति तत् तानूनज्ज्वरमित्युच्यते, “अनाष्टमसि” (तै. सं. १. २. १०.)

विशेषादित्यर्थः, उभयोर्भक्तिज्ञानयोः, तथात्वे स्वातन्त्र्येण मुक्तिकारणत्वे, तदसम्भवाद् वैजात्यासम्भवात्, भक्ताविति सतिसप्तमी, तत्प्रापकत्वं मुक्तिमापकत्वं, पूर्वपक्षनिरासेक्षरज्ञानस्यैव साक्षात्मुक्तिहेतुत्वमितिपूर्वपक्ष-निरासे, भक्तिलाभोक्तेर्ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा’मिति-वाक्येन भक्तिलाभोक्तेरित्यर्थः, तस्य भक्तिलाभस्य, तस्यानन्दांशाविर्भावस्य, तस्याविद्यानाशस्य, पूर्वकक्षा-विद्यानाशरूपः, एवं सत्यक्षरज्ञानस्याविद्यानाशकत्वेन भगवत्सम्बन्धिसरसम्बन्धकार्यसम्पादकत्वे सतीत्यर्थः, स प्रवेशः, सामान्यतद्वावाभ्यामितिहेतुं विवृण्वन्ति पुरुषोत्तमेत्यादिना, मुक्तिरितीति साधनसम्पत्तिसम्भवा-न्मुक्तिरित्यर्थः, सामान्यं सामान्यपदार्थरूपः प्रथमो हेतुरित्यर्थः, तद्वावरूपं द्वितीयं हेतुं विवृण्वन्ति मर्यादे-त्यादिना, ब्रह्मभावस्य सर्वत्राक्षरारमत्वेन ज्ञानस्य, तथाक्षरज्ञानस्य परममुक्तिसाधकत्वं, अक्षरस्य परमापरम-मुक्तिसाधकाक्षरज्ञानस्य, अविशिष्टत्वेनोभयोः सत्वेन, तदुपासकानामक्षरोपासकानामविशिष्टत्वात् परापर-भक्तिं प्रत्यधिकारित्वात्, तत्रैवाक्षर एव, भक्तिलाभः परममुक्तिलाभ इत्यर्थः, कथमुपपद्यते कारण-वैजात्याभावात् कथं कार्यवैजात्यमित्यर्थः, तत्र कार्यवैजात्ये, औपसदमुपसत्सम्बन्धि, ध्रौवाद् ध्रुवायां विच-

इतिमन्त्रेण षोडशाप्युत्विजो यजमानेन सह तानूनप्यं समवमृश "न्यनु मे दीक्षाम्" (तै. सं. १. २. १०.) इतिमन्त्रेण यजमानस्तत् समवमृशन् "यमृत्विजं कामयेतायं यज्ञं यशसमृच्छे-
देति तं प्रथममवमृशयेत्" ( ) इति श्रुतौ कल्पे (आप. श्रौ. ११. १. ४.)
व, अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनैत्रित्वाविशेषेपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथाकृ-
तेनैतरेषु, न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरितिपर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्यर्थः ।
ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेवमक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु नि-
खिलासुरजीवतमः पुञ्जनिरासकेन यदुवंशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमु-
चितेत्याशयेनाह तदुक्तमिति भगवद्गीतास्वितिशेषः, तत्र "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति"
(गीता. ८. ११.) इत्युपक्रम्य "स याति परमां गतिम्" (गीता. ८. १२.) इत्यन्तेनाक्षरप्राप्त्यु-
पायमुक्त्वा "नन्यचेताः सततम्" (गीता. ८. १४.) इत्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा
भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह, "सहस्रयुगपर्यन्तम्" (गीता. ८. १७.)
इत्युपक्रम्य "प्रभवत्यहरागमे" (गीता. ८. १८.) इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा "परस्तस्मात् तु
भावोन्यः" (गीता. ८. २०.) इत्युपक्रम्य "तद्धाम परमं मम" (गीता. ८. २१.) इत्यन्तेनाक्षर-
स्वरूपमुक्तं, अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति "परस्तस्मात्" (गीता. ८. २०.) इत्यत्र क्षरादेव
परत्वमुच्यते, तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्, अतएवाक्षरव्यावर्तकस्तु-
शब्द उक्तः, एतेन "नित्यत्वेन क्षरणाभावादक्षरशब्देन जीव एवोच्यते न तु पुरुषो-
त्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीत" इति निरस्तं, "यं प्राप्य न निवर्तन्त" (गीता. ८. २१.) इति
वाक्याजीवे तथात्वासम्भवान् नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैकल्यापत्तेश्च, इत एव ज्ञानमार्गिणां
तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयं, ततोनिवृत्तेः, "पुरुषः स परः पार्थ" (गीता. ८. २२.) इत्यने-
नाक्षरात् परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्तं, तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति
सिद्धं, "यस्यान्तःस्थानि" (गीता. ८. २२.) इत्यनेन परस्य लक्षणमुक्तं, तच्च मूर्त्तत्वादिप्रसङ्गे
श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते, तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वं तद्विषयकश्रवणादेर-
भावादिति भावः, "अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्" (गीता. ८. २१.) इतिवाक्यात्
"स याति परमां गतिम्" (गीता. ८. १३.) इत्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः ।

किञ्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते "यस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्वं यस्मिन् देवा
अधिविश्वे निपेदुः तदेव भूतं तद् भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् येनाहृतं सञ्च दिवम्मही च

मानात्, समवमृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति, अवमर्शयेद् वृणुयादित्यर्थः, तथेच्छा स्वकीययज्ञयशःसम्पादकत्व-
प्रकारिकेच्छा, तथाकृतिमुंल्यत्वेनादौ वरणं, एवमिहापि परममुकावपि भगवान् भक्तिं दत्त्वा यस्य जीवस्य
स्वप्राप्तिमिच्छति तस्मै भक्तिं ददाति नेतरेभ्य इत्यर्थः, श्रवणादेः सर्वासां भक्तीनामित्यर्थः, एवमक्षरस्याप्यस्त्व-
क्षरसम्बन्धिप्रवणादीनामक्षरप्रापकत्वमप्यास्तामित्यर्थः, वैलक्षण्यं स्वस्याक्षराद्वैलक्षण्यं, तुशब्दः 'परस्तस्मा' इति
तुशब्दः, एतेनाक्षरपदेन कृदस्यजीवातीतमक्षरप्रतिपादनेन, नित्यमुक्तत्वापत्त्या 'यं प्राप्य न निवर्तन्त'
प्राप्त्याशयाक्षरपदेन प्रतिपादनात्तस्यैव च जीवत्वोक्तौ मुक्तिप्राप्त्यवैकल्यापत्तेरित्यर्थः, इत एव 'याम्प्राप्ये' ति-
वाक्यादेव, पुरुषोत्तमस्याक्षरोत्तमावसिद्धावप्यक्षरस्य लोकात्वं तत्रस्थितत्वं च पुरुषोत्तमस्येति न वाक्यातिद्वन्द्वमत-
माहुः किञ्चेति, 'यस्मिन्निदं' मिति श्रुतावक्षरस्य सर्वाधारत्वं सर्वलीलोपयोगिदेवस्थानत्वं सर्वात्मकत्वं पादत्रयेणोच्यते

येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च यमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा” इति (नारा. १.) अत्राक्षरात्मकत्वेन क्षरात्मकादाकाशात् “परमे व्योम्नि” भक्तानां हृदयाकाश इति यावत् । तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात्, अत एव “ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. ब्र.) इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” (तै. ब्र.) इत्येतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते, “यदक्षरे परमे प्रजा” इतिपद “भवयन्ती”त्यनेन सम्बध्यते, अत्र “प्रजा”-पदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको लोकोक्षरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते, अत एव “न यत्र माया” (भाग. २. ९. १०.) इत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते, एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते, इतोप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते, एवं सति सामान्यं भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्तोक्तीत्या तत्र स्थितिरितियावत्, ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यप्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशान् न्यून-तोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

इयदिति परिमाणवचनं तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः, अत्रेदमवधेयम्, तैत्तिरीयोपनिषत्सु “सैपानन्दस्य मीमांसा भवति” (तै. ब्र.) इत्युपक्रम्य मानुपमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतं गुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्त्योच्यते, “ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः” (तै. ब्र.) इति, एवं सतीयेदेतावदित्यक्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवधानानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात् तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपाद एकादशमक्षरधियामित्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति न वेति विचार्यते, सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्

तृतीयपादे तु पुरुषोत्तमाधारत्वमुच्यते, एतच्च प्रथमचरणस्वार्थमाहुरत्राक्षरेत्यादिना, अत्र भक्तानां हृदयाकाशो, प्रकाशमानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वविशिष्टमक्षरं प्रकाशमानमित्यर्थः, ‘परमव्योम’पदस्य अक्षहृदयबोधकतायां मानमाहुरत एवेत्यादि, ननु तथाप्यक्षरस्य लोकाल्पकत्वे किं गमकमत आहुर्यदक्षर इत्यादि, तत्स्वरूपं व्यापिवैकुण्ठात्मकाक्षरस्वरूपं, इतोपि शुक्लवाक्यादपि, सामान्यतद्भावाभ्यामिति सूत्रभागस्वार्थान्तरं स्वयं व्याख्यातायां नुल्लमाहुरेवं सतीत्यादिना, एवं सति पूर्वोक्तीत्या पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वस्याक्षरे श्रुतिसिद्धये सति, सामान्यमिति समानानां भगवद्विभूतिरूपाणां भावः सामान्यमक्षरस्य भगवद्विभूतिरूपत्वमितियावत्, उत्तरीत्या ‘यदक्षरे परमे प्रजा’ इति श्रुत्युत्तरीत्या, तत्र स्थितिस्तद्भाववाच्येन सौत्राक्षरे पुरुषोत्तमस्य स्थितिरुक्त्यर्थः, तथास्मद्वाक्यातायस्य याथावर्थम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ नन्वक्षरात् संसारनिवृत्त्यानन्दयोर्लोभात्पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरस्य न्यूनतायां को हेतुरिति सूत्रेण प्रदर्शयन्तः सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, तस्य पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरे न्यूनत्वस्य, अत्रेदमवधेय-मक्षरे पुरुषोत्तमापेक्षया न्यूनत्वे प्रमाणं बोद्धव्यमित्यर्थः, एवं सत्यक्षरानन्दस्यैकत्वेन परिच्छेदश्रावणे सति, इयदितिसूत्रभाग्यमाहुरियदेतावदिति । परिच्छिन्नानन्दवदिति हेतोरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ११ ॥

इति तृतीयतृतीय एकादशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१. अस्मात् पूर्वमेतेनाक्षरस्येत्यारभ्य पुरुषोत्तम इत्यवगम्यत इति कपुपुस्तकयोः । २. अत्रेदं ज्ञेयमिति सर्वव्याप्याः । ३. य इतिपदं छतं कैगोपुस्तकयोः । ४. आनन्द इति कैगोपुस्तकयोः । ५. सति यदिति कैपुस्तके सति यत इति च गोपुस्तके । ६. सावधित्वेनेति कपुपुस्तकयोः ।

तद् भवतीति पूर्वः पक्षः, तथात्वेपि “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” (बृह ६. २. २२.) इत्यादिश्रुति-
भिरेवमेव ज्ञानं न तु तथेतिसिद्धान्तः, अत्र तथाज्ञानाभावस्यावश्यकत्वात् विपरीते बाधक-
माह, पूर्वसिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद् भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितं, स तु भगवद्भक्तः, तद्व्यवधाय-
कोर्यथ ग्रन्थुणा न सम्पाद्यते, स्वात्मत्वेन ज्ञानश्च भजनानन्दान्तरायरूपं, यद्येतत्सम्पादयेत्
तं न दद्यात्, अन्यथाभावात्, अतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशये-
नाहान्तरा स्वात्मन इति ।

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ (३. ३. १२.)

भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद् भज-
नानन्दानुभवेन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे जीवे तन्न सम्पाद्यत इत्यर्थः,
तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं हीनत्वञ्च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह भूतग्रामवदिति,
उक्तभक्तस्य विश्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति हीनत्वात्तथेत्यर्थः ।

अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्चादिर्ब्रह्मानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानु-
भवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु भक्तेष्वप्युद्वादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते, स चात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन
ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादिति तन्न मन्तव्यमेवैवं सति भक्तिमार्गाज्ज्ञानमार्ग-
स्योत्कर्षश्च सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरत्युपदेशान्तरवदिति ।

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

न ह्यत्राभेदज्ञानोपदेशः किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्दफलकालौकि-
के कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ अक्षराभेदविचारेणाभेदज्ञानध्रुवगान्तरा प्रसङ्गसद्ब्रह्मा ज्ञानमार्गे
पूर्णज्ञानसम्पत्तौ यथा स्वात्ममहाभेदानुभावो जायते तथा भक्तिमार्गे अक्षरपुस्तक्यनन्तरं ‘भक्त्या मामभिजानाती’त्यादि-
वाक्योक्तः स्वात्मपुरोत्तमाभेदानुभावो भवति न वेति विचार्यतेत्येत्यादिना, पूर्वपक्षमाहुः सर्वान्तरत्वेनेत्यादिना,
श्रुतौ कथनात् ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमपती’त्यादिश्रुतौ कथनात्, स च पश्चिन्तिष्ठति तं स्वान्तः स्थापयत्यवगोचरकामिवत्, इत्यत्राभेदज्ञानं
पर्यवसितं सर्वत्रेतिभावः, सिद्धान्तमाहुस्तथात्वेपीत्यादिना, तथात्वेपि वस्तुतो जीवानां ब्रह्माभिद्यत्वेपि,
एवमेवज्ञानं पुरोत्तमभक्तानां सर्ववशित्वेन सर्वशास्त्रेणैव पुरोत्तमज्ञानं, न तु तथा, न तु स्वात्माभेदेन ज्ञानं
फलायेत्यर्थः, अत्र पुरोत्तमभक्तेषु, तथाज्ञानाभावस्य भगवति स्वात्माभेदज्ञानाभावात्, विपरीते तादृशा-
भेदज्ञाने, पूर्वसिन् सूत्रे ‘इयद्भामनना’दिति सूत्रे, स तु भजनानन्दस्तु, तद्व्यवधायकः ‘स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी
न रमते स द्वितीयेच्छ’दित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यभक्तिमार्गस्य रमणार्थव्यावगमादभेदावगमो भजनानन्दव्यवधायक
इत्यर्थः, स्वात्मत्वेन ज्ञानं ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये’दित्यादिरूपं, एतद्भेदज्ञानं, अग्रे
भेदज्ञानदत्तायां, अन्यथाभावाद्भ्रमणासम्भवात्, तादृशो जीवे भजनानन्दयोग्ये जीवे, तद्भेदज्ञानं, उक्त-
भक्तस्य भजनानन्दयोग्यभक्तस्य, तथाभेदज्ञानमपि तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ ननु भक्तेषु स्वात्मनि ब्रह्माभेदानुभवस्य भजना-
नन्दानुभवप्रतिबन्धकत्वे भगवांस्तेषु कथमभेदमुपदिशति इत्यत्र समाधानं सूत्रकारस्यावतारयन्ति नन्वित्यादि, स च

भूतादिभिरपि नोपहतं भवति यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरभ्यादिभिर्नोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादति-
करालत्वेन कदाचित् तद्भावोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधानेग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्या-
दिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्गुरादिकं भगवता क्रियते न त्वात्माभेदज्ञानं
भगवतोभिप्रेतमित्यर्थः, अन्यथोपदेशानन्तरं वदरीं गच्छन् विदुरं प्रती“हागतोहं विरहा-
तुरात्मा” (भाग. ३. ४. २०.) इति न वदेदेवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयं, अत्रोपदेशान्तरपदं
प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते,
एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासार्थैव सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति ।

अथोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः, शरीराद्यध्यासवतस्तद्भिन्न आत्मा तत्त्वं न तु
शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गो यथा क्रियते तेन शरीरादावात्ममुद्ध्या यः स्नेहादिः सोप-
गच्छति तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा “य आत्मनि तिष्ठन्” (बृह. ५. ७.) इत्यादिश्रुति-
सिद्धौ जीवात्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते तेन पुरुषोत्तमे निरुपधिः स्नेहस्तत्सम्बन्धे-
त्वंनात्मनि स सिध्यति, यद्यप्येवम्भावः पूर्वमप्यासीदेव तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेति-
प्रमोदो दाढ्यं च भवतीति तथा, नैतावता जीवाभेद आयाति, अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोप-
देशकार्यं न तु तेन पूर्वभावोपमर्दः सम्भवतीति सारं, तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय
भक्तिबलप्रदर्शनश्च सिध्यति ॥ ३६ ॥

उपदेशश्च, तदभेदः स्वात्मनि ब्रह्माभेदः, तत्र मन्तव्यं भक्तानां फलभोगदशायां स्वात्मनि ब्रह्मभेदज्ञानं न
मन्तव्यमित्यर्थः, एवं सति स्वात्मब्रह्माभेदज्ञानस्य फलदशायां सर्वत्रावश्यकत्वे सति, परिहरति सूत्रकारः समाधत्त
इत्यर्थः, तत्र सूत्रमप्येवमथापदस्यार्थं आत्मत्वेन ज्ञानाभावा इत्यनेनोक्तः, अमेदानुपपत्तिरिति सूत्रभाग-
स्यायंस्तद्भेदोपदेशानुपपत्तिरित्यनेनोक्तः, इति तन्मन्तव्यमेवेत्यारभ्य परिहरतीत्यन्ते“नेति चेन्ने”ति सूत्र-
भागस्यार्थं उक्तः, परिहरति पूर्वोक्तदृष्टान्तेन सूत्रकारः परिहरतीत्यर्थः, अत्रोद्धये साक्षाद्ब्रह्मज्ञानासु चोद्धवद्वारा-
न्याशाप्येकान्तभक्तेषु, अमेदज्ञानाय अमेदज्ञानरूपफलायेत्यर्थः, भूतादिभिः शरीरनाशकत्वेनाभिमतभूतादिभि-
रित्यर्थः, तथा प्रकृते देहरक्षार्थमेकान्तभक्तेषु स्वात्मनि ब्रह्माभेदोपदेश इत्यर्थः, तन्निवृत्त्यर्थं भक्तदेहानां तिरोभाव-
निरुप्यर्थं, ज्ञानोपदेशसंस्कारेति, अत्र स्वात्मनि पुरुषोत्तमाभेदोपदेशो बोध्यो ‘भक्त्या मामभिजानाती’त्य-
नेनोक्तो न त्वक्षराभेदोपदेशो भक्तानां तादृशसंस्कारो भवितुमर्हति तस्य तादृशविरहदुःखनिवर्तकत्वात्, अन्यथा-
भेदोपदेशस्य मोक्षजनकत्वे, न वदेन् सुक्त एव भवेदित्यर्थः, इत्थं च तादृशविरहातुरात्मनो देहपात एव साद्यदि
भगवता तादृशोपदेशो न कृतः स्यादिति भावः, एवमेव विरह उपदेशस्य देहरक्षणमेवमेव, अन्येष्वपि यथा
कुरुक्षेत्रे ब्रजभक्तानां वाक्य ‘माहुश्च ते न लिननाभ पदारविन्दं योगीधरेर्हृदि विधिन्मलग्नाधबोधं संसारकूपपतितो-
त्तरणावलम्बं गेहलुपामपि मनसुविद्यात् सदा न’ इत्यादि, ननु मूलेमेदानुपपत्तिरेवोक्तान् त्वमेदोपदेशानुपपत्ति-
रभेदोपदेशपरतया भवदीयव्याख्याने किं मानमित्यत आहुरेत्यादि, उपदेशान्तरपदं दृष्टान्तप्रतिपादकमुप-
देशान्तरपदमित्यर्थः, प्रस्तुतस्य दार्शनिकस्य, अन्यस्याभेदोपदेशातिरिक्तस्य, अमेदोपदेश एवोच्यते
अमेदपदलक्षणयामेदोपदेश एवोच्यत इत्यर्थः भक्तिभावेत्यादि, भजानान्दानुभवप्रतिबन्धको यो विरहे
देहतिरोभावकश्चिरासायैव स्वाभेदज्ञानोपदेशं तेषु करोतीत्यर्थः, अत्र भक्तिमार्गं, तेन पुरुषोत्तमस्य स्वात्मत्वेन
ज्ञानेन, तत्सम्बन्धेन पुरुषोत्तमाभेदसम्बन्धेन, आत्मनि पुरुषोत्तमाभेदेन ज्ञाते जीवात्मनीत्यर्थः, स परः
प्रेमा, एवम्भावः पुरुषोत्तम आत्मत्वेन प्रेमातिशयरूपो भाव इत्यर्थः, पूर्वभावः भजानान्दानुभवरूपः ॥ ३६ ॥

ननु “तद्योहं सोसौ योसौ सोहम्” (ऐत. आर. २. १२. २.) इत्यैतरेयके तैत्तिरीयके “चाह-
सि ब्रह्माहम्” (महानारा. ५. १०.) इति पठ्यते, अत्र मध्यस्थं “ब्रह्म” पदमुभयत्र सम्बध्यते,
‘नाश्रुत्या व्यतिहारोतो’ ब्रह्माभेदः सिध्यति, तथा लीलामध्यपातिभक्तानामपि “कृष्णोहमहं
हृष्णः” (भाग. १०. १९. २७.) इतिभाव उल्लेखंश्च श्रूयतेतत्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति
स्फुल्लयमानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति ।

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

रसात्मकत्वाद्भक्तेः संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेषुप्रलापादयो
व्यभिचारिभावास्तथातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः, स न तु सार्वदिकः, तदा स्वात्मानं
तत्त्वेन विशिषन्ति तं च स्वात्मत्वेन, सोऽत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः, अपरञ्चोद्देश्यविधेयभाव-
स्फूर्तौ न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु भावनामात्रं, भक्तानां तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं
स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्ति, एतद् यथा तथा श्रीभागवतदशमस्कन्धविभूतौ
नपञ्चितमसाभिः, एवं सति मुख्यं यदद्वैतज्ञानं तद् भक्तिभावैकदेशन्यव्यभिचारिभावेऽप्येकतर
इति सर्पपखर्णाचलयोरिव ज्ञानमक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः ॥ ३७ ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वादशमन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अयेदं विचार्यते, प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते न वेति फलोप-
कार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छ्रद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवाद्विधीयन्ते इति पूर्वः पक्षः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (३. ३. १३.)

तादृशस्य ते न विधीयन्ते इतिसिद्धान्तः, तत्र हेतुमाह, हि यस्माद्वेतोः, सैव भक्तिरेव

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ नन्वित्याद्यैतरेयकवाक्यं जीवसादित्यपुरुषं प्रति तैत्तिरीय-
वाक्यं जीवस्य जलस्यब्रह्म प्रति, अत्र तैत्तिरीयवाक्ये, उभयत्राक्षद्वये विशेषणतयाक्षद्वये विशेषणतया चेत्यर्थः,
आवृत्त्या ब्रह्मपदस्यावृत्त्यर्थः, व्यतिहारो विशेषणविशेष्यभावेन व्यत्यय इत्यर्थः, उल्लेखश्च श्रूयते पञ्चाध्याय्यं
भक्तानामुल्लेखः श्रूयत इत्यर्थः, भक्तिफलं भक्तिजन्यं फलमित्यर्थः, तत्स्वरूपं भक्तानां व्यतिहारस्वरूपं, बोधयति
सूत्रकारो बोधयति, तदभेदः श्रीकृष्णभेदः, एकः स व्यभिचारः, तत्त्वेन श्रीकृष्णत्वेन, विशिषन्ति निरूप-
यन्ति, तं च श्रीकृष्णं च, अत्र भक्तिमार्गं, उद्देश्यविधेयभावव्यस्फूर्तौ ‘यहमसि’ ‘ब्रह्माहमस्मी’ तिवाक्यार्थं
उद्देश्यविधेयभावव्यस्फूर्तौवित्यर्थः, तल्लीलां भगवल्लीलां, प्रपञ्चितं पञ्चाध्याय्यं प्रपञ्चितमित्यर्थः, एवं सति
भगवल्लीलायाः स्वयंकरणे सति, मुख्यं स्वस्मिन् भगवद्धर्मातिरिक्ताविषयं, भक्तिभावैकदेशो भक्तिभावयोः
संयोगविप्रयोगयोर्मध्य एकदेश एवो विभागोर्ध्वभक्तिभाव इत्यर्थः, एकतर इति, तथा च भक्तिभावैकदेशो
विरहभावस्तत्रावे स ब्रह्मातिभावोऽप्येकदेशोभेदानुभव इत्यर्थः, इतीति हेतौ, अन्येषां फलमूर्धन्यो यो भावना-
रूपोभेदानुभवस्तदपेक्षयोऽच्छ्रद्धो यो भगवद्भेदानुभव इतरविषयकः सोऽपि फलसाधनीभूतभक्त्येकदेशविरहमायीय-
व्यभिचारिभावानामेकदेश इतिहेतोर्वित्यर्थः, कथं वर्णनीयं न कथमपि वर्णयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ १२ ॥

इति तृतीयतृतीये द्वादशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ भक्तेः फलोकर्षमुपपाद्य फलसाधनतोऽप्युक्तं प्रतिपादन्यधिकरणप्र-
योजनं वदन्तः सूत्रमवतारयन्त्यथेत्यादिना । विधीयन्ते भक्तित्युत्तरमपि विधीयन्ते भक्तस्य फलोद्देशेन
विधीयन्ते न येतिसंशयः, शमादिविविधविषयः फलत्वादिपूर्वः पक्षः, विधीयन्ते भक्तित्युत्तरमपि विधीयन्ते

सत्यादिसर्वसाधनरूपा, तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तं तदाह्वार्यमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते, भक्तिस्तु विहिता-विहिता चेति द्विविधा, माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहितान्यतो-प्राप्तत्वात्, कामाद्युपाधिजा सा त्वविहिता, एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधक-त्वमित्याह ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः, कामाद्युपाधिस्नेहजरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधन-मित्यर्थः, भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात्, आदिपदात् पुत्रत्वसम्बन्धित्वादयः, स्नेहत्वाभावे-प्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद् द्वेषादिरपि सङ्गृह्यते, तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति, तत्र विहितभक्तावित्यर्थः, शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता हि गृहाः, सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः, एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेतिज्ञापनायायतनपदं, तेषु तथाप्रयोगप्राचुर्यात्, आदि-पदेन स्त्रीपुत्रपश्वादयः सङ्गृह्यन्ते, एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष उक्तो भवति, बाधकानामपि साधकत्वात्, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे सत्येव भर्तृत्वेन ज्ञाने कामोपि सम्भवतीतिज्ञापनाय-चकारः ॥ ३९ ॥ १३ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे त्रयोदशं सैव हीत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इत्यर्थः, तादृशस्येति सिद्धभक्तेः, ते शमादयः, तत्र भक्तिसिद्धिमति भक्ते शमाद्यनपेक्षायां, भक्तिरेव 'भक्त्या-त्यन्मयचे'तिपदप्रयोगादिवर्णः, पाद-कर्माभिप्राय-तत्पदा-क्षान्त्यैरुपपाद्य-जट्ट-लोपेभ्य-क्षान्त्यर्थेण-श्रुतेभ्योभ्यामिति-तत्पद-मन्त्रक्रियोगेन मन्त्रको लभते-जसे'तिभगवद्वाक्यादुपसाध्यस्याद्वैतकिरेव सर्वसाधिकेतिभक्तिसिद्धौ नेतरापेक्षेति-सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ कामादीनामित्यादि, 'कामं क्रोधं भयं जेह'मित्यादि-वाक्यान्मुक्तिसाधकत्वमित्यर्थः, विहिता तापनीये विहितेत्यर्थः, अन्यतः प्रमाणान्तरतः, कामाद्युपाधिजा 'गोप्यः कामाद्भयात् कंस' इत्यादिवाक्योक्तित्वेन उभयविधाया 'विहितविहिते'त्यनेनोक्ताया द्विविधाया अपील्येन, इतरत्रेयस्यार्थमाहुः कामादीत्यादिना, चित्तप्रवेशहेतुत्वात् कामाद्युपाधिजाताया अपि भगवति चित्तप्रवेश-हेतुत्वात्मुक्तिजनकत्वमित्यर्थः, आदिपदात् कामादित्यादिपदात् सांप्रादित्यर्थः, स्नेहत्वाभावेपि द्वेषादौ स्नेहत्वा-भावेपि, सांप्रतप्रपदस्यार्थमाहुर्विहितभक्ताविति, सांप्रतयतनपदस्यार्थमाहुः शास्त्र इत्यादिना, तदुपयोगित्वेन सेवोपयोगित्वेन, तेभ्य आयतनादिभ्यः, तेष्वित्यादि, तेषु भगवदायतनेषु हृदयादिषु, तथाप्रयोगदर्शनादाय तनेतिप्रयोगदर्शनात्, एतेन मुक्तिविरोधित्वेन शान्तमार्गे उत्तानामपि गृहादीनां भक्तिमार्गे मुक्तिसाधकतया सूत्र उक्तत्वेन ॥ ३९ ॥ १३ ॥

इति तृतीयतृतीये त्रयोदशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणा-
सम्भवादन्वयतद्वाधो प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात् संशयः, तत्र कर्मणां स्वस्वकाले
विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्रातथाश्रवणादन्यदपि तत्कृतिसम्भवात् सावकाशत्वेन
तेषामेव बाधो युक्तो न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाहादरादिति ।

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ (३. ३. १४.)

ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीयैः पठ्यत “ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येपा
वागेतत् परममक्षरं तदेतद्वचाभ्युक्तं, ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निपेदु-
र्यस्तन्न वेद किमुच्चा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासत इति” (तै. आ. २.११.१.) इति,
अत्र ऋक्सम्यन्धित्वेन वर्णात्मके वस्तुतस्तु “परमे” “परमव्योमा”त्मकेक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्तमानं
“तत्”लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म “यो न वेद स किमुच्चा करिष्यती”त्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययन-
स्य निष्फलत्वमुच्यते, एवं सति तदुक्तकर्मणोपि तथात्वमायाति, एतेन “भक्त्या मामभि-
जानाति” इतिवाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव
वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति, अत एव श्रीभागवतेष्युक्तं “ऋपयोपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति”, संसरन्तीति वा (श्रीमद्भाग. ३.९.१.), अन्वये निदर्शनं, “य
इद्” ईश्वरत्वेन “तत्” पूर्वोक्तं परं ब्रह्म ‘विदुस्त इमे’ भक्ताः सर्वपेक्षया ‘स’म्यक्प्रकारेण
भगवन्निक्ते श्रीगोकुलवैकुण्ठादि “ष्वासत ईति”, तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्याक्षिप्तं भवति, पुरः-
स्थितार्थावाचीदंशब्दप्रयोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभिमतमिति ज्ञायते, ऋक्शाखायामपि

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ पूर्वाधिकरणे सारिवकभक्तानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाद् भक्तिमार्गस्य फलतः
साधनतः स्वरूपतः सम्बन्धतश्चोक्तयः प्रतिपादितः, अतः परं राजसानां भक्तानां कर्मकरणासक्तिं वारयितुं कर्म-
करणनिर्णयाधिकरणसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, कस्य स्याद् बाधः कस्य स्यादित्यर्थः, सूत्रार्थमाहु-
र्ब्रह्मयज्ञेत्यादिना, तैत्तिरीयैः पठ्यत आरण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे पठ्यते, श्रुत्यर्थस्तु ब्रह्मयज्ञेन यद्यमान ओमिति
प्रतिपद्यते, प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत्, प्रतिपद्यत इति पञ्चमो लकारः, पूर्वाचारणे हेतुरेतद् वै यजुस्त्रयीं विद्यां
प्रति, अयं यजुरूपः प्रणवमब्रह्मयज्ञं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यतोऽसि, एषा वाक् सर्ववेदबीजत्वात् सर्ववेदनययी
प्रणवरूपा वागित्यर्थः, तदेतद्वचाभ्युक्तमिति, तदेतत् परं ब्रह्मस्वरूपमक्षरमृचाभ्युक्तं, अनुपदोक्तार्थं
स्पर्ष्टमुक्तमित्यर्थः, यस्मिन् प्रणवायैक्षरात्मके लोके, अधिविश्वे विश्वात्मकमक्षरं लोकमधिकृत्य, निपेदुः स्थिता
भवन्ति, यस्तन्न वेद यः पुरुषस्तत्रैवं पुरुषोत्तमं न वेद, किमुच्चा करिष्यति? ऋगिति वेदमात्रोपलक्षणं, स पुरुषो
वेदेन किं करिष्यति? न किञ्चिदित्यर्थः, इदिति निर्धारणार्थकमव्ययं, समासते ब्रह्मलोके सम्यगासत इत्यर्थः,
तत् लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमस्वरूपं, ‘अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम’ इतिगीतावाक्याल्लोकवेदप्रसिद्धं,
एवं सति पुरुषोत्तमस्वरूपाज्ञाने वेदानां निष्फलत्वमिदमेव सति, तदुक्तकर्मण उक्तत्वेन निर्णीतस्य पुरुषो-
त्तमसम्यन्धि यत् कर्म तस्य, तथास्य उक्तत्वमित्यर्थः, अत एव पुरुषोत्तमस्वरूपाविदां वेदाध्ययनस्य निष्फल-
त्वादेव, ऋपयोपीतिवाक्यं तृतीयसम्बन्धनवमाध्यायस्य, अन्वये निदर्शनं वेदाध्ययनसत्त्वेपि संसारित्व-
कथनेन फलाभावप्रदर्शनं, वेदाध्ययनसत्त्वेन संसारित्वकथनेन फलाभावप्रदर्शनादन्वयव्यभिचारप्रदर्शकमित्यर्थः,
पूर्वाश्रुतिदोषं व्याकुर्वन्ति य इत्यादि, तेन उक्तश्रुत्यर्थेबलेन, अन्येषां पुरुषोत्तमस्वरूपाविदां, सम्यगसत्त्वं
ब्रह्मलोके सम्यगगमनमित्यर्थः, इदंशब्दप्रयोगेण ‘मे समासत’ इतिश्रुतौ भक्तेर्विदंशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः, एतेन
घरलम्पमकावादो निर्णीतः, साधनभक्तिरपि श्रुतिसम्मतेत्याह ऋगित्यादिना, एतच्छ्रुत्यर्थस्तु तं लोकवेद-

१. तथाश्रवणात् पुं । २. तैत्तिरीयैः पुं । ३. परमव्योमात्मके वपुर्गुणे । ४. स लुप्तं पाठो । ५. सधरन्ति
लुप्तं पाठो । ६. परब्रह्म पुर्णगुणे । ७. इति लुप्तं कपु ।

“तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुपा पिपर्तन आस्य जानन्तो नाम चिद् विवर्क्तन महस्ते विष्णो सुमर्ति भजामह” (ऋक्सं १.१६४.३९.) इत्याद्यृग्भिरन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः श्रूयत इति तेषामलोप एवेत्यर्थः, एते‘नाकरणे प्रत्यवायश्रवणा’दित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं, करणेपि वैयर्थ्यात् तदपरिहारात्, एवं सति यदकरणे प्रत्यवाय-कथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवंतात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं भक्तितैज्ज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं न तु भक्तेः सिध्यतीत्याशङ्क्य भक्तितैज्ज्ञानावश्यकत्वं बोधकश्रुति-तात्पर्यमाह ।

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेन उपस्थितेपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्न त्वेवं किन्तु भयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलावलविचारे क्रियमाणेत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद् भगवद्धर्माणां बलवच्चेनालोपवचनान्न कर्माङ्गत्वमेतेषां सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ १४ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशमादरादलोप इत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रसिद्धं भगवन्त, उ इति सम्बोधनार्थमव्ययं, श्रुतय आहुभौ स्तोतारो भगवद्दर्शनपरा, तं पूर्व्यं सर्वकारणकारणं, यथाविदो भयथावद् भगवत्स्वरूपवेत्तारो भवन्तः, ऋतस्य सृजतवाणीस्वरूपस्य वेदस्य, गर्भमन्तर्निहितं, जनुपा यावज्जीव जन्मना, पिपर्तन सन्तुष्टं कुरुतदेहेन्द्रियादिसकलस्त्रीयपदाधीनां भगवत्सर्वे विनियोगं कृत्वा सन्तोषयन्ति तैर्भावः, इत्थं च श्रुतिरपि सर्वप्रकारैर्भगवद्धर्मादरमेव सूचयति स्फुटं, सर्वप्रकारैर्भगवति प्रपत्त्या सन्तोषा-जनने जन्मवैफल्यं स्यादत उत्तरार्धेनानुसृत्यमाहास्येत्यादि, आ समन्तात्, अस्य पुरुषोत्तमस्य, नाम जानन्तो-खण्डमहात्मकत्वेन नामस्वरूपं जानन्तः, विवर्क्तन विक्षेपेण वदत, नामस्वरूपं ज्ञात्वा तदेव कीर्तयतेत्यर्थः, अनुकल्पेन कथं सन्तोषोत आह चिदिति, नाम सच्चिदानन्दस्वरूपं भवतीत्यर्थः, तथा च नाम्नः सच्चिदा-नन्दरूपत्वात् तेन भगवत्स्वरूपावबोधोपायः सन्तोषणमपि भगवतो भवतीत्यर्थः, नामस्वरूपाज्ञाने तदुपायमाहु-र्मह इत्यादिना, हे विष्णो, हे स्वस्वमन्त्रिभ्यः, महत्त्वसंज्ञारूपं, सुमर्ति सम्प्रभगवत्स्वरूपं ज्ञानन्तं भगवद्धर्मे गुरुं भजामहे, तथा चान्यो भजतु मा वा वयं तु भजामहे इति श्रुतयः स्वकृत्यमावेदयन्ति, इत्थं च भगवद्धर्मप्राप्त्युपायेष्वादरबोधनाद् भगवद्धर्मेष्वाद्यादरो बोधितः श्रुतीनां श्रेयः, इत्थं च भगवद्धर्माणामवश्यकर्तव्यता-बोधनात् तद्विरुद्धाकरणे प्रत्यवायाभावोपि श्रुत्यैव बोधित इति फलित, करणेपीत्यादि, श्रुत्या भगवद्धर्माणामनुष्ठेयानां परित्यागेन प्रत्यवायपरिहाराय कृत्वानां कर्मणां वैयर्थ्यात्, श्रुतिविरोधेन वैयर्थ्यात्, तदपरिहारात् कर्मणां वैयर्थ्यं प्रत्यवायस्याप्यपरिहार इत्यर्थः, एवं सति भगवद्धर्माणामवश्यामुष्ठेयत्वे सति, तेन प्रत्यवायकथनेन, अवकाशं प्राप्य भक्त्युपयोगिपदाधीनानुष्ठेयोत्तरकालेवकाशं प्राप्येत्यर्थः, अकरणे नित्यकर्मणामकरणे, तथा प्रत्यवाय-स्तम्भव इत्यर्थः, तस्याशयः प्रत्यवायबोधकवाक्यानामाशय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रावतरणमाहुर्नन्वित्यादिना, एवं श्रुतिभ्यां भगवद्धर्माणामवश्यामुष्ठेय-त्वेन बोधने कृते तेषामनुष्ठेयान् कृत एव श्रौतकर्मणां सफलता नान्यथेतेषां सतीत्यर्थः, कर्मोपयोगित्वं पूर्वाह्वत् कर्मणा साफल्याय कर्मोपयोगित्वमित्यर्थः, तयोः श्रौतभगवद्धर्मयोः, अत आदरादुक्तश्रुतिभ्यामादरात्, एवं सूत्रार्थेनैव सर्वं समाहितम् ॥ ४१ ॥ १४ ॥

इति तृतीयतृतीये चतुर्दशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

१. विवर्क्तनेति सर्वज्ञाश्रुदमपि । २. तदपरिहारात् कपुणो । ३. वत् लुप्तं क । ४. भक्तितैज्ज्ञानयोः यदुपो । ५. भक्तितैज्ज्ञानं यपापुर्णो । ६. ‘प्रबोधक’ वैवगो । ७. लोपवचनाद् भग्नकर्माङ्गत्वं गो ।

अथेदं विचार्यते पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्तव्यं न वेति, तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् उपपन्ने पुनस्तस्य स्वतोपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्तव्यमेवेति पूर्वः पक्षः, तत्र सिद्धान्त-
साह तन्निर्धारणेत्यादिना ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ (३. ३. १५.)

अत्रेदमाकृतं, भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यं, तत्र मर्यादायां पुष्टौ चतौः दृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति, अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पठ्यत “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन इति” (तै. ब्रा.) इति, “एतद्वा वाच न तपति किमहं साधु नाकरं किमहं न विभेति कुतश्चन इति” (तै. ब्रा.) इति, श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमन्वरीपोद्धवपाण्डवादीनां, पापमकरवम्” (तै. ब्रा.) इति, श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमन्वरीपोद्धवपाण्डवादीनां, एवं सत्पुण्यविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्धारयति स करोति, य एतद्विपरीतं स न करोति यथा शुक्लजडादिः, एतन्निर्धारश्च भगवदधीनोतो भक्तेष्वपि तन्निर्धारणानियमोतः कर्म कर्तव्यमेवातन्निर्धारणे त्वाधुनिकानां, एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्तव्यमिति सिद्धं, तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह तद्वृष्टेस्तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा तस्य, जीवकृतकर्मफलात् पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत् फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसङ्ग्रहश्च तत् फलमित्यर्थः, हिशब्देन “सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद् विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहं” (श्रीमद्भग. ३. २५.) इति— भगवद्वाक्यरूपोपपत्तिः सूचिता, द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कालेसङ्गादिजनितचित्तमालिन्येन भगवत्सान्निध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तन्निवृत्तिस्तत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः ।

अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृतेरावश्यकत्वमुक्तं, सर्वात्मभाववतो “न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह” (श्रीमद्भग. ११. १२. १४.) इतिभगवद्वचनाद् विधेयाभावाद-सम्भवाच्च कर्मज्ञानयोर्विहिततमत्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूर्णाया तदनुवदति तन्निर्धारणेत्यादिना, तस्मिन् धर्मिण्येव न तु धर्मेण्वपि दृष्टिर्यस्य स तथा, दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते, तेनान्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति, एतादृशस्य प्रभुसङ्ग-

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ मार्गत्रयफलात्मके कर्मज्ञानभक्ति-मार्गत्रयं तस्य फलात्मके, तस्मिन् पुरुषोत्तमज्ञाने, तस्य कर्मणः, एतादृशस्य भगवदानन्दानुभवकर्तुंभक्तस्य, अत एव तादृशभक्तयोः कर्मकरणस्यानावश्यकत्वादेव, उभयविधानां मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधानामपि भक्तानां, एतद्विपरीतं कर्मकरणे भगवदिच्छाभावरूपं विपरीतं, तन्निर्धारणानियमो भगवदिच्छातदभावयोरनिर्णये कर्मकरणतदभावयोरनिर्णयादनियमः, कर्तव्यमेवाकरणे प्रत्यवायश्रवणात्, पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति— न्यायात् कर्म कर्तव्यमेवेत्यर्थः, अतन्निर्धारणे भगवदिच्छाया अनिर्धारणे, इच्छाज्ञानवता कर्म कर्तव्यमितीच्छा-ज्ञानवता, तन्निर्धारणानियम इति सूत्रभागं व्याख्याय तद्वृष्टेः पृथगिति सूत्रभागार्थमाहुस्तत्रेत्यादिना, आद्यस्य कर्मकरणेच्छाज्ञानवतः, हिशब्देन सौत्रहिशब्देन, द्वितीयस्य करणकरणविषयकभगवदिच्छाज्ञानरहितस्य, तन्निवृत्तिः कालकृतप्रतिबन्धनिवृत्तिः, साधारणीत्या सूत्रार्थं व्याख्यायासाधारणार्थं वक्तुं सूत्रसाधार्थान्तरमाहु-र्यवेत्यादि, आद्यस्य कर्तव्यं धौतादित्यधर्मकरणपेक्षया भगवद्धर्मणांमावश्यकत्वं, विधेयाभावाच्च ज्ञान-कर्मवैराग्यादिरूपविधेयाभावात्, असम्भवाच्च तस्य भक्तस्य ब्रह्मभावे पुरुषोत्तमातिरिक्तास्त्वानां विधेयसामान्यस्य करणासम्भवाच्चेत्यर्थः, किं फलमेकस्यापि साधनस्याभावाच्च किञ्चिद् फलं भविष्यतीत्यर्थः, तदनुवदति सूत्रकारस्तस्य किं फलमिति पूर्वपक्षं तन्निर्धारणानियम इति सूत्रभागेनानुवदति, तद्वृष्टेः तिसृष्वभागासाधार्थमाहु-स्तस्मिन्निष्ठादिना, तथा तद्वृष्टिपदवाच्यः, एतादृशस्य पुरुषोत्तमातिरिक्ताकाराद्विज्ञानसामान्यस्यस्य, सङ्गमात्रं

मात्रमपेक्षितं भगवदुक्तं, तत्र स्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सद्गमसमयनिर्धारो भवत्यतोदृश्यः
तस्य स नेति तन्निर्धारणानियमः, एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति, फलस्वरूपमाह पृथक् फलमिति, अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं यत् फलं शास्त्रं
वक्तुं तस्माद् भिन्नमित्युक्तं, अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वच्यता
युक्तैवेति हिशब्देनाह, ज्ञानमोक्षादिना तद्भावाप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः, प्रासङ्गिकमेतत् सूत्रम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पञ्चदशं तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथेदं विचार्यते, सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति, तत्र पुराणे
“तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य” (भाग. ११. १२. १४.) इत्युपक्रम्य “मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां
याहि सर्वात्मभावेन याससे ह्यकुतोभयम्” (भाग ११. १२. १५.) इतिवाक्ये मुक्त्यात्मका-
कुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यतेतः
साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः, तत्र सिद्धान्तं वक्तुं तदुपदेशस्वरूपमाह प्रदानवदिति ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (३. ३. १६.)

यद्ययं साधनोपदेशः स्यात् तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं,
नत्वेवं, किन्तु तदुक्तं भगवदुक्तं, प्रदानवत्, प्रकृतं दानं प्रदानं वरदानमिति यावत् तद्वदेवे-
त्यर्थः, वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिध्यतीति तथा, शत्रुसंसारंभयादिनापि शरणाभिर्भवति,
तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किन्तु तन्निवृत्तेरेव, प्रकृतेपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णु-
त्वेनात्यन्तं स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ

रासलीलासम्बन्धिसङ्गमात्रं, भगवदुक्तं ‘मानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन’ ‘याससे ह्यकुतोभय’मित्यादिना
भगवदुक्तं, अतादृशस्य पुरुषोत्तमीयसर्वात्मभावधन्यस्य, स भगवत्प्राप्तिसमयनिर्धारः, नेति तन्निर्धारणानियम
इति सूत्रभागेनार्य उक्त इत्यर्थः, एतेनोक्तरूपसूत्रभागाधिकरणेन, सौप्रपृथक्पदसार्थमाहुः फलमिति, अस्य
सङ्गमरूपफलस्य, अनिर्वचनीयत्वाद् ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ इत्यनेनानिर्वचनीयवोक्तेः, शास्त्र उक्तं गणितानन्दत्वेन
शास्त्र उक्तं, भिन्नगणितानन्दरूपं, अन्यत्रागणितानन्दफलातिरिक्तफलं, फलमेव परमाप्त्यस्फूर्तिरेव, मोक्षादिने-
त्यादिपदेन भेदेनानुभवाभावः, फलं सर्वात्मभावसाध्यवशासम्पन्नं प्रासङ्गिकं फलमित्यर्थः, प्रासङ्गिकं नारवधिकरण-
रूपमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ १५ ॥

इति तृतीयतृतीये पञ्चदशाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रदानपदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ पूर्वाधिकरणद्वयेन राजसभक्तानां कर्मात्मिकं धारमित्योक्तप्रभक्तेः फलं च
प्रदत्तैव परमुखा भक्तिः केन साधनेन भवतीति जिज्ञासायामिदमधिकरणमारभन्तेथेत्यादिना, तन्नेहमुक्त्वा
पूर्वपक्षमाहुस्तत्रैत्यादिना, ‘तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य बोधनां प्रतिबोधनां मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां याहि
सर्वात्मभावेन याससे ह्यकुतोभय’मित्येवमितिवाक्य इत्यस्यामे कथनेनेत्यत्रान्वयः, स्वप्रयत्नः शरणगमनावुक्तः स्वप्रयत्नः
तदुपदेशस्वरूपं सर्वात्मभावेन शरणगमनरूपोपदेशस्वरूपं, सूत्रार्थेन समाधानमाहुस्तदुक्तमिति, तदर्थं
भगवदित्यादि, तथा सर्वात्मभावेन शरणगमनं स्वकृत्यसाध्यं, तन्निवृत्तेर्भयनिवृत्तेः फलत्वमित्यर्थः, प्रकृतेपि
भजनानन्दानुभवार्थं सर्वात्मभावेन शरणगमनेपि, सर्वात्मभावे सिद्ध इत्यर्थः, तद्भावः सर्वात्मभावः, अप्राप्तौ

१. तत्र भगवदुक्तं सर्वत्र । २. एतादृशस्य कवपापुषु । ३. निर्णयः कै । ४. भारो हि पु । ५. वदेव
हि कै । ६. स्यात् स्यात् वप्रमाणे । ७. साध्यत्वेन कै । ८. प्रदानं ह्येतं वैवपापु । ९. वरदानं ह्येतं कपु ।
१०. ‘सद्धार’ वैवपापुगोवि । ११. ‘प्राप्ति’ पा । १२. अस्याल्लो वपापु ।

साशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छति, एतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठुक्तं प्रदान-
वदिति, भक्तस्नेहिसितोर्यो हि वरो भवति, सर्वात्मभावस्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सित-
त्वासम्भवेपि स्वत एव कृपया दानमिति वेदित्युक्तम् ।

अथवा सर्वात्मभावेन मां याहीति सम्बन्धः ।

यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः, तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह तदुक्त-
मिति, “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”
(कठ. २. २२.) इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत् तथैवेत्यर्थः, भग-
वदुक्ताकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु “यतो वाचः” (तै. ब्र.) इत्यादिनानन्दस्य
स्वरूपमुक्त्वा “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” (तै. ब्र.) इति श्रुत्युक्तं यत्
पूर्वोक्तैरसात्मकपुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालीन ‘मकुतोभयं’ तदर्थः ॥ ४३ ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे षोडशं प्रदानवदित्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेपि वरणकार्यं स्यादुत तन्निवृत्ताधितिसंशये प्रति-
बन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात् तन्निवृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह लिङ्गेत्यादिना ।

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ (३. ३. १७.)

सामोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या ब्रह्मविद्योप-
देशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिकारं च ज्ञातुं “यद् वेत्थ तेन मोपसीद”
(छान्दो. ९. १. २.) इत्युक्तो नारदः स्वविदितैर्मृगवेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा “सोहं भगवो
मन्त्रविदेवास्मि” (छान्दो. ९. १. ३.) इति स्वाधिकारमुक्त्वाह “नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवदृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु”
(छान्दो. ९. १. ३.) इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वसात् पूर्वसाद् भूयो वदेति पृष्टः, भूयःपद-

परमानन्दस्वरूपाप्राप्तौ, प्रदानवदिति पूर्वोक्तशरणगमनं वरप्रदानवदेत्यर्थः, सर्वात्मभावस्य फलोपहितसर्वात्मभाव-
स्य, वदित्युक्तं फलसमानताप्रदर्शनं पूर्वदेशायां कृतमित्यर्थः, “याहि सर्वात्मभावेन” ति वाक्यस्यायं माहुरयत्येवादिना,
“शरण” मिति मामित्यस्य विशेषणं, पुराणावाक्यस्याव विषयत्वेनोपन्यासादेतद्विचारस्याभीतवशङ्का स्वादिति तन्निरासाय
पूर्वोक्तसूत्रत्रयेपि विचारस्य भीतव्यप्रदर्शनामाहुर्येद्वेत्यादि, पूर्ववदेव वरदानावेनेव, तत्र वरदाने, तदुक्तं वरदानस्य
स्वरूपसाध्यत्वमुक्तं, तत् तथैव सर्वात्मभावस्य साधनासाध्यत्वमुक्तं तद् यथायमेवेत्यर्थः, अकुतोभयं तदर्थो ‘रसो
वै सः’ रसश्चेवाप्य लब्धवानन्दी भवतीति प्रभृतिश्रुत्युक्तं रसस्वरूपमेवाकुतोभयपदाये इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ १६ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये षोडशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावरूपभक्तेर्वरणकस्यावसुपपादितं, ‘यमे-
वैष’ इति श्रुतौ तु परमात्मनो वरणकत्वमयं प्रतीयत इति वृत्तं समाधानमुपधिरणसुप्रभवतारयन्ति नन्वित्यादिना,
उत्तेति संशयोत्थेयः, कालादृष्टत्वादिप्रतिबन्धकसद्भावे वरणकार्यसर्वात्मभावो भवति न येति संशयस्वरूपं,
तन्निवृत्ताधिति प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसामान्यं प्रति कारणतायाः सर्वशास्त्रसम्मतत्वात् तन्निवृत्तावेत्यर्थः, तथा
वरणेन सर्वात्मभावसिद्धिः, सिद्धान्तमाह सूत्रकारः सिद्धान्तमाहेत्यर्थः, सिद्धान्तप्रकारोपदर्शनमाहुः सामेत्यादिना,
तथा च सामोपनिषत्सु वरणमेवासदायशूरतया सर्वात्मभावसम्पादकं सर्वात्मभाव एव च वरणस्य गमकं लिङ्गमिति
सामोपनिषत्सिद्धान्तो बोध्यः, संवादेऽपीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमार नारद इति संवादेऽपीहीति प्यन्तः
प्रयोगः, अप्यापयेत्यर्थः, प्रथमत एवाधिकारतिर्णयात् पूर्वमेव, यद् वेत्थेत्यादि, ‘यद् वेत्थ तेन मोपसीद’ तत्तत्
ऊर्ध्वं पश्चामीति होवाच’ यद् त्वं जानासि तत्प्रयत्नेन मदुपसक्तो भवेति स्वाधीतं यद् ततोतिरिक्तं तुभ्यं कथयित्वा-
मीत्युक्तवान्, इत्युक्तो नारदः सनत्कुमारोपज्ञसः, उक्त्या ऋग्वेदादिपुराणान्तं स्वविदितं सर्वमुक्त्वा, नाहमात्म-
विदिति महापुराणानामाज्ञायां वचसा स्वस्य शोकेन च ज्ञातं नाहमात्मविदिति, भगव इति सम्बोधनं, पूर्वसादि-

१. गच्छामः कैरो । २. न वदिति य । ३. पूर्वोक्तं वपा । ४. इत्युक्तौ पुं । ५. विदिताम्गु...विधां
तमुक्त्वा क । ६. भगवतः कैरो प्रायः सर्वत्र । ७. शोचामि य । ८. मां वपा । ९. परं पारं पा ।

माधिकर्यार्थकं, नामवाच्यनः सङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशसराशाप्राणान् ब्रह्म-
त्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन
सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासा-
यामाह “यो वै भूमा तत् सुखम्” (छान्दो. ९. २३. १.) इति, भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह
“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा” (छान्दो. ९. २४. १.) इति,
एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति, तत्र विरहभावेतिविगाढभावेन सर्वत्र तदेव स्फुरतीति
“स एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वसिद्धेव भगवच्चस्फूर्तिरपि
भवतीत्यथाहङ्कारादेशः” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिना तामुक्तवैतेषां व्यभिचारिभावत्वेना-
नियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाह “अथात आत्मादेश” (छान्दो. ९. २५. २.)
इत्यादिना, ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादिसर्वतिरोधानेनाग्रिम-
लीलानुपयोगित्वं न शङ्कनीयं यतो भगवत् एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन “तस्य ह वा एतस्यैव
पश्यतः” इत्युपक्रम्या “तमेन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्युक्तवान्, ततः श्लोकैस्तद्भाव-
स्वरूपमुक्तवैतस्य मूलकारणमाह “हरेरुद्भौ” (छान्दो. ९. २६. २.) इत्यादिना, प्राणपोषको
आहारस्तस्य सदोपत्वे तु न किञ्चित् सिध्यति, एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वा-
भावाद् भगवानेव चेत् प्राणपोषको भवेत् तदा सर्वं सम्पद्यते, स च सर्वात्मभावे सत्येव

स्यादि, उत्तरोत्तरं स्वयं ज्ञानं वाहुद्वयेन वदेति सनत्कुमारिण नारदः षष्ठ इत्यर्थः, उपासनाविषयत्वेनोक्त्वा
त्वया पूर्वोक्ताणि यावन्ति तावन्ति नामोपासनाधिकरूपाणि भवन्तीत्युक्तवैत्यर्थः, तथा च नाम भगवतः प्रसिद्धं,
वाक् भगवच्चरित्रप्रतिपादिका, मनःपदेन भगवत्सम्बन्धिप्रभाषणकुलान्तःकरणव्यापारविशेषः, सङ्कल्पः कर्तव्य-
विशेषार्थमन्तःकरणव्यापारविशेषः, चित्तं भूतमविषयवर्तमानस्वकृतिनिर्णायकोन्तःकरणव्यवृत्तिविशेषः, ध्यानं
निदिध्यासनं, ज्ञानं शास्त्रोक्तविशिष्टज्ञानं, यत्नमन्नभक्षणजं मनसो विशेषविभावमसामर्थ्यं, अन्नमापस्तेजआकाशश्च
प्रसिद्धः, स्मरः स्मरणमप्रयत्नश्चित्तव्यापारः, आशाप्राप्त्यर्थविषयिणी काममा, एवमुत्तरोत्तरमाधिकवैतोपासना-
मुक्तवैत्यर्थः, सत्यवादित्वेनोक्त्वा पूर्वोपासकेभ्य उत्कृष्टत्वेनोक्तवैत्यर्थः, सुखस्वरूपजिज्ञासायां नारदस्य
सुखस्वरूपजिज्ञासायां, आह सनत्कुमार आह, एतेन स्मरतिविषयान्यस्यास्फूर्तिनिर्वचनेन, तामुक्त्वा स्मरति-
विषयस्याहम्भावेन स्फूर्तिमुक्तवैत्यर्थः, एतेषां ‘नान्यत् पश्यति’ सर्वत्र दिशु तमेव च पश्यतीत्यादिभावानां,
आत्मादेशः भगवन्मात्रस्फूर्तिरित्यर्थः, ततः पूर्णविरहदशासम्पत्त्यनन्तर, अग्रिमलीलानुपयोगित्वं वरण-
सम्पादितविरहभावस्य द्वितीयदललीलानुपयोगित्वं, यतः वक्ष्यमाणोपपत्तितः, सर्वसम्पत्तिर्वरणविरहभावाग्रिम-
लीलोपयोगिदेहादिरक्षणां सम्पत्तिः, तस्य ह वा एतस्य वरणेनोद्धवं प्रत्युक्तसर्वोत्तमभावपूर्वकप्राप्तवरणभावस्य,
एवं पश्यतः स्वे महिष्यक्षरे स्थितं भूमानं पश्यतः, इदं सर्वं वरणादिसंयोगान्तं सर्वमित्यर्थः, ततो भगवत्
एव सर्वोपपत्तितः, तद्भावस्वरूपं भक्तभावस्य सर्वोत्तमभावस्य स्वरूपं, एतस्य सर्वात्मभावस्य, श्लोकैरित्य-
श्लोकास्तु ‘न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वैः हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतश्च दश चैकश्च सहस्राणि च
विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिष्ठा सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष’ इति, अयंस्तु, पश्यो
भूम्नः पुरुषोत्तमस्य द्वाधा मृत्युमश्रुतीन् न पश्यतीत्यर्थः, सर्वैः हि पश्यः पश्यति पश्यः सर्वं भूमात्मकं पश्यति,
इदमेव सर्वातिरिक्तावारेण हेतुकः, सर्वेश इति सर्वदेशकालेवित्यर्थः, नानाप्रकारैराविर्भूय भूमा भक्त्यै साधयती
त्यादि, स भूमा, प्रतिष्ठाम्मे प्राप्नोति, सत्त्वशुद्धौ मूलकारणमाहारशुद्धिः, सा च ‘त्वयोपशुक्तस्यगन्धवासोहृद्धारचर्चिताः
अच्छिद्यभोजिनो दासास्तव माया जये मही’ति भगवत्तत्पदादेन भवतीति बोध्यं, सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति, अविद्या-
कामकृतानां सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्षो ज्ञानिनोपपेक्षयोः कृदो मोक्ष इत्यर्थः, पूर्वोक्तस्य सर्वस्य तात्पर्यमाहुरेवं
सतीत्यादिना, एवं सति भूत्या वरणसर्वात्मभावस्मरणपदादेः प्रतिपादने कृते सति, सर्वं सम्पद्यते वर-

१. अधिकार्यं वपा । २. जिज्ञासितव्येन कपुगो । ३. सुखरूपं कै । ४. आरत- गो । ५. आहारः कपु ।
६. यत्नतिरिक्तस्य कै ।

भवति, स च तथा, तेन प्रकारेणेत्यर्थः, तद् वरणं विना न भवति, तद्योक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात् सर्वतोधिकत्वात् तद् वरणमेव सर्वतः कालादे-
र्बलीय इत्यर्थः, यद्विज्ञमेव सर्वतोधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमितिकैमुक्तिकन्यायोपि सूचितः,
ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह तदपीति, उक्तमिति शेषः, “अन्तरा भूतग्रामवत्
स्वात्मनः” (न. सू. २. ३. २५.) इति सूत्रेण, तद्योपपादितमस्माभिः ॥ ४४ ॥

तत्राह, नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते किन्त्वात्मज्ञानप्रकारविशेष एव, तथा हि,
पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन, अग्रिमे च “सोहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविद्” (छान्दो. ९. १. ३.) इत्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता,
“एवं सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः पूर्वसिन्-
यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपमात्मन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यन्तेनोक्तमिति
पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव सर्वस्योक्त इति तदेवाह ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवाग्रेपि निरूप्यते, तत्रोप-
पत्तिमाह प्रकरणादिति, एतच्छूपादितं, अत्र सिद्धान्तिर्नसम्मतमेवं दृष्टान्तमाह तद्बुद्ध्य-
संवादाय क्रिया मानसवदिति, यथा पूजनप्रकरणे बाह्यं तत्क्रियारूपमुच्यते आन्तरं तु
मनोव्यापाररूपमुच्यते, न ह्येतावतान्यतरस्य तद्विन्नत्वं वक्तुं शक्यं प्रकरणाभेदात् तथेहा-
पीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रादिपुरुषोत्तममाश्रयन् सर्वं सम्पद्यत इत्यर्थः, सूत्रार्थं यजुर्माहुः स चेत्यादि, स च भगवतः प्राणपोषक-
भावश्च, स च सर्वात्मभावश्च, तेनेत्यादि, अनुग्रहेण यद् वरणं तत्प्रकारेणेत्यर्थः, तत् सर्वात्मभावरूपं कार्यं,
तच्च वरणरूपं कारणं, उक्तकार्यानुमेयं सर्वात्मभावरूपकार्यानुमेयं, यद्विज्ञं सर्वात्मभावरूपं वरणस्य लिङ्गं, तस्य
वरणस्य, तथात्वे कालाद्यपेक्षया बलिष्ठत्वे, प्रतिबन्धशङ्कायां स्वात्मनि ब्रह्माभेदज्ञाने सति विरहभावस्यासम्भवेन
प्रतिबन्धकत्वशङ्कायामित्यर्थः, उक्तमिति सूत्रेणेत्यत्रान्वेति, फलपूर्वदशायां विरहभावो भगवता सम्पाद्यते
भजनानन्दविस्मयामिति स एव प्रतिबन्धं न करिष्यतीति तदधिकरण एव प्रपञ्चितमिति सा शङ्का तत एव
निरासा बोध्या ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥ पूर्वोक्तसिद्धान्तं दृष्टीकृतं सूत्रकारः सूत्रद्वयेना-
शङ्कते, तद्वतारयन्ति तत्राहेत्याद्युक्तमित्यन्तेन ग्रन्थेन, तत्राह पूर्वमतिपादितेयं वादी पूर्वपक्षमाहेत्यर्थः,
अत्र पूर्वसूत्रे निरूपित इत्यर्थः, अग्रिमे नारदोक्ते, तद्विषयकं सर्वसिन् ब्रह्माभेदविषयकं, पूर्वोक्तप्रकाराद्
वरणादिसर्वात्मभावप्रकाशत्वं, तदेवाहात्माभेदज्ञानमेवाह पूर्वविकल्प इति सूत्रेण सूत्रकार आहेत्यर्थः, सूत्रार्थमाहुः
पूर्वस्येत्यादिना, अग्रेपि नवमेसिन् प्रपाठकेपि, एतदभेदनिरूपणं, उपपादितमेतत्सूत्रावतरण एवोपपादित-
मित्यर्थः, सिद्धान्तिसम्मतं पूर्वपक्षे यः सिद्धान्तिस्तत्सम्मतमित्यर्थः, आह सूत्रकार आह, तद्बुद्ध्यसंवादायै
वादिद्वयदृष्टीकरणार्थं, अन्यतरस्य बाह्यान्तरपूजनयोर्मध्य एकस्यापि, तद्विन्नत्वं पूजनमिन्नत्वं, तथेत्यादि,
यथा प्रकृतेपि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराणि मुक्तिसाधनत्वेनोक्त्वा ‘यो वै भूमा तत् भुज’मित्यनेनापि साधना-
भ्येवोक्तानि ‘नान्यत् पश्यती’त्यादिकमपि मुक्तिदशाप्रतिपादयन्मेव न तु भगवदभिमतविरहसर्वात्मभावमतिपादयन्-
मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१. तेन...स्यैः छतं कैश्चिन्प्रा । २. अत्राह कपुर्पु । ३. प्रकारादन्येन छतं वैगो । ४. इति छतं पा ।
५. एतदे पुं । ६. सिद्धान्तं कपुर्गो । ७. एष छतं पा ।

र्षं हि प्रभुवशीकरणं, तच्चा“हं भक्तपराधीनः” (भाग. ९. ४. ६३.) “वशे कुर्वन्ति
 मा” (भाग. ९. ४. ६६.) इत्यादिवाक्यैर्“भक्त्यैवे”ति ‘वल’शब्देन भक्तिरुच्यते,
 ॥ पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृतत्वात् पुनर्वलाभायैनिषेधं न कुर्यात्, वरणमात्रस्य हेतु-
 र्ना वलस्य तथात्वं च न वदेत्, एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह “एतैरुपायै-
 स्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम” (मुण्ड. ३. २. ४.) इति, अस्यार्थस्त्वेभ-
 त्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तमो ‘ब्रह्मा’क्षरब्रह्मात्मकं ‘धाम विशत’इति, ‘धाम’पदं पुरुषोत्तमस्या-
 र सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तं, अन्यथा न वदेत्, तेन तद्ब्रह्मद्वये स्वस्थानमाविर्भाव-
 स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञार्थ्यते, प्रकृते श्वेतकेतूपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्मभेदबोध-
 र्पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञार्थ्यते, अग्रे तु न ह्येतावतैवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो
 पुरुषोत्तमस्य वा-तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यात्, नत्वेवं, “भक्त्याहमेकया
 (भाग. ११. २४. ११.) इत्यादिवाक्यैः-किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ
 प्रेतिज्ञापनाय भक्त एव तद्बोध्याधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवद्वेशयुक्तस्य
 प्रारम्भस्य च संवाद उक्तः, तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते, भक्तिमार्गे तु निरुपधि-
 पयः स एव यतः, स तु सर्वात्मभावैकसमधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्या—
 रोच्यते, परमकाष्ठापन्नं यद् वस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यं, अक्षरब्रह्मादिकं
 भूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते, तेन तत्र विद्या-
 योग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः, युक्तं चतैत्, अक्षरविपयिण्या विद्यायाः स-
 त् तत् उत्तमविपयिण्यास्तस्या उत्तमत्वं, एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरु-
 षप्रकरणत्वात् त्वद्धेतुत्वसिद्धित्वादुक्तन्यायेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते न तु पूर्वो-
 ज्ञानप्रकारविशेषः, अत्र हेतुमाह निर्धारणादिति, “सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्”
 (गी. ९.२२.१.) इत्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह “यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं
 त्वेव विजिज्ञासितव्यः” (छान्दो. ९.२३.१.) इति, अक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वात् पुरुषोत्तम-

ना सह सर्वभोगाद्येत्वादेव, अन्यादृशो भगवतोन्त स्थितत्वमात्ररूपं, अन्यथा ‘नायमात्मा बलहीनेन लभ्य’
 पप्रश्नं स्याद् बलस्य भगवद्वशीकरणहेतोर्मक्तिभिन्नस्यासत्त्वात्, पूर्ववाक्ये ‘नायमात्मे’ति ध्रुवो, बलस्य तथात्वं
 प्राप्त्यभावप्रयोजकाभावाप्रतियोगित्वं बलस्य न घटेदित्यर्थः, तथा च वरणलभ्यभक्त्यैव पुरुषोत्तमलाभः,
 तमस्वरूपं तु ‘ब्रह्मविद्यामोति पर’मिति तैत्तिरीयक उक्तं, प्रथममुण्डकेपि ‘यत् तद्ब्रह्ममप्राप्तं’मित्यादिना सर्व-
 वेनाक्षरं स्तुतं, द्वितीयमुण्डके ‘सुदीप्तात् पावका’दित्यादिना सजातीयविजातीयकार्यजनकत्वमुक्त्वा ‘द्विद्यो
 : पुरुषः स यादृशमन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुश्रोक्षरात् परतः पर’ इत्यनेनाक्षरभिन्नत्वेन निरूपितं बोधं,
 भेदबोधनेनाक्षरब्रह्मभेदस्य प्रथमप्रपाठके बोधनेन, एतावतैवाक्षराभेदप्रहमात्रेणैव, तथा सत्यक्षराभेद-
 विज्ञाविभागे सति, सत्सङ्गेन नारदस्य सनकुमारसङ्गेन, तद्बोध्याधिकारी सनकुमारोक्तोपदेशाधिकारी,
 मयोः संवादे, स एव पुरुषोत्तम एव, सर्वात्मभाव एवेति, एवकारेणाक्षराभेदनिरासः, तद्भिन्नत्वेन
 तमविभूतिरूपेण प्रतिपाद्यत इत्यर्थः, तदुपेक्षादि, तथाक्षरस्य वेदान्तेषु प्रपादनं परमास्तुपयोगित्वेन मध्य-
 कारिफलार्थं वा न तु सर्वोत्तमत्वेनेत्यर्थः, औपचारिकः परम्परया विद्यासाधके लाक्षणिक इत्यर्थः, त्वद्धेतुत्वसिद्धिः
 ऋद्वयस्यापि भिन्नप्रकरणत्वाद् वास्तुिकप्रकरणे त्वद्धेतोरतिद्विरित्यर्थः, विद्यैव सर्वोत्तमभावरूपा विद्यैव, अत्र
 उत्तमस्य सर्वोत्तमानस्य विद्यायै, आह सूत्रकार आहृत्यर्थः, हेतुं निरूपयन्ति सुरुर् त्वेवेत्यादिना, तथा च पूर्व
 व सौम्यैत्यादिनाक्षराभेदज्ञानमुक्तमस्मिन् प्रपाठके तु निरवधानन्दरूपमुच्यत इति स्फुटः प्रकरणभेदः, भूमा

१. निषेधनं कैगो । २. मुक्त्या पा । अशुद्धम् । ३. च छतं कपु । ४. आत्मपुरुषोत्तम. कपु । ५. इति
 तो । ६. शयते कपुगो । ७. तु छतं कपु । ८. त्वद्धेतुत्वं वगो । ९. अपूर्वो वैगो ।

सैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्धारणादित्यर्थः, भूम्नो लक्षणमग्र उच्यते “यत्र नान्यत् पश्यति” (छान्दो. ९. २४. १.) इत्यादिना, यस्मिन् ज्ञाते सति ‘नान्यत् पश्यती’त्यर्थः, तथा सति सर्वोत्तमभाववतः प्रभुदर्शने सत्तां लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्का तु “तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानः सैवं विजानत आत्मनः प्राणाः” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या, तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते न तु भक्तसामर्थ्येनेतिभावेन तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वोत्तमभाववतां भक्तानां ब्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्यानुभवं प्रमाणत्वेनाह, उक्तं च श्रीभागवते ताभिरेव “चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तव” (श्रीमद्भाग. १०. २६. ३४.) इत्यादिना, तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिनिरोधानशुक्तं भवति, अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमौन्तमेकवाक्यं, तत्रोपक्रमे “मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतश्चैवं मे भगवद्गुणेश्वरस्तस्मिन् शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि” (छान्दो. ९. १. ३.) इत्यादिना स्वात्मज्ञानसैवोपक्रमादुपसंहारोपि तमादायैवोचितः, अग्रे चे‘दात्म’पदानामीश्वरपरत्वं स्याद् वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्, तस्माद् वाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद् वरणजसर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधितव्यं, वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात्, एतद्वलीयस्त्वं तु “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यम्” (जै. सू. ३. ३. १३.) इतिजैमिनीयसूत्रे सिद्धं, प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्” (मुण्ड. ३. २. ३.) इतिश्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह, एतदग्रे च “नायमात्मा बलहीनेन लभ्य” (मुण्ड. ३. २. ३.) इत्युपक्रम्यै-“तैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम” (मुण्ड. ३. २. ४.) इतिश्रुतिः पठ्यते, एतच्च “विद्यैव तु निर्धारणात्” (ब्र. सू. ३. ३. ४७.) इत्यत्र निरूपितं, अपरं च

गणनाशब्धः, अल्पे गणितानन्दे, ननु भूम्नो ज्ञानस्य सर्वात्मभावरूपत्वे किं नियामकमत आहुर्मूल इत्यादि, ‘नान्यत् पश्यती’त्यादि सर्वोत्तमभावस्वरूपम् ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ शब्देनाभ्यादर्शनं साधयित्वा स्वप्रत्यक्षेण समाधिरूपेणान्यादर्शनं साधयतीत्याशयेनाहुर्दृश्यत इत्यादि ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥ आन्तं समाप्तिपर्यन्तं, एकवाक्यं एकार्थकं विभागे साक्षात् चेत्यर्थः, स्वात्मज्ञानस्य स्वात्मनाक्षरभेदज्ञानस्य, तमुपक्रमं, अग्रे द्वितीयप्रपाठके, ईश्वरपरत्वंमक्षरात् परब्रह्मपरत्वं, सूत्रमवतारयन्निव नैवसित्यादि, वाक्यानुरोधात् वाक्यप्रमाणानुरोधादित्यर्थः, वरणजं श्रुतिप्रमाणबोधितं यद् वरणं तज्जमित्यर्थः, श्रुतिमिलिङ्गभूयस्त्वं प्रकटं प्रदर्शयन्ति प्रकृत इत्यादिना, एतच्च वरणमारभ्यात्मप्रवेशपर्यन्तमुक्तचेत्यर्थः, इत्यग्रेति सूत्रव्याख्याने, अपरं च विशेषतः पुरुषोत्तमविद्यानिर्णायकं चेत्यर्थः, अत्र उच्यते इतिशेषः,

१. जिज्ञासि पा । २. तदग्रः पु । ३. तव छतं वपागो, पादमूलमधिकं पु । ४. ०ं क्मान्तं क, आन्तं छतं कैवपागो, भैव दापु । ५. ०ं कैवपुगो । ६. ते वगो । ७. बाधा कैपुपुगो । ८. वरणेन कैवपागो । ९. परं कपु ।

“नात्मवित् तरति शोकमात्मवित्” (छान्दो. ९. १. ३.) इति नारदवाक्यानुवादयो ‘रात्म’पदमुत्तम-
भात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति ज्ञायते, स हि सर्वेभ्य उत्तमो तो ‘ब्रह्मे’त्युपास्यत्वेन
‘सनत्कुमारोक्तं प्रतिरूपं तत्’स्ततो भूयोस्ती’त्यपृच्छत्, अन्ते सर्वाधिकत्वेन सुखात्मकत्वेन
भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्राप्यर्थमत्याह्यं “कस्मिन् प्रतिष्ठितः” (छान्दो. ९. २४. १.)
इत्यपृच्छत्, तदा सर्वात्मभाववत्त्वेन प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं “स
एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. २५.) इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन
स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा “स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः” (छान्दो. ९. २४. १.) इति प्रश्ने “स्वे
महिम्नि” (छान्दो. ९. २४. १.) इत्युत्तरं, तदर्थस्तु स्वीयत्वेन दृते भक्ते यो ‘महिम्’रूपः सर्वात्म-
भावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य, तदितरस्य
साक्षात् पुरुषोत्तमाप्रापकत्वादस्यैव तत्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहिम्नरूपोयमेव भाव इति
महिम्नशब्देनोच्यते, स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग् ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः, ते
त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः “स एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिना “तै-
वेदश्च सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं “स्वे
महिम्नि” (छान्दो. ९. २४. १.) इति तमेवानुवभाति “स वा एषः” (छान्दो. ९. २५. २.) इत्यनेन,
‘त’च्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तदोक्त-

“नात्मवित् तरति शोकमात्मवित्”, अत्र जीवात्मनो दुःखित्वादक्षरात्मनश्च गणितानन्दत्वादेतदुभयसादृशमात्म-
ज्ञानादेव शोकतरणमिति श्रुत्यर्थः, नारदवाक्यानुवादयो रात्मपदमिति, ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
न बहुना धृतेन यमेवैव दृष्टेते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृष्टेते तत्तु स्वं’ ‘नायमात्मा बलहीनेन लभ्य’ इत्युपक्रम्यैतै-
रुपायैर्यत्ते यस्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मभावे’ति श्रुतिसमुदायरूप एकोनुवादः, द्वितीयस्तु “नात्मवित् तरति
शोक’मिति श्रुतिरूपः, एतयोरनुवादयोरारम्भपदमित्यर्थः, लिङ्गेन उक्तश्रुतिसमुदायेन पुरुषोत्तमरूपबोधकलिङ्गे-
त्यर्थः, प्रतिरूपमुकापेक्षयोत्तरोत्तरमधिकमित्यर्थः, तथा नापृच्छदितोप्यमे भूयोस्तीति नापृच्छदित्यर्थः, इत्यादि-
नोक्तवान् भक्तानां सर्वेदिषु पुरुषोत्तमभावान् सर्वात्मभावमेव सनत्कुमारो नारदं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥ अग्रिमसूत्रमन्तरयमिति नन्वित्या-
दिना, एतया श्रुत्या ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादिनारम्भा ‘स्वेवेदं सर्वं’मित्यन्तेनोक्तद्वितीयप्रसङ्गश्रुत्या, अन्यत्र स्वात्मक-
स्वमहिम्नि, उच्यते स भूमा ‘कस्मिन् प्रतिष्ठित’ इति प्रश्ने ‘स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित’ इत्युत्तरं श्रुत्योच्यत इत्यर्थः ।
तदर्थस्तु ‘स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित’ इति श्रुत्यर्थस्तु, ‘स्व’पदस्यास्मीयरूपमयं मेमादावुक्तवात्मरूपाय परतया ध्यायानमाहुः
स्वरूपात्मक इति, तदितरस्य पूर्वोक्तसर्वात्मभावभित्तस्याक्षराभेदज्ञानस्य, ‘ब्रह्मविदामिति पर’मिति श्रुत्याक्षरमेव-
ज्ञानस्याप्यन्त कर्तृशोभनद्वारा पुरुषोत्तमप्रापकत्वात्, साक्षादिति, अयमेव ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादिश्रुत्युक्तः पुरु-
षोत्तमसर्वात्मभाव एव ‘सा नाविदन् मय्यनुपपन्नबद्धयिः स्वमारमानमदस्येद’मित्यादिसवरूपः, ते व्यभिचारिभावाः
त्रिविधास्मिन्नि विद्यासदादेशाहङ्कारादेशात्मादेशरूपा ज्ञापका यस्येत्यर्थः, ताश्च तिस्रो विधा ‘ज्ञातोहं खलानां
ननु दण्डयद्’ ‘कस्याश्चित् पूतनायन्या’ इत्याद्युदाहरणेण सर्वेषु च दृष्ट्या, ‘स्वे महिम्नी’तीति, ‘स्वे महिम्नी’ति-
श्रुत्या कृत्वा, तमेव पूर्वोक्तसर्वात्मभावमेव, अनुवभाति सर्वात्मभाववद्भक्ते नियमयति, भक्तसर्वात्मभावनियामकत्वं
पूर्वश्रुतेरिति, तत्र प्रमाणमाहुः ‘स वा एष’ इत्यादिना ‘स वा एष एवं पदयति’त्यत्र शब्दस्य पूर्वोक्तसर्वात्मभाव-

१. प्रज्ञात्मवत्त्वेन कपु । २. ‘सं’ कपु । ३. अत्यार्तो ? क । ४. न त्वे ? क । ५. महित्वं कवपुर्गुणो,
महिमतं वा । ६. ‘तरं वैगी ।

ननु “नान्यत् पश्यति” इत्यारभ्य सर्वस्य त्रैपाठकस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्तिरनुप-
पन्नात एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्च, यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते तत्र तु
तस्य “सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छान्दो. ९. २५. २.) इति श्रुतिः पश्यते, एवं सति
न तन्निरूपणमत्रेति वाच्यं तद्भाववतोऽप्यन्यकामवत्त्वमिति वा, द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्य-
पक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति नेति ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

तत्र हेतुमाह सामान्यादप्युपलब्धेरिति, तत्समानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुताद्युप-
लब्धतेनेकशो यतः प्रकृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद् भगवत्सम्बन्धिषु
‘सर्वेषु’ सुखेषु ‘कामचारो भवती’ति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः, ननु यथाश्रुत एवार्थोस्तु तत्राह न हि
लोकापत्तिरिति, सर्वात्मभाववत् इति, प्रकरणात् ‘नान्यत् पश्यति’ इत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः
प्राणादिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोपि नेति ज्ञापनाय हि शब्दः, किञ्चित्तदग्रे “न
पश्यो मृत्युं पश्यति” (छान्दो. ९. २६. २.) इति श्रुत्या यथा मृत्युनिषेधः क्रियते तथा ‘तस्मै
एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति श्रुत्यैव ‘कारेणात्मातिरिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति
मृत्युबल्लोकोपि न सम्बध्यत इत्याह मृत्युवदिति, तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे तस्यपि
मृत्योरेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति ज्ञाप्यते, अत एव
“नोत दुःखम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति दुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

अत्र हेतुवन्तरमाहासिन्नेव श्लोके “सर्वमामोति सर्वस्य” (छान्दो. ९. २६. २.) इति परेण
पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य “आत्मन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति यत् पूर्वं श्रुति-

न सामान्यादुपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ तस्यान्यदर्शनभाववत्तः, मुक्ताद्यप्यक्षर-
मुक्तावपीत्यर्थः, अत्र तु सर्वात्मभावयत्नकिप्रतिपादकसन्नकुमारवाक्ये, एवं सत्यकामकारवोचककपिलसृतेः
कामचारवोचकश्रुतिविरोधे सति, न तन्निरूपणं न सर्वात्मभावनिरूपणं, अत्र सन्नकुमारश्रुतिः, तद्भाववत्तः
सर्वात्मभाववत्तः, इति चा न वा, न वाच्यमित्यर्थः, द्वितीयस्य सकामत्ववोचकश्रुतिवाक्यस्य, उक्तप्रमाणेत्यादि,
‘दीयमानं न गृह्णाती’ति कपिलसृतिपराहतत्वेनेत्यर्थः, आद्यपक्षोऽसामान्यपक्षः, नेतीत्यादि, पूर्वमुक्तं सर्वात्म-
भावोत्र निरूपणीय इति तत्तत्त्वर्थः, तत्र सर्वात्मभावस्य सर्वया निरूपणीये, हेतुमाह सूत्रकारः हेतुमाह, हेतुं व्याकुर्वन्ति
तत्समानधर्मयोगादिति, तथा च लोके सुखमोगरमणादयः प्रसिद्धाः, तेषां सादृश्यं सर्वात्मभाववाद्भक्तानां भगव-
त्सम्बन्धिरमणादिव्यपि तिष्ठतीति सर्वलोकसुखापेक्षयाप्यस्य सुखस्योक्तद्वयेन ‘सर्वलोक’पदप्रयोगः कृतो न विद्वांसि
सुखं लोकसुखं भवतीति हेतुना श्रुतितात्पर्यं यदर्शितं, यथाश्रुत एवार्थ इति, ‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’ति श्रुते-
रपेक्षानां पुरोक्तसमानधर्मविधानां सर्वलोकसम्बन्धिसुखानुरूप एवार्थो भवतु न तु तत्सदृशालौकिकसुखानुभवरूपोऽयं
इत्यर्थः, आरमन इत्यादि भगवत्समाहितदेहेन्द्रियान्तःकरणादिसकलधर्मवतः सर्वात्मभाववद्भक्तस्येत्यर्थः, एतदग्रे
‘नान्यत् पश्यती’त्यादिश्रुतेरे, ‘न पश्यो मृत्युं पश्यती’ति श्रुतिः, तमाच चतुर्मुखलोकपर्यन्तानां पुनरावृत्तिदशेना-
देतस्य मृत्युनिषेधाहोकातीतत्वमवगम्यते, एतदेवाहुः ‘ररमन एवेदं सर्वं’मिति, आत्मातिरिक्तव्यवच्छेदः
परमानन्दमोगसाधनेष्वात्मानिरिक्तव्यवच्छेदः सुखे चेति बोध्यं, तच्चुल्लो रोगदुःखादितुल्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ अत्र भक्तभावानां लौकिकवाक्यान्ते, अस्मि-
न्नित्यादि ‘न पश्यो मृत्युं पश्यती’त्यादिश्लोके, पादान्तरेण तृतीयेन ‘सर्वमामोति सर्वस्य’ इत्यनेनेत्यर्थः, शब्दस्य
‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’ति श्रुतिवाक्यस्य, पूर्वो कामचारश्रुतेः ‘आत्मन एवेदं सर्वं’मिति श्रुतिवाक्यं पूर्व,

१. प्रपाठकस्य श्रुतं पा । २. लोकेषु श्रुतं कटु । ३. च अधिकं गो । ४. वा वाच्यं कपटु । ५. सर्वेषु
मुपेक्षु श्रुतं तु । ६. सर्वात्मवतः कटु । ७. आत्मतः गो प्रायः सर्वत्र । ८. पूर्वोक्तं वचनम् ।

वाक्यं तद्विधतैव प्रतीयत इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः, नन्वा“त्मन एवेदं सर्वं”मिति वाक्येनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेति शङ्कायां तत्र हेतुमाह, तुशब्दः शङ्कानिरासे भूयस्त्वाद्धेतोः, उक्तैर्हेतूनां बाहुल्ये तदार्थं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः, अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकं, तथा च स्वकृतसाधनसाधितफलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तैर्हेतुं श्रुत्यन्तरसम्मतिमप्याहैके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तेशरीरे हृदयाकाश इति यावत्, तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” (तै. ब्र.) इति, अत्रोपक्रमे “ब्रह्मविदामोति परमि”ति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं “तदेवाभ्युक्ता” (तै. ब्र.) इति वाक्यं ‘तद्’ ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैवा’ वक्ष्यमाणा ऋक् पुरब्रह्मविद्भिर्‘रुक्ते’त्युक्त्वा तामुक्तवती “सत्यं ज्ञान”मिति, परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेषं न शब्दादिभिर्वैद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं तत्तत्प्रतिपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती, अत्र ‘ब्रह्मणा सह’ ‘सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै “सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छान्दो. ९. २५. २.) इति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो मन्तव्यः ॥ ५३ ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तदशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ननु “ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. ब्र.) इति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते, तत्रैतरेसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरपेक्षमिति भवति संशयः, अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत् तथेति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणा-

सङ्घिघतेषामसम्पादितसम्पत्तिमपैव, न लोकसम्बन्धो भवेत्तु न लोकसम्बन्ध इत्यर्थः, एतदर्थलाभे भक्त-सम्बन्धिनिमित्तपदार्थानामलौकिकत्वलाभे, पुनस्तदुक्तिरलौकिकत्वसाधकहेत्यन्तराणां श्रुतिभिरुक्तिः, शङ्कानिरासे हेत्यन्तरोपपत्त्यासः त्रिसर्पेति शङ्काया निरासे, तथा ‘वातमत एवेदं सर्वं’मिति भावः, भूयःपदं भूयस्त्वभूयःपदं, हेतुबाहुल्यपेक्षया विशेषतस्तुष्टार्थबोधनायादुरप्येत्यादि, भूयःपदस्युपि तापमाहुस्तथा चेत्यादिना, स्वरुतं जीवहृत्, पुनः श्लोकेन पूर्वमागत एवेदं सर्वंमिति श्रुत्या बोधनेप्यात्मपदस्य जीवसाधारण्याद्भगवत्साधारणफललाभसूचनाय ‘सर्वमामोति सर्वस’ इति श्रुत्या पुनः फलस्यानुबन्धः दृष्टः, तथा अनुबन्ध इत्यर्थः, ॥ ५३ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ उक्तैर्हेतुं ‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’त्यर्थे लाङ्घिकम्यरूपेण, उक्त एवार्थः ‘सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति’श्रुत्युक्तः सर्वकामादानमेव सर्वलोककामचारमात्रवत्साध्यपदः, प्रकटार्थमन्यत् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

इति तृतीयतृतीये सप्तदशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अतिरेकस्तद्भाषाभाषित्याप्तं तु पल्लिघयत् ॥ ५४ ॥ एवाधिकरणगते ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुतेः तन्मनिरूपेण तन्मात्रात् तदर्थेविचारोपकरणान्तरमारमत इत्यवतारयित नित्यत्वादि, तत्राक्षरब्रह्मज्ञानस्य परब्रह्मसाक्षात् संशयधीनं, तद्विशेषणं, तथा पुररोक्तमप्यपकं, एतं सति केचनसाक्षात्ज्ञानस्य पुररोक्तमप्यपकमेव

१. म. १. पूर्वं मुद्रितार्थं तेव । २. ‘शरीरहृदय’ यत् । ३. म. यो वेद निहितं परमि श्रुतेः हेतो । ४. श. १२. १. ५. एवं सति । ६. सप्तदशैव । ७. तत्र ७ ।

मपि परमाप्तिः स्यात्, सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमवोचाम, किञ्च, ज्ञानशेषभूतब्रह्मपेक्षया फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात् “तदेवाभ्युक्ता” (तै. ब्र.) इति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभि-
पुसीकृत्य ऋगुक्तेत्याह, तेन तत्र ‘ब्रह्म’पदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते, तथा च गुहायां यद्योर्विभूतं
परमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति
तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते “यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” (तै. ब्र.) इत्यनेन ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ (३. ३. १८.)

तथा च ज्ञानिनां गुहासु परमव्योम्नो व्यतिरेक एव, तत्र हेतुस्तद्भावाभावित्वा-
दिति, “यमेवैष वृणुत” (कठ. २. २२.) इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवाज्
ज्ञानिनां तथावरणाभावाद् भगवद्विषयको भावो न भावीति तथेत्यर्थः, ननु ज्ञानविषयत्व-
वदाविर्भावोप्यस्तु किञ्च तदतिरिक्तमाविर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्कयामाह न तूपलब्धि-
वदिति, उपलब्धिज्ञानं तद्वद् गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः, यसौ भक्ताय यल्लीला-
विशिष्टं स्वस्वरूपमनुभावयित्वा प्रभुर्भवति तद्गुहायां तल्लीलाश्रयभूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोक-
वदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोपि, यत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षस्य
तस्य तथात्वे का शङ्का नाम ? एतच्चोपपादितं पूर्वं विद्वन्मण्डने च ॥ ५४ ॥

ननु ज्ञानिज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोस्ति न वा ? नाद्यः, मानाभावादेक-
त्वेनैव सर्वत्रोक्तेः, न द्वितीयः, निरवयवस्य क्वचिन्निरूप्यत्वात्तद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्ते-
रिति चेत्, मैवं, लोकरूपत्वस्य पश्चाद्भावित्वे हीयमनुपपत्तिर्नत्वेवं किन्त्वक्षरस्वरूपमेव तथेति

सति, अनेकप्रमाणेत्यादि, ‘यमेवैष वृणुते’ ‘भक्त्याहमेकया ब्राह्म’ इत्याद्यनेकप्रमाणेत्यर्थः, ऋगुक्तेत्याहेति,
श्रोतृभिमुखीकृत्य पुरुषोत्तमसाक्षात्कारविशिष्टे’वा ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’मित्युक्तेत्यर्थः, तेन पुरुषोत्तमप्रतिपादक-
तयेतादृनिर्वचनेन, तत्र ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’मित्युचि, ब्रह्मपदे ‘अनन्तं ब्रह्मे’ति ब्रह्मपदं ‘सह ब्रह्मणे’ति ब्रह्मपदमेते
महापदे इत्यर्थः, पुरुषोत्तमपरे तत्राविर्भूतपुरुषोत्तमप्रत्यक्षतापर्यंके, तथा चेत्यादि, एवं सत्ये तद्गुहाकाशे
पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वविशिष्टे ‘परमव्योम’पदवाच्येक्षर आविर्भूते सति ‘लोश्रुत’ इत्यादिरूपं फलं भवतीति पूर्वव-
सितोर्थः, तदा वैकुण्ठाविर्भावकाले, तत्र हृदये, पूर्वसूत्रार्थं श्रुत्योक्त्वा स्याक्षरैर्व्योम्यानामाहुस्तथा चेत्यादि,
गुहासु हृदयेषु, परमव्योम्नः पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वविशिष्टाक्षरस्य, व्यतिरेक आविर्भावोभावः, तत्र तादृशाना-
विर्भावे, तद्भावाभावित्वादिति, तद्भावस्याभावित्वं तद्भावाभावित्वं, तद्भावस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानेषु
विर्भावे, तद्भावाभावित्वादिति, तद्भावस्याभावित्वं, अभावित्वाद् ‘यमेवैष वृणुते तेन लब्ध’ इति ‘तस्यैव आत्मा
विशिष्टपरमव्योमाविर्भावकारणस्य सर्वात्मभावस्य, अभावित्वाद् ‘यमेवैष वृणुते तेन लब्ध’ इति ‘तस्यैव आत्मा
वृणुते तजुं स्वा’मित्युक्तिम्यामुक्तवरणरूपकारणस्याभावेन कार्यभूतसर्वोत्तमाभावस्य तेत्त्वसम्भावित्वादित्यर्थः,
ज्ञानविषयवदित्यादि, तथा च ज्ञानिनां हृदये यथाक्षरविषयतासालिङ्गज्ञानमाविर्भवति तथा तादृशपरमव्योमावि-
र्भावोप्याप्तमित्यर्थः, पुरुषोत्तमाधिष्ठानवत्त्वं परमं व्योमाप्यक्षरमेव न तु तदतिरिक्तं विशिष्टज्ञानतिरिक्तत्वादि-
त्यर्थः, किञ्चेत्यादि, तद्गुहायामित्यादि, ज्ञानाविर्भावविज्ञानिगुहाया तादृशपरमव्योमाविर्भावो न भवतीत्यर्थः,
ननु पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वविशिष्टाक्षरसातिरिक्तत्वाभावाच्छुद्धाक्षरस्य ज्ञानिगुहायामाविर्भावे किमवशिष्यत इत्यत-
आहुर्यस्या इत्यादि, तथा च यादृशी वरणसर्वोत्तमाभावादिसामग्री यस्य वर्तते तस्मिन्सादृशालीलाविशिष्टमेवाविर्भाव-
यितुमिच्छति प्रभुर्न तु नियमेनेति न काव्यनुपपत्तिरिति भावः, ननु तादृशवैकुण्ठात्मकाक्षरस्याविर्भावेन भक्तानां
दर्शनमुक्तं तदनुपपन्नमक्षरादयस्त्वादिगुणकत्वस्य श्रुतापुक्तत्वादित्यत आहुर्यत्रेत्यादि, तस्य तथात्वेक्षरस्य चाक्षु-
षत्वे, पूर्वमित्यादि, ‘कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमेकैवावृत्तचक्षु’रिति श्रुत्या सति वरणे दिव्यचक्षुर्लोकेनाक्षरस्यापि
ज्ञानमुक्तमित्यर्थः, अक्षरस्वरूप विनाशकृत्य प्रदर्शयितुमाहुर्नन्वित्यादि, नाद्यो न भेदः, सर्वत्रैकमेवाद्वय’मि-
त्यादिश्रुतिवित्यर्थः, न द्वितीयो न भेदाभावः, पश्चाद्भावित्वे कृत्रिमत्वे, इयं भेदादेवद्वित्वात्तत्वात्, तथा श्रुत्युक्तं

(छान्दो. ९.२५.२.) त्रित्याद्युक्त्वा “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती” (छान्दो. ९.२५.२.) ति फलमुच्यते, तच्च मोक्षानन्तरमसम्भाव्यतः स भावो मोक्षो वात्रोच्यत इतिसंशयः, तत्र कामचारोक्तेश्चैव पूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वाद् ‘दमृत’ शब्दाच्च मुक्तिरेव ‘भूम’ पदेनोच्यत इति पूर्वं पक्षः, तत्र ‘भूम’ शब्देन स भाव एवोच्यत इतिसिद्धान्तः, तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां परिहरति ।

भूमः ऋतुवज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३. ३. १९.)

भूमः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्मन्तव्यं, तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह ऋतुवदिति, दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पठ्यते “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठां गच्छ” (तै. सं. १.६.९.) इत्युपक्रम्य “य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छती” (तै. सं. १. ६. ९.) ति, यथा व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वऋतुभ्योधिकत्वं वक्तुं “मग्न आसी” इति स्तूयते तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः, अत्रोपपत्तिमाह तथा हि दर्शयति, श्रुतिस्तु “स एवाधस्ता” (छान्दो. ९.२५.१.) इत्याद्युक्त्वा “प्यहङ्कारादेश” (छान्दो ९.२५.१.) इत्याद्युक्त्वा “थात्मादेश” (छान्दो. ९.२५.१.) इत्याद्युक्तवती, एतदग्रे चैतादृशस्या “तम एव” (छान्दो. ९.२६.१.) प्राणाशासरादि ‘सर्व’ मिति च दर्शयति, एतत् सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न तुं मुक्तस्य, वृत्तिभावाभेदात् प्राणाद्यभावाच्च, जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मतः प्राणा इत्यादि न वदेत् ।

सुखरूपत्वस्य सर्वात्मभावे सम्भवेनेत्यर्थः, संशयबीजमाहुरग्रे चेत्वादिना, तत्र मुक्तौ, तन्माहात्म्येत्यादि, तथा च मुक्तिदशायां मुमुक्षोः सर्वलोककामचारयोग्यता भवतीत्यर्थाद् एवार्थं मुक्तिधत्तेन तु कामचारश्रुतिः स्वार्थं प्रमाणा मिति भावः, तत्र सर्वात्मभावदशायां, भूमौ भूमपदवाच्यस्य, तत्र सर्वात्मभावरूपार्थकरणे, उक्तानुपपत्तिः सुखरूपत्वानुपपत्तिः, व्रतादि कर्मोद्गमतादि, तथा दर्शपूर्णमासवत्, दुःखहेतुत्वेऽपि भूमपदवाच्यसर्वात्मभावस्य विरहात्मकत्वेन दुःखरूपत्वेऽपि, सुखरूपत्वमसाधारणसुखसाधनत्वेन सुखरूपत्वमित्यर्थः, अत्रोपपत्तिमिति, भाविमुल्लङ्घनकतामादाय सुखरूपत्वाङ्गीकाराद् भूमपदेन सर्वात्मभाव एवोच्यते न तु मोक्ष इत्यत्रोपपत्तिः, श्रुतिस्तु ‘यो वै भूमतत् सुख’ मिति धृत्यलंभोत्तरमेतच्छ्रुतानन्तरं पठ्यमाना श्रुतिः, ‘स एवाधस्ता’ इत्यादिना ब्रह्मातिरिक्तास्फूर्तिरुक्ता, ‘अहङ्कारादेश’ इत्यनेन किञ्चित्स्वात्मस्फूर्तावन्वेषणाधुपायभेगवन्तं प्राप्तास्मीत्यन्वेषणाधुपाय उक्तः, ‘आत्मादेश’ इत्यनेन स्वकृतयस्यैकत्वे सम्पन्नेति दीनतायां जातायां भगवदाविर्भावस्य स्वात्मनि जातत्वात् तदनन्तरं स्वयं भगवद्भक्ति-करणमुपपत्तेः, एतद्गच्छत्वात् तदनुपपत्तिरिति, आत्मत एवेति, एवकारेण प्रकारान्तरनिष्पन्नप्राणाशासराणादीनां निरास उक्तः, एतत् पूर्वाञ्जुतिप्रितयरूपादेशप्रितयमादाय सारादिसर्वमित्यन्तं, सर्वात्मभाववत्येवेत्येवकारेण मुक्तस्य व्यवच्छेदः, वृत्तिभावाभेदादिति ‘आत्मैव तदिदं सर्वं’ ‘एवं पश्यन्नेवमन्वान एवं विजानन्नि’ इत्यनेन तदादेशो ब्रह्माकारवृत्तिरुक्ता, एव ‘महङ्कारादेश’ इत्यनेन स्वयमेवेष्टं साधयित्य इति वृत्तिरुक्ता, एव भारमादेशो भगवत्कृत्यनुरूपानु-
ज्ञा श्रुतिः, एवं तिष्ठो वृत्तय सत्तासासां मुक्तिसम्भवादित्यर्थः, प्राणाद्यभावात् भूमलाभत आत्मत एव प्राणाशा-
सरादिसर्वमुक्तं तस्य मुक्तिसम्भवादित्यर्थः, ननु परममुक्त वृत्तिप्राणादीनामसम्भवेऽपि जीवन्मुक्तानामेव ते धर्मो भवन्तु न सर्वात्मभाववतामित्यत आहुर्जीवन्मुक्तीत्यादि, प्राचीनानां प्राचीनप्राप्ताजितानां, न वदेद् ‘आत्मत

१. तस्मैलारभ्य मोक्षेऽनन्तरं लप्तं पा । २. भवि वपागो । ३. वा लप्तं क । ४. तत्र लप्तं पा । ५. एवं वपागुगो । ६. धृत्यते वपागु । ७. अथाहङ्कारादेश इत्याद्युपपन्नं लप्तं पा । ८. अग्रे सर्वत्र । ९. आत्मतः सर्वत्र । १०. तु लप्तं पा । ११. वृत्तिभेदाभावात् सर्वत्र ।

यद्वा, ननु लोकेपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्या च त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारि-
भावाः श्रूयन्ते 'सैव सर्वत्र स एव सर्वत्रे'ति, एवं सति लौकिकसधर्मवैचान्न त्वदुक्तभाव-
सालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाद्लौकिकत्वमपि न तथेति
भवति संशयः, तत्र रिपुत्वमनुजत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहस्यापि सम्भवा-
न्नासालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वस्य भावस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यं,
ननुक्तं लोकसाधारण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह क्रतुवदिति, यथा
दर्शादिषु दोहनाधिभ्रयणातश्चनग्रीह्यवपातादिपुरोडाशभक्षणणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन
दर्शनेपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात् तथोक्तप्रमाणरूपवरण-
लभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्येतिदिक्, वस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहसैरुपत्वेपि
न तादृश्रूपं वक्तुं शक्यं तथा लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते तद्दृष्टान्तेन
भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थं, न त्वृषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति, अत्रोपपत्ति-
माह तथा हीत्यादि, पूर्वोक्तभाववत् 'आत्मनः' प्राणादिकं 'सर्व' दर्शयति श्रुति "स्तस्य ह
वा एतस्यैवं पश्यत" (छान्दो.९.२६.१.) इत्यादिना, इतः पूर्वमपि "स वा एष एवं पश्य"
(छान्दो.९.२५.२.) त्रित्युपक्रम्या "त्परतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती" (छान्दो.९.२५.२.)तिश्रुतिश्च, न हि लोक एवं सम्भवत्यात्म-
पदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोत्तमविषयकभावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हि शब्देन
सूच्यते ॥ ५७ ॥ १९ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकोनविंशं भूम्न इत्यधिकरणम् ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान्, अथ मत्स्यादिरूपाणां भगवदव-
तारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्येति पार्थक्येनेति विचारयति, तत्रोपासा-
भेदेपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणावज्ञासम्भवादस्या अप्यसिद्धिसम्भवादपि
समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

एष प्राणा' इत्यत्रैवकारेणेतारासम्पादितप्राणादिमत्त्वं न वदेदित्यर्थः, उक्तरीत्या विवरणस्य पूर्वाधिकरणसिद्धप्रायत्वात्
प्रकान्तरेण सूत्रार्थं वक्तुं वर्णकान्तरमाहुर्नृद्वेत्यादि, अधिकरणमारचयितुं संशयादिकमाहुर्नृद्वेत्यादिना, त्वदुक्त-
भावस्यादि, रसनिरूपकसारविकभावाः श्रूयन्ते भरतसूत्रादौ श्रूयन्त इत्यर्थः, सैव लौकिकरसरीतिरेव, सर्वत्र
सकलरसाधिकारिषु, स एव रसोपि लोकसिद्ध एव, एवं सति रसनिष्पत्तिप्रकारस्य सर्वत्रैकरूपत्वे सति, त्वदुक्त-
भावस्य सर्वात्मभावस्य, अलौकिकज्ञानादिभ्यः परममुक्तिजीवन्मुक्तिरसाधकज्ञानादिभ्य इत्यर्थः, अलौकिक-
विषयत्वात् सर्वात्मभाववदुक्तभावानां प्रज्ञविषयत्वाच्च तथा वक्तुं शक्यं, भवति संशयो लौकिकसजतीय-
त्वालौकिकविषयत्वाभ्यां भवति संशय इत्यर्थः, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, तत्र भगवति, तथा च भगवति
रिपुत्वमनुजत्वादिज्ञानानामिव स्नेहस्यापि लौकिकस्य सम्भवालौकिकत्वं स्नेहस्येत्यर्थः, अस्य भावस्य
सर्वात्मभावस्य, निदर्शनमुक्तभावस्यालौकिकत्वाधकदृष्टान्तं, तत् प्रमाणं, तथोक्तप्रमाणं तद्गद्गद्लौकिक-
प्रमाणं, अत्रोपपत्तिं सर्वात्मभावस्यालौकिकत्वं उपपत्तिं, पूर्वोक्तभावो भूमपदवाच्यः सर्वात्मभावः, स्फुट-
मन्यतु ॥ ५७ ॥ १९ ॥

॥ इति तृतीयतृतीय एकोनविंशधिकरणम् ॥ १९ ॥

१. सधर्मकत्वाद् कैरो । २. मनुजत्वरिपुं सर्वत्र । ३. स्नेहभावः सर्वत्र । ४. रूपत्वेपि कैरो, स्वरूपत्वेपि
यथा, अपि छतं पुं । ५. तादृश्यं वप्रपापुं । ६. अवतारवत् कथं ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३. ३. २०.)

सर्वेष्ववतारेषु नानैवोपासना कार्या, तत्र हेतुः शब्दादिभेदादिति, तत्तत्स्वरूप-
वाचकशब्दानां मन्त्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः, एतेनैव मिथोविरुद्धाना-
माकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ५८ ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे विंशं नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ॥ २० ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीतिस्थिते विचार्यते, किमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेपां
समुच्चय उत विकल्प इति, तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह ।

विकल्पोविशिष्टफलात् ॥ ५९ ॥ (३. ३. २१.)

उपासनानां विकल्प एव, तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात्, मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषा-
मुपासनानामविशिष्टं, एवं सत्येकेनैव तत्सिद्धावपरस्याप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवन्नित्यता-
बोधकश्रुत्यभावात् तदर्थिनो विकल्प एव ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि
समुच्चीयेरन्नविशिष्टफलत्वाभावात्, यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकत्वं श्रूयते तत्र
तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि, स्वकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येना-
विशिष्टफलत्वाभावादिति पूर्वहेत्वभावादिति श्लिष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयम् ।

अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन्, अत्र हेतुः स्पष्टः ॥ ६० ॥ २१ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकविंशं विकल्प इत्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ पूर्वोधिकरणेन प्रसङ्गसङ्गतिं बोधयन्तः संज्ञादिकमाहुः पूर्वव्यादिना,
स्वरूपादीत्यादिपदेन सपरिकरं फलमूर्धन्यं सर्वोपासनाभावं निरूप्येत्यर्थः, अस्या अपीत्यादि, अन्यप्राप्तादरण एकस्या
अपि फलासम्भवादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ २० ॥

॥ इति तृतीयतृतीये विंशाधिकरणम् ॥ २० ॥

विकल्पोविशिष्टफलात् ॥ ५९ ॥ पूर्वोक्तधिकरणार्थानुकूलत्वादग्निमाधिकरणस्यार्थेऽप्युपोद्घातसङ्ख्याधि-
करणमारचयितुमाहुः पार्थक्येनेत्यादि, समुच्चय एकस्य सर्वोपासनाकर्तव्यता, विधिफल्योपासनाविधि-
मुक्तिरूपफलयोः, समानत्वात् सर्वोपासकान् प्रत्यविशिष्टत्वादित्यर्थः, अविशिष्टेत्यादि, एकैकोपासनायामेव फल-
पर्याप्तिदर्शनादित्यर्थः, मन्वेवं सत्यग्निहोत्रादीनामस्यैकस्य फलध्वणात् समुच्चयो व्यर्थ इत्यत आहुरग्निहोत्रादि-
यदिति ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ येऽप्यन्नमयाद्युपासनेषु, अविशिष्टे-
त्यादि, अनेकफलानामेकोपासनातोऽसम्भवादित्यर्थः, तथैवानेकफलकामनयैव, न समुच्चीयेरन्निति, समानफल-
कोपासनान्तरं नानुष्ठेयमित्यर्थः, पूर्वहेत्वभावात् समुच्चये पूर्वमुक्तो यो हेतुः कामितयावत्फलसिद्धिरूपसदभावा-
दसमाधित्यर्थः, श्लिष्टप्रयोगो 'न वे'त्यनेन सूत्रे श्लिष्टप्रयोगः कृतः, कामनाभेदेन समुच्चयासमुच्चयौ सूत्राभिप्रेता
वित्यासयेनाहुरप्येत्यादि, कामैक्येत्यादि, तथा च नामाकामनायां नामाफलकानां समुच्चयः कार्यस्तप्रेकस्या-
मुपासनायां नामाफलानामविशिष्टत्वाभावादेकफलकामनायां तु तस्य फलस्य तदुपासनायामविशिष्टत्वात् समुच्चय-
हेतोरभावाद्युपासनान्तराणि न समुच्चयेयानीत्यर्थः, इदमेवाहुरप्य हेतुरित्यादिना ॥ ६० ॥ २१ ॥

॥ इति तृतीयतृतीय एकविंशाधिकरणम् ॥ २१ ॥

१. फलं यथा । २. फलत्वात् सर्वत्र । ३. पादेऽस्मिन् पञ्चविंशतिरधिकरणातीति मत्वाधिकरणमाकार-
रत्र द्वाविंशमधिकरणमाहत्तम् । ४. भिन्नानि मिश्रानि कैवपाणो । ५. अनेकफलत्वं कैवपाणो ।

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह, एकार्थसाधकानामुपासनानां भेदेनाङ्गभेदेभ्येक-
तरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुचीयेरन्न वेतिसंशये निर्णयमाह ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ॥ ६१ ॥ (३. ३. २२.)

उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयः, तथा च यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥
अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः, चकारादतिरिक्तकरणे
प्रापश्चित्कोक्तिरपि बाधिकेति सूच्यते ॥ ६२ ॥ २२ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वाविंशमङ्गेष्वित्यधिकरणम् ॥ २२ ॥
कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥ (३. ३. २३.)

अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते, श्रीभागवते
च "नमस्ते रघुवर्याये" (श्रीमद्भा. १०. ३०. २.) त्यादिरूपा स्तुतिर्ब्रजनाथे, एवं सति रूप-
भेदेपि भगवदवतारस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैक-
योपासनमपि साधित्वर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते, तेन धर्मिधर्माणामैक्यात्
पूर्वोक्तं साधित्वर्थः ॥ ६४ ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे त्रयोविंशं समाहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमितिसंशयः, उक्तरीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तन्निषेध-
माह नेति ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ प्रसङ्गसङ्ख्याधिकरणान्तरमाहुः प्रधानेष्वित्यादि, निर्णयं समुच्चयासमुच्चय-
निर्णयं, तं निर्णयं, फलैक्यात् तादृशोपासनानां फलैक्यात्, तत्रान्योपासनाङ्गान्यन्योपासने, तत्रैवेत्येव-
करीणान्यत्र समुच्चयाभावो बोधितः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥ अत्रान्योपासनाङ्गानामन्यत्रासमुच्चये ॥ ६२ ॥ २२ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये द्वाविंशाधिकरणम् ॥ २२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥ कर्ममार्गीयोपासने समाध्यङ्गोपासने, तमाह स्वकारो निर्णयमाहेत्यर्थः, स्तुतिः
श्रूयते, तथा हि 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै नमो नमः' इति श्रीरामोपासनायां च 'यो वै रामचन्द्रः
स भगवान् ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै नमो नमः' इत्येवं श्रूयत इत्यर्थः, एकस्मिन् रूपे परब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः, तथा च
परब्रह्मत्वेनोपासनायां परब्रह्मणि सर्वरूपोपसंहारेणाप्युपासने बाधकाभावोवतारितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवतारताय-
च्छेदकप्रत्येकरूपेणोपासनायां तु न सर्वरूपसमुच्चय इत्यर्थः, अत्रावतारिणि नानाविरुद्धधर्मरूपासना कारो न वेति-
संशयः, शब्दभेदेनोपासनाभेदस्य पूर्वमुक्तवाच्य कार्यति पूर्वः पक्षः, समाहारात् सर्वेषां धर्मिभ्योकीभावात्
कार्यति सूत्रेण समाधानम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥ धर्मिरूपेणानेकावतारानामुपासने हेत्यन्तरमिदम् ॥ ६४ ॥ २३ ॥
॥ इति तृतीयतृतीये त्रयोविंशाधिकरणम् ॥ २३ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ (३. ३. २४.)

किन्तु वा, विकल्प एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति, नियम-
तस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत् स्यात् तदा स्यात् तथोपासनस्य नित्यता, न त्वेवमतो
विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तत् तथोपास्त इति
फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति न तु सर्वेषामितोपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः, एतद्वृष्टान्तेन
यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्मविशिष्टमेवैकं रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति
ज्ञायते, उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतूक्त्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति
ज्ञाप्यते, माहात्म्यज्ञापनार्थं परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव कैश्चिज्ज्ञाप्यते, यथार्थत्वात्
तदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे चतुर्विंशं न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवेदंउपासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यचिरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ असङ्गसङ्गव्याधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एवमुपासनमेकस्मि-
न्नवतारे परब्रह्मत्वेनोपासनीये सर्वावतारस्वरूपाणां क्रमेण समाहारेणाभेदेनोपासनं, नित्यं दर्शपूर्णमासाभिष्टोमानां
क्रमिकानुष्ठानवत् सर्वेषां क्रमिकसमाहारेणोपासनं नित्यं, वैकल्पिकमैच्छिकविकल्पेनानुष्ठेयं समाहारांश इत्यर्थः,
नित्यत्वे प्राप्ते सर्वावतारेषु गुणानां साधारण्यादुपासने सर्वाभेदांशे नित्यत्वे प्राप्त इत्यर्थः, सौत्रवाक्यस्यार्थः
किमिति, सिद्धान्तमाहुर्द्विकल्प इत्यनेन, ऐच्छिक इतरावताराभेदांश ऐच्छिको विकल्प इत्यर्थः, नियमत
इति, तथा च दर्शपूर्णमासाभिष्टोमादीनां नित्यतया यथैकस्मिन् समुखयः क्रमेण कर्तव्यताबोधकोक्ति तथात्रापि
क्रमेण सर्वरूपाभेदेनोपासनं यदि वाचनिकं स्यात् तदा तथोपासनं नित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ मत्वा निश्चित्य, तदेकं रूपं, तथा सर्वभेदेन, एकस्यैव धर्मित्वेन मुख्योपास्यतया
सम्मतत्वेन, माहात्म्येत्यादि, परमब्रह्मणः सर्वोत्तररूपमाहात्म्यस्य भक्तिपूषार्थस्वरूपताज्ञापनायेत्यर्थः, कैश्चिदुप-
निषद्वाक्यैः ॥ ६६ ॥ २४ ॥

इति तृतीयतृतीये चतुर्विंशाधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भोखामिश्रीवल्लभजीसुतगोपालजीकृते ब्रह्मसूत्राणुभाष्य-
पदप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य तृतीयश्चरणः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छास्त्रान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तद्व्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावोऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्म-
णामुपसंहारः ग्रामोति न वेत्यधुना विचार्यते, विधिपक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति, निषेधपक्षे तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह पुरुषार्थ इत्यादिना, सिद्धान्ते ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमेवाह ।

पुरुषार्थोतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ (३. ४. १.)

अतः सर्वात्मभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिध्यति । कुतः? शब्दात्, श्रुतेरित्यर्थः, श्रुतिस्तु “नायमात्मा प्रवचनेने” (कठोप. २. २२.) त्युपक्रम्य “यमेवैव दृणुत” (कठोप. २. २२.) इत्यादिका “ब्रह्मविदामोति पर” (तै. ब्र.) मित्यादिका “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” (नृ. पू. १. ६.) सनत्कुमारनारदसंवादे “यत्र नान्यत् पश्यती” (छान्दो. ९. २४. १.) त्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च, एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवल-
सैव भगवद्भावस्य फलसाधकत्वं श्रूयत इति तथा, अत्र “फलमत उपपत्ते” (ब्र. सू. ३. २. ३८.) रित्यत्रैवोपपत्तिं हेतुत्वेनानुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन हि श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्याप्ताभिमत इति ज्ञायते, तेन “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः रक्षा मृगाः येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा यन्न योगेन साह्वेन दानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसक्यासैः प्राप्नुयाद् यन्नवानपी” (श्रीमद्भाग. ११. १२. ८-९.) त्यादिरूपा स्मृतिरपि सङ्गृह्यते, एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादि-
नामितोन्यदिति तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते, अत एव खनाम गृहीतं, स्वस्य वेदव्यास-
कर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः ।

अपरं च, वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुख्य-
निष्ठाकथना “न्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च” (ब्र. सू. १. ३. २.) मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु
नामान्यैः साधनैः, वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वात्मभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपद-
मनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तं, एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्याप्ताभिमतमिति ज्ञायते, तथा
सत्यं श्रुतिः प्रयोगः, तथा हि पुरुषार्थो भगवानेव, कुतः? अतःशब्दात्, अतःपदविशिष्ट-
श्रुतिवाक्यादित्यर्थः, तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते “तःपरं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो
महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता” (महानारा. १. १.) इति ॥ १ ॥

पुरुषार्थोतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ प्रसङ्गसङ्गत्या चरणान्तरमारभ्यितुमाहुरुपासनेत्यादि, उपास्या-
भेदाद् ब्रह्मत्वात्, उपसंहारः समुच्चयेनानुष्ठान, नत् पूर्वकाण्डोक्तकर्मणि, अस्य सर्वात्मभावस्य, केवलस्य पूर्व-
काण्डीयकर्मोसहकृतस्य सर्वात्मभावस्य परब्रह्मप्रापकत्वं, अत एवोक्तं प्रामाण्यप्रतिपाद्यादेव, तत्रैव वेदप्रमाण्य एव,
मुनयनिष्ठा दृष्टिर्हदिरूपैर्भुक्तिवरदाने कुतेषि भक्तानामब्रह्मणेच्छा, अन्यैः सर्वोत्तमभावातिरिक्तैः, य उक्तरूपः
‘सोऽभूते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते’त्यनेनोक्तपुरुषोत्तमप्राप्तिरूप, एवं सत्युक्तार्थस्य सूत्रतात्पर्यविपर्यये
सति, अतःपदविशिष्टो श्रुतिमाहुरतःपरमित्यादिना, सा ‘ज्ञात परं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो महान्तं
यदेकमव्यक्तमनन्तरूप’मित्यादि ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः फलातिशयहेतुरिति तन्मा-
हात्म्यमुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत्, अत्र दृष्टान्तमाह यथान्येष्विति, अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु
“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकैश्चणोति” (तै. सं. ३. ५. ७.) “यदाङ्गे चक्षुरेव
आतृच्यस्य दृष्टे यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते कर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य
आतृव्याभिभूत्या” (तै. सं. २. ६. १.) इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ॥२॥

ननु “तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रयाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्त्ये”
(बृह. ६. ४. २२.) तदग्रे च “ते ह स पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थाय
मिक्षाचर्यं चरन्ती” (बृह. ६. ४. २२.) तिश्चुतिर्भगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं
साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः पश्यति तदाचारं ग्रामाणिर्कं
च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निममप्यनूक्तवान् व्यासः, ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्य-
मेतेषां न स्यादितिभावः, उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां त्यागमनुवदति ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

“लोकैपणायाश्च व्युत्थाये” (बृह. ६. ४. २२.) तिश्चुतेर्लोकसङ्ग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं
शक्यं, ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः, सा च “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज”
(बृह. ४. ११.) इत्यादिरूपा, तथा च ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात् तदा तद्वत् आयाससाध्ये
कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादितिभावः ॥ ४ ॥

शेषत्वात् तु पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ सूत्रमवतारयन्त्यथान्येष्विति पूर्वसिद्धान्त-
स्यैव सर्वोपासनास्यैव साधनत्वं पुरुषोत्तममासेवे फलवमित्युक्तं छान्दोग्ये च कर्मोपासनास्यैव पूर्वमुक्तान्तत्वा-
दस्योपासनास्यैव कर्मशेषत्वस्यैव फलोपयोगित्वं, इत्थं च पुरुषोत्तमस्यापि कर्मशेषत्वस्यैव फलप्रदत्वं न तु सर्वोपासना-
मात्रात् कर्मनैरपेक्षतयेति जैमिनिः प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः, कर्मशेषत्वाद् विष्णोरिज्यारमकवशशेषत्वादित्यर्थः, तद्
विष्णुः, तस्माद्वास्तव्यं फलप्रदत्वाद्युक्तिर्निर्विण्णमाहात्म्यं, तद्युक्तिषु विष्णुमाहात्म्यकथनं, द्रव्यप्रदोत्तमाहुः ‘प्रयाजै-
र्यादिना, ‘यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते कर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य आतृव्याभिभूत्या’ इत्यादि,
इदं च जैमिनिना चतुर्थेऽनुयायाद् उक्तं ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु पराधेरात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति ॥ २ ॥
आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ सूत्रमनुवदत्यवतारणमाहुर्ननु ‘तमेवेत्यादिना, श्रुतिभिर्व्युत्थाय त्यागं हृत्वा, त्वदुक्तं
जैमिपुत्रं, उत्तरं जैमिपुत्रमनुवदत्यवतारणमाहुर्ननु, तन्मतं जैमिममतं, कर्मण्यशक्तानामन्यथापराधीना-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ ननु लोकैपणाश्रुतेः ‘त्यमेवेत्यादिश्रुतेषु कर्मोपकारिपरत्वात् कर्मकरणश्रुतेरपि लोक-
सङ्ग्रहायेवार्थस्य स्यात् न परामर्शिकवत्परत्वायेवमत आह्वयैवेत्यादि, श्रुतेः श्रुतेरेवेत्यर्थः, सा च श्रुतिः,
श्रुततो ब्रह्मज्ञानवतः ॥ ४ ॥

१. ‘तिष्ठते’ के। २. न य पाठे। ३. लोकं पा। ४. यद् एतं के। ५. ‘न’ कपुणो। ६. वर्म
द वा केपु, वर्म वा कपण। ७. वर्म क, एतं केपु। ८. अथ निशा केपणो। ९. परवतीति कपणो।
१०. ग्रामाणिर्कमिति कपणपुणो। ११. प्रदीप एव मुनोन्मयः।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” (बृह. ६. ४. २.) इति श्रुतिः फलारम्भे विद्याकर्मणोः

साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥

“ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत” (आप. श्रौत. ३. १८. १.) इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो

ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यैव विद्याधिकारसम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा प्रव्रजेद् वनाद्” (जावा. ४.) वेत्यादि-
श्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विकल्पोद्गीकार्यो न शेषिशेषभाव
इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

“आश्विनं धूम्रललाममालमेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासे” (तै. सं. २. १. १०.) “देन्द्राग्रं
पुनरुत्सृष्टमालमेत ये आ तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद् विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो
ब्राह्मणः सन्ना तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति” (तै. सं. २. १. १५.) “यावज्जीवमग्निहोत्रं
उहुया” ( ) इत्यादिश्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा तत्त्याग
इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः, चकारा “नियतस्य तु सन्नासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात् तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तित” (भग. १८. ७.) इत्यादिरूपा स्मृतिः समुच्चीयते ॥ ७ ॥

त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिन्नति, यदुक्तं “शेषत्वात् पुरुषार्थवाद” (ब. सू. ३. ४. २.) इति
तन्नोपपद्यते, कुतः? अधिकोपदेशात्, कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तं,
यत ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक उपदिश्यते, तथा हि “स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किञ्च सं न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना
कमीया” (बृह. ६. ४. २२.) नित्युपक्रम्याग्रं पठ्यते “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण
वपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रज” (बृह. ६. ४. २२.) न्तीत्यादि, एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं
स्यात्? किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वं, एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यं, तज्ज्ञानस्य

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तं फलार्थकमोरम्भम् ॥ ५ ॥

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥ स्फुटार्थमिदम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥ न शेषिशेषभावो न ज्ञानस्य कर्मोद्भवमित्यर्थः, उत्तरं पठति सूत्रकारो जैमिन्युत्तर-
मनुष्यवृत्त्यर्थः, कर्मकरणनियममुपपादयन्त्याश्विनसिद्ध्यादिना, नोक्तपक्षो ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधक-

त्वपक्षः, नियतस्य नियततया नित्यतया वेदबोधितस्य ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ इति प्राप्त इति पूर्वसूत्रैः पूर्वपक्षे प्राप्ते,
प्रतिवदति सूत्रकारः समापन्न इत्यर्थः, पूर्वपक्षं जैमिनिपूर्वपक्षं, यत्र ब्रह्मणि, तच्छेषत्वं कर्मशेषत्वं,
यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञादिकर्मणि ब्रह्मज्ञानशेषत्वं, तस्य ब्रह्मणो ज्ञानस्य, एतेन यज्ञादिना साधनानां
ब्रह्मज्ञाने शेषत्वाद्गीकारेण, तच्छेषत्वमिज्यादियागशेषत्वं, ब्रह्मज्ञानस्य कर्मोद्भवाभावे युक्तिमाहुस्तज्ज्ञानस्य-

१. “शेषमे” क । २. यथा तृतीयात् कै । ३. उद्दिश्यते वतु । ४. न सः कै । ५. भवतु कै । ६. “दिना तु ।
४३ अ. भा. प्र.

यागपूर्वाङ्गत्वात् तद्विशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात्, न च पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञान-
मासीद् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भावीति न तद-
शेषत्वमिति वाच्यं, “तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रजन्ती” (बृह. ६. ४. २२.) ति श्रुतेस्तद्देदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवात्, यश्च
साध्वैसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं
न तु परस्य, न चैतयोर्वास्तवाभेदाच्चैवमिति वाच्यं, वास्तवाभेदाज्जीवेप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य
सुवचत्वात्, वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्यलमुक्त्या,
“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद् यतयो विशन्ती” (महा. नारा. १०. ५.) ति श्रुत्या ‘कर्मप्रजाधनैर्मोक्षाप्राप्ति-
मुक्त्वा ‘त्यागेन’ तत्प्राप्तिरुच्यते, त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या सान्निध्यात् ‘कर्मादीनामेव
त्यागोभिप्रेतः, तथा च ‘मुक्तोपसृप्य’त्वाद् भगवत् उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो ‘नाकं’ ‘परेण’
विद्यमानमपि भक्त्या ‘गुहायां’ ‘विभ्राजते’ तत्, “यस्मात् परं नापरम्” (महा. नारा. १०. ५.) स्ती-
त्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं ‘यतयो’ विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं
यतमाना ‘विशन्ती’ति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तं, अग्रे ‘वेदान्तविज्ञाने’ (महा. नारा. १०. ६.) वृत्त्या
ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तं, अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात्, एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः
पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो वादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमता-

त्यादिना, तद्विशिष्टस्य तस्यैज्यत्वेन यद् ब्रह्मज्ञानं तद्विशिष्टस्य कर्मण इत्यर्थः, इत्थं च ब्रह्मज्ञानाङ्गकर्मणो
ब्रह्मज्ञानस्य कारणतायामात्माश्रयप्रसङ्गोऽन्योऽन्याश्रयप्रसङ्गो चेति भावः, कर्मरूपमेकमन्तराकृत्य ब्रह्मज्ञानस्य स्वस्मिन्
सापेक्षात्वाद्, ननु ‘यदेव विद्यया ब्रह्मयोपनिषदा वा करोति तदेव धीर्यवचरं भवती’ति श्रुतेः पूर्वं यज्ञाङ्गभूतं
ब्रह्मज्ञानं शाब्दं तादृशज्ञानाङ्गकयज्ञोत्तरं जातं ज्ञानं प्रज्ञासाक्षात्काररूपं तस्मात्साक्षात्काराङ्गकयज्ञकरणानन्तरं च मोक्षो
जनकादीनामिति पूर्वोत्तरयोर्ज्ञानयोर्भेदाद् स्वस्मिन् सापेक्षाभावाच्चात्माश्रयदोष इत्यत आहुर्न खेत्वादि, पूर्वं
मोक्षव्यवहितयज्ञात् पूर्वं, सामान्यतः शाब्दरूपमिज्यज्ञानं ब्रह्मज्ञानं, यत्नेन द्वितीययत्नेन स्वल्पव्यवहितेन,
विशेषतो ज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्काररूपे ज्ञाने, न तदशेषत्वं ब्रह्मज्ञानस्य न कर्मोपपत्त्यमित्यर्थः, तदसम्भवाद् ब्रह्म-
ज्ञानिनः कर्मकरणासम्भवदित्यर्थः, न ‘नृवंदं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत’ इति वाक्येभ्यो भगवत् एव यज्ञकरणसम्भवाद्
भगवत्ज्ञानस्य च कर्माङ्गत्वसम्भवाद् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमस्यादृतमेवेत्यत आहुर्व्यष्टेत्यादिना, यश्चेधश्च, तस्यै-
श्वरस्य, कर्तृत्वेन यज्ञादिवर्मकर्तृत्वेन, तथात्वं मोक्षकामनया क्रियमाणयागे मोक्षकामनायतो ब्रह्मज्ञानस्य
यज्ञाङ्गत्वं, अनुपपन्नं तत्करणस्य लोकसद्ब्रह्माद्येन मोक्षार्थकरणमनुपपन्नमित्यर्थः, तथात्वमिति, न तथात्वं मोक्षार्थं
यज्ञकरणं, यज्ञे जीवीयब्रह्मज्ञानस्याङ्गत्ववचनं कर्तव्यमित्यर्थः, तच्च हृषितं ‘तदसम्भवा’दिति पूर्वग्रन्थेनेति भावः,
एतयोर्जीविधरयोः, नैवं जीवीयब्रह्मज्ञानस्य कर्मोपपत्त्यर्थं नैवेत्यर्थः, इति न वाच्यमिति स मुदिताये, यादि-
पक्षहेतुभूते बाह्यत्वाभेदं निरूपयन्ति घास्तवेत्यादिना, उक्तश्रुतियो जीवस्य ब्रह्माभेदबोधकश्रुतिभ्यः, तथात्वस्य
ब्रह्मज्ञानस्यैव जीवीयब्रह्मज्ञानस्यापि कर्मोपपत्त्यस्य, बाह्यत्वाभेदं निरूपयन्ति घास्तवाभेदस्येत्यादिना, घास्तवा-
भेदो नाम घटाकाशमहाकाशयोर्विबोधाधिकभेदाभावः, स च पूर्वमेव द्वितीयाध्यायतृतीयधर्मेण ‘शो नाना
व्यपदेशादि’त्यधिकरणे निरस्त इति भावः, भक्त्यैव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति मिश्रप्रतिपादिकां बृहच्चारायणोपनिषद-
‘णोरिणीयानि’त्यनुवाकस्यां श्रुतिमाहुर्न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैवेत्युक्तत्वमानश्रुतित्यादिकां, नाकं मोक्ष
मुखं, परेण कृतं सम्पादितमिति तृतीयाये, तद् भक्तिलभ्यं पुरुषोत्तमस्वरूपं, यस्मात् परं ब्रह्मविद्यामिति
परमित्यादिश्रुतिबोधनात् परमित्यर्थः फलमुक्तं तादृशयतीनां परमुक्तमित्यर्थः, अत्र एतत्परलिरूपकमुत्तरे,
अन्यथोभास्यां श्रुतिभ्यामेकवचननिरूपणे, तदेकेत्यादि, श्रुत्येकप्रमाणत्वादिन इत्यर्थः, यादरायणस्येति, अनेन

१. ‘स्य तस्य गो। २. भवतीति वैचपागो। ३. अनीप्यन्त वैजु। ४. साधू इति प्रमत्तः पाठ वक्षि।
५. ‘मुक्त्वा’ बपा। ६. तद् कैगो। ७. ‘विषयस्यानुपपत्ता वैगो। ८. सान्निध्यकर्मा’ गो। ९. यद् ‘यस्मात्’ बपा।
१०. यथमाणं कै।

अधिकमित्यर्थः, एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं खानुभवमपि प्रमाणयति तद्दर्शना-
दिति, उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः, श्रुतयोधिकमात्मानं
दर्शयन्तीति न व्याख्यानं, उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः, तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्य-
मात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्परया ज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारैः सूच्यते, पुष्टि-
भक्तिमार्गे तु सोपि न, “यन्न योगेने” (श्रीमद्भाग. ११. १२. ९.) तिवाक्यात्, एवं सति क
कर्मशेषत्वगन्धोपि ब्रह्मणीतिभावः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तं ‘माचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण’ इति तदपि न साधीयः, तुल्यं यतो दर्शनं,
ब्रह्मविदां शुक्रतृतीयजन्मवदार्पभादीनां त्यागदर्शनात्, एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं
कथं शङ्कितुमपि शक्यमितिभावः सूच्यते, एतेन ‘कर्मण्यशक्तान् प्रति त्यागविधि’रिति निरस्तं,
शुक्रादीनामतथात्वात् ॥ ९ ॥

ननु “जनको ह वैदेह” (बृह. ५. १. १.) इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्यागदर्शनाद-
धिक्यलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिसदा त्वदुक्तं स्यात्, न त्वेवं, यत एतादृशी
श्रुतिर्ब्रह्मविदसु सर्वेषु न श्रूयते, तथा हि, “एतद्द स वा एतद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे एतद्द स वै तत् पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वाश्चकिर
एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रपण्यायाश्च वित्तैर्पण्यायाश्च लोकैर्पण्यायाश्च व्युत्थायाय
मिक्षाचर्यं चरन्त्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्रा” (बृह. ६. ५. १५.)
जेत्यादिश्रुतयो बह्व्यस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुवदन्ति, अतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ १० ॥

एते वादारायणपदतात्पर्यमुक्तं, एवं पूर्वोक्तरीत्या श्रुत्युक्तपरव्याख्यानेन, परमतं पदपदेन शारीराजीवात् परव-
मिति श्रुत्यर्थवक्तुमत्, उक्तेत्यादि, उक्तौ यौ कर्मज्ञानमार्गौ तयोः फले च तदपेक्षयाधिक्यवत्त्वेनेत्यर्थः, श्रुतयो ‘न
कर्मणा’ ‘परेण नाकं’ ‘ब्रह्मविदामोति पर’मित्याद्याः श्रुतयः, अधिकमक्षरापेक्षयाधिकं, आत्मानं पुरुषोत्तमं,
न व्याख्यानं शारीरजीवापेक्षयात्मन आधिक्यं श्रुत्या बोध्यत इति ‘न कर्मणे’त्यादिश्रुत्यामेतन् ‘वेदान्तविज्ञाने’ति-
श्रुत्या च मुक्तिरेव प्रतिपाद्यत इति च व्याख्यानं न बाध्यमित्यर्थः, तत्र हेतुमाहुः उपदेशपदेनेत्यनेन, तथा
च ‘न कर्मणे’त्यादिश्रुतिष्वप्युपदेशोमेतन् ‘वेदान्तविज्ञाने’ति श्रुत्यावपि मोक्षोपदेश इति हेतोरपि व्याख्यानं न
समीचीनमित्यर्थः, तन्मतमनुपदमुक्तं वादितम्, अनिरस्य सूत्रकरेणानिरस्य, परम्परयेत्यादि, चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानोत्पादनेन मोक्षे कर्मोपयोगाङ्गीकार इत्यर्थः, सोपि चित्तशुद्धिद्वारा कर्मोपयोगोपि, कर्मशेषत्वगन्धः
परब्रह्मणः कर्मशेषत्वसम्भावना ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण इति पदेन ब्रह्म ब्रह्मविद्या चेति द्वयं बोध्यं, आर्पभादीनामप्यप्रभृतीना-
मित्यर्थो बोद्धव्यः, त्यागदर्शनात् कर्मत्यागदर्शनात्, यद्विदां ब्रह्मविद्यावतां, तस्य ब्रह्मविद्याया ब्रह्मणश्चेत्यर्थः,
एतेन ब्रह्मविद्यावन्तिः शुक्रादिभिरितिसमर्थः कर्मत्यागेन, अतथात्वात् समर्थत्वाभावात् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, एतादृशी जनकाचारप्रदर्शकश्रुतिसदृशी,
तद्विद्वांसो ब्रह्मविद्यावन्तः, त्यागपक्ष एवेति, पत्रकरेणाचारपक्षस्य मते व्यवच्छिद्यते ॥ १० ॥

१. श्रुत्या वा अशुद्धम् । २. शिष्येति लुप्तं पा । ३. शिष्य उक्ताधिक्यं वा अशुद्धम् । ४. परम्परा
कथपापुगो । ५. ‘कारोत्र’ कैवपागो । ६. न ह्येवं कै । ७. तद् कथपापु । ८. आहुः कथयः सर्वेन ।
९. जुहुवां वपु । १०. लुप्तं वैचपागो । ११. एवं कै अशुद्धम् ।

ननु ब्रह्मविच्चाविशेषेप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्त्याग इतिविभागः कुत इत्याशङ्क
तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती” (बृह. ६. ३. ३२.) ति श्रुतेर्मानुषानन्द-
मारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव, एवं सति येषु
यावानानन्दो दत्तोस्ति तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमितिज्ञापनाय शतोत्तरं
शतोत्तरमानन्दं श्रुतिनिरूपयत्, अत एव पुरुषायुःसङ्ख्यासमानसङ्ख्ययैवोत्कर्ष उक्तः, तेन
पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते, एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवद्भावतार-
तम्यं, अत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे त्यागस्तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यचोक्तं “तद्वतो विधाना” (ब्र. सू. ३. ४. ६.) इति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं “ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे” (आप. श्रौत. ३. १८. १.) त्यादि तत्र ‘ब्रह्म’ शब्देन वेद एवोच्यते न तु
परः, तथा च तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति न तु तेन
किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वातिव्यञ्ज्य इत्युच्यत इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वं, प्रत्यय-
स्यातिशयनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदार्तिव्यञ्ज्यं, एवं सति ब्रह्म-
पदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्गच्छते ।

अथ वा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपीत्यर्थः, न च तदन्तः-
पातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानसाप्यवर्जनीयत्वात् तद्वत्
एव तत्राधिकार इति वाच्यं, शब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात्, न हि ‘सिता मधुरे’ति-
शब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति, तथा सति पिचोपशैमादिकं तत्कार्यमपि स्वात्,
नत्वेवं, अत एव छान्दोग्ये सनत्कुमारेण ‘यद् वेत्थ तेन मोपसीदे’ (छान्दो. ९. १. १.) त्र्युक्तो
नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजैनविद्यापर्यन्तं स्वाधीर्तमुक्त्वाह “सोहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मावि”
(छान्दो. ९. १. ३.) इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते, अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एकेषां जनकादीनां, एकेषां शुक्रपैमादीनां,
तत्र विभागे, गणिता आनन्दबहवो गणिताः, निरूपयन्ती श्रुतिर्भगवद्दानन्दमधिकारिभेदेन निरूपयन्ती-
त्यर्थः, निरूपयन्तीति द्विषां प्रथमा, अत एव कर्मकरणतत्प्रागविभागयोरधिकारविभागाधीनत्वादेव, उत्कर्ष
उक्तः आमुहकवैषम्यानन्दोत्कर्ष उक्त इत्यर्थः, एवं प्रकृतेऽपि कर्मत्यागविभागेऽपि, अपकृष्टाधिकारेत्याग इत्यर्थः,
एतदेवोपादयन्त्यन्यभावेत्यादिना, तथा च भगवदतिरिक्तभावराहित्ये कर्मत्यागोऽन्यभावसत्पेक्षाया इत्यधिकार-
विभागेन विभागो धोषो ज्ञानमार्गं, अत्र तु भगवन्मार्गं तु, तदुत्कर्षेऽनुपपन्नोत्कर्षः, त्यागः कर्मत्यागः ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति यद्योक्तमित्यनेन, तद्वतो ब्रह्मिष्ठवचतो ब्रह्मणः, विधानात्
कर्मकरणार्तिव्यविधानात्, न तु परो ब्रह्मविद्यावाञ्छितं, तं ब्रह्मपदार्थाय वेदं, तेन वेदाध्ययनेन, प्रत्ययस्य
ब्रह्मिष्ठेयप्रत्येष्टप्रत्ययत्वेत्यर्थः, तारताध्ययनवतो ब्रह्मत्वेन धरणयोगस्य दुर्लभत्वात् कर्मविलोपप्रसङ्गादाहुरथ वे-
त्यादि, तद्वत् एव शाब्दपरोक्षरूपब्रह्मविद्यावत् एव, तत्र कर्मणि, एवं च ब्रह्मतद्विधायतोः कर्मोपायमना-
कुलमेवेत्यर्थः, ब्रह्मज्ञानत्वाभावाच्छाब्दपरोक्षस्य प्रथमाध्याय एव एष्विदमेव ब्रह्मज्ञानवासम्भवदित्यर्थः,
‘तत्त्व’ स्थितित्यायाद् दूषणसौकर्याच्च दूषणान्तरमाहुर्न हीत्यादिना, तथा सति शाब्देन सितारसमवक्ष्ये सति, अत
एव शाब्देनार्थापरोक्षस्यासम्भवादेव, मन्त्रविदेयात्ममतिपादकशाब्दजन्यशाब्दबोधयान्, एव कर्मणात्मप्रत्यक्षं न्यय-

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” (महा. नारा. १०. ६.) इति पठ्यते, “विज्ञानं” मनुभव एव न तु ज्ञानमात्रं, अतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः, “तं विद्याकर्मणी” (बृह. ६. ४. २.) इत्यादिस्तु संसर्गात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं वृत्तान्तं निरूपयति न तु ब्रह्मविद इति ‘समन्वारम्भणा’ (ब्र. सू. ३. ४. ७.) दितिसूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं “नियमाच्चे”ति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

“आश्विन” (तैत्ति. सं. २. १. १०.) मित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतौ यथा नियमः श्रूयते न तथा त्याग इति यदुक्तं तन्न, कुतः ? अविशेषात्, “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृत-त्वमानशु” (महा. नारा. १०. ५.) रिति श्रुतिः कर्मादिनामृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न विशेषो यत इत्यर्थः, तथा च “मृतत्वमानशु” रिति-यदात् सुमुक्षोः कर्मत्यागं नियमोऽसुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इतिव्यवस्थेतिभावः ।

अथ वा ननु क्रमप्राप्ते तृतीयाश्रमे हि कर्मत्यागो द्वितीये तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तृरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकं तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्तरमाशङ्क्य निषेधति नेति, “यदहरेव विरजे” (जावा. ४.) दिति श्रुते “स्तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नत यावत्” (श्रीमद्भाग. ११. २०. ९.) तेति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः, यत्रापि कचित् क्रमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमितिभावः, एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितमतएव शुक्तस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते, एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ १३ ॥

पठ्यते, अनुभवः प्रत्यक्षं, एवकारेण शाब्दं व्यवच्छिद्यते, अत उपनिषज्जन्तशाब्दबोधस्य ब्रह्मविद्यात्वाभावात्, तं पञ्चाभिधायया कर्मफलालीकिकदेहमाप्त्यर्थं सुलोकादौ गच्छन्तं, विद्या कर्मविद्या न तु ब्रह्मविद्या, समन्वारमेते अनुगच्छतः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति यच्चोक्तमित्यादिना, ‘नियमाच्चे’तिसूत्रे नियम उक्तस्तत्राहेत्यर्थः, आश्विनमित्यादि, ‘आश्विनं भृशलालाममालमेते’त्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः, कर्मकृतावित्यादि, तथा च यथा नियमात् कर्मकृतैरावश्यकता तथा नियमाभावाच्च त्यागावश्यकतेति पूर्वपक्षः, तच्चेति, त्यागे नियमाभाव इत्युक्तं तत्रेत्यर्थः, कर्मशेषत्वावश्यकता तथा नियमाभावाच्च त्यागावश्यकतेति पूर्वपक्षः, तच्चेति, त्यागे नियमेनानुष्ठेयस्वमुपादयन्ति ‘न कर्मणे’-अविशेषाद्विप्रमेनानुष्ठानं कर्मत्यागयोर्विशेषाभावादित्यर्थः, त्यागे नियमेनानुष्ठेयस्वमुपादयन्ति ‘न कर्मणे’-त्यादिना, नन्वौपनिषदब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभावेऽप्यौपनिषदजीवात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वमावश्यकमित्युपपाद्यतेति, नान्यौपनिषदब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः, तत्र कर्मकरणे, आवश्यकं ‘ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत’तिवाक्यात् निषेधितमाहुस्तथ चेत्यादि, तस्मिन् गृहाश्रम इत्यर्थः, तत्र कर्मकरणे, आवश्यकं ‘ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत’तिवाक्यात् कर्तुः स्वात्मज्ञानमावश्यकमित्यर्थः, कथं नेत्यादि, औपनिषदजीवात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः, नेति, नाविशेषा-दित्यर्थः, एतत्पक्षे यतिगृहस्थयोः सति वैराग्ये विशेषाभावात् कर्मनैरेषेक्षेणैव ब्रह्मविद्यासम्भवात् कर्मणामप्रयोजक-त्वाच्च कर्मापेक्षेतिभावः, एतदेवोपपाद्यन्ति ‘यदहरेवे’त्यादिना, यत्रापि कर्मभिक्षितशुद्धिसर्वे ज्ञानोदयस्थले, तज्ज्ञानं कर्माङ्गभूतोपनिषदशाब्दं ज्ञानं, ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्काररूपं विद्यारमकं ज्ञानं न भवतीत्यर्थः, पूर्वसूत्रे-त्यादि, तथा च ब्रह्मणस्तद्विद्याया वा न कापि कर्माङ्गत्वमित्यर्थः, एतेन वैराग्यहेतुकर्मत्यागमात्रस्यैव विद्याहेतुत्वेन, तच्छेषत्वं कर्मशेषत्वम् ॥ १३ ॥

अथ ग्रहिलतया 'ब्रह्मिष्ठ' इत्यत्र 'ब्रह्म'पदेन पर एवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः
स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदात्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यनेन
ब्रह्मविदोप्यात्विज्येनुमतिः क्रियते, न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

न "न्येप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया" (बृह. ६. ४. २३.) निति-
श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिध्येते, स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमा-
वश्यकमिति प्राप्त उच्यते कामकारेणेति ।

करणं कारः, कामेनेच्छया करणं कामकारः, तथा च परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु
विधिवशाद् यत् करणं तत् कामकार इत्युच्यते, तथा चैवंकृते कर्मणि तत्कृतगुणदोष-
प्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिन "एष नित्य" (बृह. ६. ४. २३.) इत्यादि पठन्ति, न
हेतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः ।

अथ वा कामेन कारो यस्य स तथा, तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः सम्बन्धाभावं
ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः, चकारेणेश्वराज्ञया लोकसद्ब्रह्मार्थं कृतं कर्म समुचीयते "सर्वस्य
वशी सर्वसंज्ञान" (बृह. ६. ४. २२.) इति श्रुतेस्तथा ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेतुन्तरमुच्यते, द्वैतमाने हि यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भाव-
नापि यस्य त्वण्डब्रह्माद्वैतमानं ब्रह्मेत्येव न त्विदं ब्रह्मेति सखण्डं, अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्च-
स्यापि भानात् सखण्डत्वं, तथा चाखण्डतद्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः
पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भावनापीत्यर्थः, श्रुतिस्तु "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत् तत् केन कं पश्ये" (बृह. ६. ५. १५.) दित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ पूर्वोक्ते षड्भिः सूत्रैर्जिनिनीयमत निराकृत्य किञ्चिदात्राह्य निराकरोतीत्याशयेन
सूत्रमवतारयन्त्येव्यादि, सूत्र व्याजुर्नन्ति दर्शोत्यादिना, एतादृशाबुद्ध्यावित्यर्थः, तत्स्तुत्यर्थं दर्शपूर्णमास-
स्तुत्यर्थः, उक्तानुपपत्तेर्नियमेन ब्रह्मनिष्ठानां कर्मत्यागबोधकभावपेक्षुत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः, परानुग्रहार्थं परस्य कस्यचित् प्राधेनया तदनुग्रहार्थं
'सर्वभूतहिते रत' इत्यात् करणमित्यर्थः, तत्तु तेति, कर्मकरणकृतगुणदोषप्रसक्तौ, तत्प्रतिषेधं गुणदोषप्रसक्तिप्रतिषेधं,
नित्य इत्यादि, न "न्येप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" इत्यादि पठन्तीत्यर्थः, एतावता निष्कामतत्प्राप्त्यर्थं कर्मकृतमात्रेण,
पूर्वोक्त्याश्रयाने स्वकृतदोषासमर्पणपेक्षि स्वकृतकर्मणो दोषासमर्पणस्य नोपलभ्यतेत आहुरस्य ऐव्यादि, स तथा
कामकारेणेनेत्यर्थः, सम्बन्धाभावात् कदाचित् कर्मकरणेपि ब्रह्मविदः पक्षकामनाभावात् फलसम्बन्धाभावात्मित्यर्थः,
तथा भगवद्भक्ष्यतयाज्ञया कर्मकरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥ अनेनेतत्सूत्रेण, कर्मैव्यादि, ब्रह्मविदः कर्माधिकाराभावे, सखण्डं मध्य इदमर्थं
स्यापि भानात् सखण्डमित्यर्थः, अत्रेदं ब्रह्मेतिज्ञाने, सम्भावनापीत्यादि, तथा च तादृकरूपसखण्डमज्ञाने
कर्मसम्भावनासत्त्वेपि साक्षात्काररूपाखण्डमज्ञाने कर्मसम्भावनापि नैत्यर्थः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अत्रेदं विचार्यते, ब्रह्मचर्यानन्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते, “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे” (जावा. ४.) दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव प्रव्रजनमपि बोध्यते, एवं सत्यविरोधाय “यदहरे” (जावा. ४.) वेतिश्रुतेश्च रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः, तत्र ब्रह्मचर्याविशेषेपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः, “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा” (महा. नारा. १०. ६.) इतिश्रुतिरिममेवार्थमाह, तथा चैतादृशा एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते, एवं सत्यूर्ध्वरेतस्सु कर्माभाव उक्तरीत्या तत्प्राप्तेरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सन्यास इति त्वदुक्ताद् विपरीतोर्थः सिध्यतीति क कर्मशेषत्वसम्भावना ज्ञाने? ननु सन्यासेपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानं तच्छेषभूतं तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह शब्दे हीति, ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धं किन्तु वेदमात्रसिद्धं, तत्र तु “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” (नृ. पृ. १. ६.) “ब्रह्मविदामोति परं” (तै. ब्र.) “य एनं विदुः रमृतास्ते भव” (बृह. ६. ४. १४.) न्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष एव फलं श्रूयते, सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानात्, अतो धर्मिग्राहकमानविरोधात् सन्यासाश्रमिणः कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः, नन्वेवं सन्यासवैयर्थ्यमिति चेत्, न, ब्रह्मविदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मरकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनात्, अत एव “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था” (महा. नारा. १०. ६.) इत्युक्त्वा “सन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा” इत्युक्तं, अत्र पञ्चम्यान्तःकरणे संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते सन्यासस्य, स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः सन्यासो मर्यादामार्गे, पुष्टिमार्गे त्वन्यैव व्यवस्था, “न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदि” (श्रीमद्भग. ११. २०. ३१.) हेतिवाक्यात् ।

परामर्षं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा नायं लोक” (बृह. ६. ४. २२.) इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिध्यति, तस्या एव सर्वकेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात्, न तु कर्मणि, दुःखात्मकसंसार-

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ एवं सूत्रनिर्णीतार्थाधिकारिण्यर्थं सूत्रमवतारयन्त्यत्रेदमित्यादिना, अत्रैतत्सूत्रविषयवाक्ये, रागीत्यादि, तथा च रागिणो ब्रह्मचर्यानन्तरं गार्हस्थ्यं विरक्तस्य सन्यास इति “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे” इतिश्रुतेर्विषयभेदेन व्यवस्था कार्यैत्यर्थः, तत्र रागिविरागिणोः, हेतुर्वाच्यो वैराग्ये हेतुर्वाच्यः, इममेवावप्रगृह्यादिसम्पत्तिं सन्यासे हेतुत्वेनाहेत्यर्थः, उक्तरीत्या गार्हस्थ्यभावात्, विपरीतो ब्रह्मविद्यायाः कर्माहत्वाभावः, तच्छेषभूतं सन्यासाश्रमीणकर्माहत्वं, तदसहकृतं वैराग्यजज्ञानसहकृतं ब्रह्मचर्यं, तत्र तु धेदे तै, धर्मिग्राहकेत्यादि, सफलसाधनानां ज्ञाने पर्यवसानाज्ञानरूपधर्मिणः साक्षान्मोक्षकारणत्वश्रुतेर्ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाङ्गीकारे सद्गिरोध इत्यर्थः, एवं ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधकत्वे, अत्र श्रुतौ, पञ्चम्या “सन्यासयोगा” इतिपञ्चम्या, स च एवज्ञानोमिश्रीभावदूरीकरणेन शुद्धसत्त्वात्मकः, अन्यैवेत्यादि, केवलावप्रगृह्यादीनां फलव्यवस्थेत्यर्थः ॥ १७ ॥

परामर्षं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वरेतसं कर्मत्यागादेव मुक्तिरितिपूर्वोक्तं दृढीकृतं सूत्रमिदमिति जैमिनिपूर्वपक्षं सिद्धान्तपुरःसरं वदतः सूत्रमवतारयन्त्यूर्ध्वेत्यादिना, तस्य ज्ञानस्य, किं प्रजया करिष्यामो ‘न कर्मणे’त्यादिश्रुतेरित्यर्थः, तस्या एव ब्रह्मप्राप्तेरेव, न तु कर्मणि सर्वश्रुतीनां कर्मफले तात्पर्यं

हेतुत्वात् तस्य, जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात्, अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात्, तथा च कर्मविधिनापि परम्परया मोक्ष एव फलत्वेन परामृष्येत इति सिद्धं, तं परामर्षं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः, मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वरमेव न मनुते यतो तत्तत्प्राप्तिस्तस्य मते दूरापास्ता, कर्मानधिकारिणामन्धादीनां सन्न्यासविधिविषयत्वमन्यथा “वीरहा वा एष देवानां योगिभृद्वासयत” (तै. सं. १. १. ५. २.) इति निषेधविधिर्न स्यात्, अतो “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वनाद्” (जावा. ४.) वेति श्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयः, यत् आयुर्भागविभागेनाश्रमाणां विधानं, तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं नियतं अतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यं, अपि च ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वे तत्त्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकं, अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयं, साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वात्, चोदनाबोधकलिङ्गाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यं, “य एनं विदुः” (बृह. ६. ४. १४.) रित्यादिस्तु यागेष्विष्यविष्णुस्तुतिपरित्याशयेनाह चोदना चेति, जैमिनिवत् तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्षमपवदतीति सम्बन्धः, तथा च विधिसम्बधात् कर्मैवानुष्ठेयं न तु मुक्तिसाधनमप्यतथात्वादिति स्थितम् ॥१८॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

वादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति शिष्यसम्मतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः, तत्र हेतुः साम्यश्रुतेः, “यथा वीरहा वा एष देवानां” (तै. सं. १. ५. २.) मिति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः, तथा हि “असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्यार्भिः गच्छन्त्यविद्वांसो बुधा जनाः” (ईशा. ३.), एतदग्रे च “ये तद् विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेते दुःखमेवोपैय” (बृह. ६. ४. १४.) न्तीत्यादिरूपा, एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः, वस्तुतस्तु “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रज” (बृह. ६. ४. २२.) न्तीति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्त्येव, संसारहेतुत्वात् कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वादित्यर्थः, ‘तमेव वेदानुवचनेन’ इत्यादिनिष्कामकरणादेमुक्तौ तापपर्यावसायादेवं गम्यत इत्यर्थः, जीवश्रेयो मुक्तिरूपं, अन्यथा श्रुतीनां जीवश्रेयोर्धत्वाभावे, निषेधविधिर्न कलिङ्गं भक्षये’ इत्यादिरूपो नरकनिवारणार्थः, परम्परया चित्तशुद्ध्या ज्ञानद्वारा, तं परम्परया मोक्षोपयोगिनं, अपवदति यतो ‘न कर्मणे’ इत्यादिश्रुतिरचोदनात्वाद्येवाचोदनापवदतीत्यर्थः, मोहकेत्यादि, तदुक्तं पाशोत्तरण्डे मोहकशास्त्रगणनाप्रत्याये ‘द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपायंतः निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तर’ इति पुराणोपपुराणे ‘प्यक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः स्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽतः श्रुत्येककारणैर्नृभिः जैमिनीये’ चेयुक्तमिति हेतोर्मोहकावमुक्तं, तत्प्राप्तिरीश्वरप्राप्तिः, जैमिनिमते सन्न्यासाधिकारिण आहुः कर्मैत्यादिना, अन्यथा कर्मैतमर्थानां कर्मैत्यां हृत्वा सन्न्यासकरणे, अतः समर्थस्य कर्मकरणवश्यकत्वात्, स सन्न्यासाधिकारी, सूत्रे चोदना चेति भागं ध्याकर्तुमाहुरपि चेत्यादि, तत्त्वेनालौकिकफलसाधकत्वेन, लिङ्गाद्यभावाज्ज्ञानस्य मुक्तिसाधकताबोधकश्रुतिषु लिङ्गादिविधेरभावादित्यर्थः, स्तुतिपरा अर्धवादरूपेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ जैमिनिसिद्धान्तनिरासकं सूत्रं विवृण्वति वादरायण इत्यादिना, तदेव कर्मैव, पूर्वेण पूर्वसूत्रेण, सल्लाघ्यमर्थमाणां ज्ञानाधेयप्रतिपादिकां श्रुतिमाहुषंस्तुतस्त्वित्याश्रय ‘तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव

१. परम्परामोक्ष सर्वत्र । २. पराशर्यते सर्वत्र । ३. सिद्धान्त क । ४. परमर्षं सर्वत्र । ५. श्रुतिर्न भेदापेक्षो । ६. ‘साधकत्वेन विदित’ क्यशापेक्षो । ७. लिङ्गं वैरागो । ८. एवं पुं । ९. शास्त्राः क । १०. ‘रि कपु’ । ११. ‘दाप’ पा । १२. ‘न’ क । १३. ‘स’ यावत्करोप’, ‘गमीप्यन्त. तु ।

नोक्तेष्व न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्यं, अत एव शुक्लस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि, फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात्, न च स्वर्गपदश्रवणाच्चैवमिति वाच्यं, त्वदभिमतलोकात्म-
स्वर्गे “यन्न दुःखेन सम्मिन्न” (आप. श्रौ.) मितिवाक्यशेषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्त-
धर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात् तस्यैव तत्रोक्तेः, एवं सति “तमेतं वेदानुवचनैरे”
(बृह. ६.४.१४.) तिथ्युक्त्येकवाक्यतापि सम्पद्यते, अन्यथा तु विरोध एव, ननु दृष्ट-
फलका अपि कारीरीचित्रादियागाः श्रूयन्त इति नैवंनिर्णय इति चेत्, उच्यते, नित्य-
कर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते, ग्रीहिपञ्चादीनां तन्निर्वाहकत्वात् तच्छेषत्वेन तेषां विधानं,
एवं सति “वीरहे”तिथ्युक्तिः साधकस्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्भासने दोषमाह न त्वा-
भ्रमान्तरपरिग्रह इति मन्तव्यं, अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात्, न चानधिकृत-
मादाय तत्समाहितिरिति वाच्यं, अत्र पृच्छामोन्धपङ्गवादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति विधि-
रस्त्याहोस्विद् यावज्जीवमग्निहोत्रविधायकप्रव्रजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावाय विषयो भिन्नः
कल्प्यते ? नाद्यः, अथुतेः, न द्वितीयः, “यदहरेव विरजे” (जावा. ४.) दितिथ्युत्या
वैराग्यवतः प्रव्रजनविधानात् तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात्, तेन “नापुत्रस्य
लोकोत्ती” (ऐ.त्रा. ७.१३.१२.) तिथुतिरप्यविद्वद्विषयिणीति न विरोधः, “विद्वांसः प्रजां न
कामयन्त” (बृह. ६.४.२२.) इतिथ्युतेः, एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं, अ-
विद्वद्विषयत्वात्, यदप्युक्तं “चोदना चे” (ब्र. सू. ३.४.१८.) तिद्विषयत्वेन चोदनावोधक-
लिङ्गाद्यभावो बाधक इति, तदपि न साधीयः, श्रुतिसाम्यादेव, श्रूयते हि “तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये” (बृह. ६.४.१४.) दिति,
न च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्न ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यं, इतरज्ञानस्य तथात्वेपि जीवात्म-
लक्षणेधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्यान्यतोप्राप्तत्वात्, श्रद्धान्तसाधनेस्तद्दर्शने स्वरूप-
योग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शनात्कूलप्रयत्नविधानसम्भवाच्छ्रवणविधिना श्रुति-
वाक्यजशब्दज्ञानानुसूतकूलप्रयत्नविधानवत्, एवमेव हि यागविधिनापि क्रियारूपयागस्य स्वानु-

‘प्रमाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ती’तिथ्युत्या कर्मणां ज्ञानार्थत्वबोधनं, अत एव फलार्थकर्मणामपेक्षत्वादेव
फलस्यात्मलभ्यरूपफलस्य, स्वर्गपदश्रवणादशेषपूर्णमासि ज्योतिष्टोमविधायकवाक्ये स्वर्गपदश्रवणात्, नैवं
कर्मणां ज्ञानद्वारा न मोक्षोपयोगित्वं, लोकात्मस्वर्गे इदं लोकात्मस्वर्गं, प्रवृत्तिनिमित्तत्वादि “यन्न दुःखेन”ति-
वाक्योक्तप्रवृत्तिनिमित्तधर्मभावादिष्वर्थः, तादृशत्वात् तादृशप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्त्वात्, तस्यैवात्मसुखस्यैव, तत्रो-
क्तविधिव्याक्यस्वर्गपदे, एवं सति कर्मणामात्मसुखसाधकत्वोक्तत्वे, अन्यथा कर्मणामिन्द्रोक्तकार्यत्वोक्तौ,
नैवमित्यादि, सरलकर्मणां न ज्ञानार्थत्वनिर्णय इत्यर्थः, एवं सति कर्मणास्वर्ग्यौतस्य ज्ञानार्थत्वे सिद्धे सति,
वीरहेतिथ्युक्तिर्वीरहा एव देवानां योमिसुद्भासयतीतिथ्युक्तिः, अन्यथा गृहिणः कर्मकरणावश्यकत्वे, तदुच्छेदो-
पपन्नवादिर्क, तच्छ्रुतिविरोधः, तत्कल्पनं यावज्जीवमग्निहोत्रविरोधकत्वेन, तेन ‘न कर्मणा न प्रज्ञे’तिथ्युत्या विदुषः
‘यदहरेव’ति ‘यद्वाहे’तिथ्युक्तस्य वासोच्छेदः, तद्विधीनि तयोर्विषयोत्पत्तिः, अनधिकृतं कर्मानधिकृतान्ध-
कर्मस्यागतिर्वचनेन ‘विद्वांसो न कामयन्त’ इत्यनेन च, ऋणत्रयेत्यादि ‘ऋणत्रयमाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये’दिति-
‘युक्तमित्यर्थः, बाधको ज्ञानपक्षे बाधकः, श्रुतिसाम्याज्ज्ञानकर्मपक्षद्वयेपि विधिसाम्यादित्यर्थः, ज्ञानविधिमाहु-
‘तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये’दिति, प्रमाणेत्यादि, पुरप्रयत्ना-
साध्यावादिनिमाधायः, इतरज्ञानस्य ब्रह्मातिरिक्तज्ञानस्य, तथात्वेपि पुरुषप्रयत्नासाध्यावेपि, अन्यतो चेदाति-

१. स्वर्गकामपदं वप्रपापुङ्गो । २. लोकात्मकं सर्वेप्यादर्शः । ३. ‘वचनेति’ कैगो । ४. ‘वाक्यप्रवर्तनं’ कै
‘वाक्यप्रव्रजनं’ वपागो । ५. बोधकः कैगो । ६. ‘ज्ञानस्य तस्य कै ।

कूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव विधीयतेन्याप्राप्तत्वात् न तु क्रिया, तत्प्रयत्ने सति तस्याः स्वत एव सम्भवात् ।

अथवा ननु यथा “वीरहे” (तै. सं. १.१.५.२.) तिथ्युत्था कर्मत्यागो निन्द्यते तथैवा “सूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्यार्भि गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः” (ईशा. ३.) “ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपैयन्ती” (बृह. ६.४.२४.) त्यादि-थ्युत्था भगवज्ज्ञानाभावो निन्द्यते, एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधेयत्वे मिथो विरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यं, न च “तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विधेत यावत्” (भाग. ११.२०.९.) तिभगवद्वाक्याद् रागिणः कर्म विधीयते तद्विहितस्य ज्ञानमिति वाच्यं, “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज” (बृह. २.१.१.) इतिथ्युतेर्नारागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात्, अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोज्ज्वलं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यं, तथा च ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते प्रतिवदति,

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेतिमतं वादरायणोपवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः, तत्र हेतुमाह साम्यश्रुतेरिति, स्वतोपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयं, तथा “चैप नित्यो महिमे” (बृह. ६.४.२४.) तिथ्युत्था ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं शक्यं, कृषीवलस्य ग्रीहीणां वपने भर्जनस्येव, तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां चा “थेतरे दुःखमेवोपैयन्ती” (बृह. ६.४.१४.) तिनिन्दाश्रवणेन तथात्वाद् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिज्ञानवहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापततीति तत्तात्पर्यमाह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानसा मूर्तेर्धारणं विधीयते न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधी तस्यागात्, “ततः किञ्चन न सरेत्”

रिक्तप्रमाणतः, न तु क्रिया, तस्याः प्रयत्नासाध्यत्वादित्यर्थः, तत्प्रयत्नेति क्रियानुकूलप्रयत्ने, विधिसाम्यमुपपाद्य निषेधसाम्यमुपपादयन्त्यवस्थादिना, कर्मत्यागनिन्दिका श्रुतिर्धीरहेतीति, ज्ञानाभावनिन्दिकासूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्यार्भिगच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः ये तद् विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपैयन्तीति, मिथो विरोधात् कामतदभावरूपसाम्योरधिकारिविशेषणयोर्विरोधादित्यर्थः, अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ‘न च तावत् कर्माणी’त्यादि, अधिकारमाया-जनकस्य निर्वेदसत्त्वेन सर्वदा भावरूपाधिकाराभावात्, प्रतिवदति सूत्रकारो वृषयति, पूर्वेण पूर्वसूत्रेण, तत्र वृषणे, साम्यश्रुतिं प्रतिपादयन्ति स्वतोपुरुषार्थमित्यादिना, तथात्याभावेन कर्मफलापित्वाभावेन, भर्जनस्येतिविशेषितरेकदृष्टान्तः, तथा च घटीद्यावापे यथा भर्जनं नाहमेवं कर्मण्यपि न ज्ञानमङ्गमित्यर्थः, अन्येषां ज्ञाननिष्ठानाम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवमित्यादिना, एवं सति ज्ञानितद्विद्याभ्यां कर्मकेणासम्भवे सति, तत्साधनत्वेन ततो मनःसमाधिसाधनत्वेन, तस्यागान्मनःसमाधिसिद्धौ मूर्तिधारणस्यावश्यकत्वात्, ततो

१. श्रीनाथद्वारे धीमत्प्रयुचरणहस्तासुराणि इत आरभ्योपलभ्यन्त आमाप्यान्तं कपुस्तकं च शुद्धप्रयमिति रश्मिमन्यप्रकाशकः । २. ‘पि गच्छति क। ३. ‘नापि’ कं । ४. प्रातं क, प्राती कं । ५. ‘पि मन्ति वा। ६. ‘भ्ये’ कं ।

(भाग. ११.१४.४४.) “तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्विभुक्त” (भाग. ३.२८.३४.) मित्यादि-
वाक्येभ्यस्तथा, तथा भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते न तु स्वतन्त्रतया
फलसाधकत्वेन, ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य
तथात्वं युज्यते प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैपम्यमिति चेत्, न,
उक्तानुपपत्त्या सान्निध्यमेव कर्म श्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यं, निन्दायां चेतुरपदाज् ज्ञानमध्य-
पातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तैरावश्यकत्वात्, तथा च भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारि-
त्वमस्य कर्मणो वाच्यं, तथा चोक्तं “दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः
कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत” (भाग. १०.४५.२४.) इति, “एष नित्यो महिमे” (बृह. ६.४.२३.)
तिश्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासम्बन्धस्तद्वित् स्यादित्यनुज्वा “तस्यैव
पदवित् स्या” (बृह. ६.४.२३.) इति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वेन मुख्यत्वात्
तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधे, तेन “शृण्वन्ति गायन्ति शृणन्त्यभीक्ष्णशः सारन्ति नन्दन्ति
तवेहितं जनास्त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज” (भाग. १.९.२६.)
मिति वाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति सिद्धं, “तस्यैव”
तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकोद्देशप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव तत्रापि “पदवि” देव दीनभावेन
भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव “सादेवे” “त्येव” कारः सर्वत्रानुपज्यते, तथा सति भक्तौ जातायां स्वत-
एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं “तं विदित्वे” (बृह. ६.४.२४.) ति पश्चादुक्तवतीति
तदाशयो ज्ञायते, अत एव पूर्वं कर्म निरूपितं साधनत्वात्, स्यादेतद्, भक्तिसाधनत्वमेव
चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदित्तफलासम्बन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत्, मैवं, कर्मणां
हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव “नायमात्मे” (कठोप. २.२२.) ति श्रुतेः
कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद् भगवतः, स्वरूपयोग्यतापेक्षापि मार्यादिकस्य न तु पौष्टिक-
सात एव वाशब्द उक्तो नियमवाची, तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत् तदा भक्तिस्तया पुरुषो-

मनःसमाधिसिद्धान्ततरं, तथा मूर्तिधारणस्यान्यार्थत्वं मानसमूर्तिधारणस्य यथान्यार्थत्वं तथेत्यर्थः, तत्र योगशास्त्रे,
धारणस्य मूर्तिधारणस्य, तथात्वं मनोधारणार्थत्वं, प्रकृते कर्मणो ज्ञानभक्तिसाधनत्वे, उक्तानुपपत्त्यैव महिमा
प्राप्त्यर्थे ति श्रुत्या ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वोक्त्या कर्म निन्दितं, ज्ञानिभिरे वा ‘येतरे दुःखमेवोपयन्ती’ ति-
श्रुत्या कर्मोपकारो निन्दितः, इत्थं च तदुभयनिन्दया कृत्वा यानुपपत्तिः कर्मणस्तथेत्यर्थः, सान्निध्यं श्रुत्या निन्दित-
स्थलीयं, इतरपदाद् ‘येतरे’ इत्यनेन ज्ञानिभिरनिन्दाबोधकेतरपदाद्, ज्ञानमध्येत्यादि, तथा च प्राप्तज्ञानस्य ‘न
कर्मणे’ ति श्रुत्या कर्मत्यागोक्तज्ञानस्वरूपयोग्यस्यैव कर्मश्रुतिविषयस्यावश्यमपेक्षितेत्यर्थः, एतदेव निगमयन्ति तथा
चैवादिना, भगवज्ज्ञानस्य शुक्लमादिनिष्ठज्ञानस्य, इतरनिरपेक्षत्वेन फलजनने कर्मादिसहकार्याकाङ्क्षाराहित्येन,
स्वरूपोपकारित्वं स्वरूपयोग्यस्याधिकारिणे ज्ञानेनन्तःकरणबोधनद्वारोपयोगित्वमेवं जनकस्य कर्मणा विद्योप-
कारकतया ज्ञानस्वरूपोपकारिव्यवसायमित्यर्थः, इत्थं च ‘तमेतं वेदावुपचनेने’ ति श्रुत्यर्थः समर्थितः, फलासम्बन्धः
फलासम्बन्धो भवतीत्युक्त्यर्थः, तद्विद् ब्रह्मविद्, विदधे तज्ज्ञानानुकूल ‘पदवित् स्या’ इत्यनेन विदध इत्यर्थः,
तस्यैव तच्छब्दस्येति, ‘एष नित्यो महिमा प्राप्तिरर्थे’ ति श्रुतौ ‘तस्यैव पदवित् स्या’ इत्यत्र ‘तस्यैव’ ति श्रुतौ वाशब्द उक्तः,
साधनत्वात् निष्कामकर्मणां परम्परया भक्तिसाधनत्वात्, स्यादेतदिति, एतद् बहुमार्गं, तत्फलासम्बन्धः
कर्मफलासम्बन्धो ज्ञानिनि, श्रुतावुक्तानुपपत्तमित्यर्थः, वाशब्द उक्तो ‘न मेधये’ ति श्रुतौ वाशब्द उक्तः,
स्ये वा, अनियमवाचीत्यनुग्रहसत्त्वे प्रवचनादिकं भक्तिर्नापेक्षतेतुमुपहाभावे तु मर्यादाभक्तिः प्रवचनादिकमपेक्षत

१. तथा सति यपागो । २. फलं कै । ३. उच्यते कैवपागुगो । ४. सा° सर्वेपादार्शोः । ५. °हृत्पाद्वा
तत्र च पदयोरेव सेच्यत्वेन मुख्यत्वात् कैवपागुगो । ६. विदधते कैवपागो । ७. तस्यैत° कपु । ८. °साधनमेव
क । ९. स्यै नैगो ।

ख्यानेष्वेवेत्यप्रयोजको हेतुरिति चेत्, मैवं, आचार्याशयानवगमात्, तथा हि 'पूर्वं तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमुपेक्ष्योच्यते, न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते किन्त्वन्यत्रापि, तथा हि तैत्तिरीयके पठ्यते "ब्रह्मविदामोति परं तदेवाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" (तै. ब्र. १.) त्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्तवानन्दमयत्वं सरूपत्वमप्युक्त्वा "भीपासा" (तै. ब्र.) दित्यादिना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इतिज्ञापनयानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं "यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे" (तै. ब्र.) त्यादिनोक्त्वा तद्विदो माहात्म्यमुच्यते "एत५ ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव" (तै. ब्र.) मिति, अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपं देशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवधानानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति, कर्म तु स्वयं केशात्मकं तद्वांश्चा "स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती" (बृह. ६. ३. ३२.) तिष्ठतेः क्षुद्रतरानन्दजनकस्वर्गपञ्चादिकलमोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं तस्मिन्मुच्यते इति कर्मणः सकाशाज् ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यते इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति ॥ २२ ॥

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत् तत्राह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतेरित्यर्थः, चकारेण प्रश्नोत्तरैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनं, महतामेवात्र प्रवृत्तिः, सापि ब्रह्मायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते, तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धादिति, "आचार्यवान् पुरुषो वेदे" (छान्दो. ८.१४.२.) तिष्ठत्येकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धाद् गुरुशिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः ।

अथवोपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथा ज्ञानं निरूप्यते तथैव "वाधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद" (छान्दो. ९.१.१.) इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यते इत्याख्यान-

ज्ञानेष्वेव, एवकारेण मन्त्रब्राह्मणार्थज्ञानस्यान्यस्य व्यवच्छेदः, मैवमाख्यानार्थज्ञानमात्रे विशेषितत्वं निर्वचनमिति नेत्यर्थः, तत्र हेतुराचार्येत्यादि, शंसनशेषत्वं ब्रह्मज्ञानोपयोगिज्ञानप्रतिपादनशेषत्वं, आख्यानेष्वेवेत्येवकारव्यवच्छेदार्थमुपादेयत्वेनोपपादयन्ति न हीत्यादिना, आनन्दगणनां शतानन्दाधिकतयानन्दगणनामित्यर्थः, प्राप्तेन मत्तेन वृत्तेत्यर्थः, तद्विदः पुरुषोत्तमविदः, अत्र भगवन्मार्गं, ज्ञानवान् पुरुषोत्तमज्ञानवान्, आप्नोतीत्यस्य तद्वानित्यप्राप्त्यर्थः, अप्रयोजकत्वं फलजनकरत्वं, तस्मिन् एवोक्तज्ञानवति, न वा धर्म्यसिद्धिर्ज्ञानसिद्धेः श्रुताहुक्त्वाच्च धर्म्यसिद्धिः ॥ २२ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति तथापीत्यादिना, असिद्धिराख्यानानां कर्मशेषत्वाभावासिद्धिः, केवलश्रुते 'रपीहि भगव इति होपससादे'त्यादिश्रुतेः, उपाख्यानश्रुतेर्माहात्म्यबोधकश्रुतेः, प्रश्नोत्तरैर्महतां नारदसत्कुमारादीनां, अत्रोपनिष्ठायां, सा महतां प्रवृत्तिः, अधिकं केवलविद्याबोधकश्रुत्येवैषाधिक, एकवाक्यताज्ञानं केवलविद्याबोधकश्रुतीनामेकवाक्यताज्ञानं, ननु गुरुशिष्याख्यानरहितकेवलज्ञानप्रतिपादकं ब्रह्मविदामोतिपरमित्यादिश्रुतीनामाख्यानमाहूतं न खाख्यानवतीनामपीतराकाहेति केवलज्ञानप्रतिपादकश्रुतीनामाख्यानवतीषु होपस सादव आहुरद्येत्यादि, निरूप्यते ज्ञानं निरूप्यते, तथा चैकवाक्यतया समानेक-

१. 'शेषित्व' यत् । २. मुपेक्षित्वा वपापुनो । ३. स्वरूपत्वमु' के, 'रूपत्वमु' भगो । ४. 'नप्नोति क्यु । ५. 'भुतीनामि' सर्वस्यादर्शः ।

तमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोपि नेति किमनुपपन्नं? एतेन “तमेव विदित्वा मुनिर्भवति” (बृह. ६.४.२२.) “अग्राह्यो न हि गृह्यत” (बृह. २.९.३६.) इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः परिहृतः, भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वात्, अत एव “विविदिषन्ति” न तु विदन्त्यपीत्याशयवती “तमेतं वेदानुवचनेन” (बृह. ६.४.२२.) ति श्रुतिः पठ्यते, न चानुपदमेव “तमेव विदित्वा मुनिर्भवति” (बृह. ६.४.२२.) त्युक्तेः सान्निध्यादुक्त-साधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यं, वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसम्भवेन मुनिर्भवती” (बृह. ६.४.२२.) त्येकत्वं तद्विदि न वदेत्, अतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” (भ. गी. ७. ३.) इति भगवद्वाक्याच्च, तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम्? इत्थम्, “स वा अयमात्मे” (बृह. ६.४.२२.) त्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात् कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति, ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमिति चेत्, न, भ्रमकृतत्वेपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोपपद्यते, साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुति-परत्वात्, अपि च तया ज्ञानिनोपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादितियावत्, अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात्, तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोस्त्येवेतिज्ञापनाय मात्रपदं, निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते, तथा च ज्ञानिनोपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यूहमिति चेन्नैवं वक्तुं युक्तं, पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद् विधेयत्वमेव, न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत् फलं तदुक्तेरपि स्तुतिरेवेति युक्तं, तयोश्चूटेदापत्तेः, विधिर्हि प्रवर्तकः, तस्य पुरुषप्रवृत्त्युप-

इत्येवंविधानियमवाचीत्यर्थः, एतेन पूर्वोक्तरीत्या विषयव्यवस्थाकरणेन, अत एव साक्षात्साधनाग्राह्यत्वादेव, तत्कर्तृणां प्रवचनादिकर्तृणां, तद्विदि ग्राह्यविदि, तर्हि सर्वेषां ज्ञानप्राप्तिनिश्चयाभावे, तदेव कुर्वन्तीति, तथा चापातत औत्सुक्यादेव कुर्वन्तीति फलितं, इत्थं च पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डशेषस्य निर्णोतमिति भावः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ पूर्वोक्तविषय एव किञ्चिद्वाचाग्र्य परिहरतीत्याद्येन स्यैव पूर्वपक्षभागमाहुर्नन्यत्वादित्यादिना, साम्यश्रुतेर्ज्ञानकर्मणोर्यौ विधितिषेधौ तयोः श्रुतौ साम्यदर्शनादित्यर्थः, श्रुतिपरत्वादित्यर्थः, स्तुतिपरत्वादिति, तथा च ज्ञानांशेषत्वाद् एव न साक्षात् कर्मसाम्यमित्यर्थः, तयार्थत्वाद् रूपज्ञानस्तुत्या, स्वीकाराद् ज्ञानांशे विधेरर्थवादत्वात् कर्मोपादानमात्रज्ञानस्य कर्मस्वीकारावश्यकत्वादित्यर्थः, अन्यथा ज्ञानिनो कर्मकरणाप्राप्तेः, तत्कृतेति, कर्मकृतजनितगुणदोषो, मात्रपदं स्यैव मात्रपदं तादृशाद्यसूचकं, निषेधेन ज्ञानिनो कर्मकृतगुणदोषनिषेधेन, इतरसाधारण्यमज्ञानिनो यथा गुणदोषस्य ज्ञानिनोपीतिसाधारण्यं, पदज्ञानस्य पूर्वश्रुत्युक्तभगवत्पदज्ञानस्य, कर्मफलेत्यादि, कर्मफलस्यासम्बन्धात्तादृश्यं यस्मिन्साक्षात्फलत्वस्य पदज्ञानसम्बन्धिन इत्यर्थः, विधेयत्वमेवेत्येवकारेणापेक्षादाविषयत्वं बोध्यते, तदुक्तेरिति, तथा च ज्ञानकर्मणोः फलसम्बन्धबोधक-वाक्यमात्रस्य स्तुतिपरत्वे पदज्ञानस्य फलसम्बन्धबोधकमपि स्तुतिपरमेवेति भाषः, तयोर्ज्ञानकर्मविषयोः, उच्छेदा-पत्तेः सर्वप्राप्तिवारिविधिषु फलबोधनादुच्छेदापत्तेरित्यर्थः, तस्य विधेः प्रवृत्त्युपयोगीत्यादि, इष्टभाषनारूपार्थ-

शोभ्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतिवत्त्वस्तु नाम, न ह्येवं प्रकृते, मुमुक्षोः कर्म-
बन्धाभावप्रेप्सोस्तत्साधनत्वज्ञान एव प्रवृत्तिसम्भवात्, यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या
कर्मसम्बन्ध इत्युक्तं तन्न साधीयः, न हि तरणौ तमः कार्याभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति ।

अथवा पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षाद् वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती
स्मृतिकन्यायेन परम्परया तदाहानयत्वा "तं विदित्वा ब्राह्मणो भवती"ति श्रुते "ब्राह्मण"पदेन
ब्रह्मविदुच्यते, तथा चाद्यपदेन बुद्धिस्य ब्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते सै क इत्याकाङ्क्षायामाह
"तं" ब्राह्मणं "विदित्वा" विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी "भवती"तिलक्षण इत्यर्थः, साक्षाद्-
भगवद्विदः किमु वाच्यमिति भावः, अतः "स्तस्यैव" तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव
भगवद्विदो भक्तस्यैव "पदवित् स्यात्" (बृह. ६.४.२३.) तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात्,
तद् भजेतेति यावत्, तथा च यत्र भगवद्विद्विषयकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं
तत्र भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुखम् ॥ २१ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते "भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार" (तै.भृ.) "अधीहि
भगवं" इति होपेससाद सनत्कुमारं नारदः, (छान्दो. ९.१.१.) "प्रतर्दनो ह वै दैवो दासिरिन्द्रस्य
मियं धामोपजगामे" (कौ. ३.१.) त्याद्युपाख्यानाहं ब्रह्मविद्या निरूप्यते, "सर्वाण्याख्यानानि
पारिष्वे शंसंती" (आप. श्रौ.) ति श्रुत्या शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते, शंसने शब्दमात्रस्य
प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्म-
शेषत्वमपि न वक्तुं शक्यं प्राधान्यं तु दूरापास्तं धर्मिण एवासिद्धेरित्याह पारिष्वेवार्था इति ।

पारिष्वेवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

उक्तरीत्या सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः, अत्राचार्य एवमपि कर्मशेषत्वं
ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह नेति, कुतः ? विशेषितत्वात्, कर्मणः सकाशात् ज्ञानं वि-
शेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः, ननु विशेषितत्वं मुपा-

कथनेनेत्यर्थः, अन्यार्थत्वादि, विभिन्नार्थकथनस्येत्यर्थः, न ह्येवमित्यादि, प्रकृते 'पदवित् स्या'दिति मुमुक्षुप्रवृत्ति
शेषविधादेवं प्रवृत्तिप्रयोजकैष्टसाधकत्वान्यकथनं न हीत्यर्थः, तदेवोपादयन्ति मुमुक्षोरित्यादिना, तत्साधन-
त्वैति, बन्धाभावसाधनत्वं, निषेधत्वादि, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति भावः, तरणौ स्ये विद्यमान इत्यर्थः,
तत्प्राप्तिः स्ये विद्यमाने तमः कार्यप्राप्तिः, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चे' एतत्कृतोभयफलकस्य,
उत्तमज्ञानस्य कर्मबन्धाभावफलकत्वमप्रयोजकमित्याद्येनानुदर्येत्यादि, मुख्यफलस्यानुतोभयरूपफलस्य,
अनयच्चैत्यादि, आद्यपदेन 'त'मित्याद्यपदेन, इतिलक्षण इत्यनेन ब्रह्मविदः स्वरूपमुक्तं, साक्षादित्यादि,
तथा च ब्रह्मविज्ञानादेतादौ फले सति साक्षात्पुरुषोत्तमविदः किं माहात्म्यं वाच्यमित्यर्थः, तच्छब्दस्य 'तस्यैव
पदवित् स्या'दिति श्रुतिस्थितच्छब्दस्य ॥ २१ ॥

पारिष्वेवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ एतन्निष्कार्मकेणाशङ्कविशेषं परिहर्तुमादुरयेत्यादि,
पारिष्वेव भगवावे, तेषामुपाख्यानानां, शंसने, अतथात्वादुपाख्यानानामर्थज्ञान-
साप्रयोजकत्वाद्, प्राधान्यमुपाख्यानामर्थज्ञानानां प्राधान्यं, धर्मिणो ज्ञानरूपस्य धर्मिणः, उक्तरीत्येव्यस्तुति-
त्वेन ज्ञायामुपयोगित्वेन, अत्रैतत्स्थे, एवमप्युक्तप्रकारेणापि, ज्ञानस्योपाख्यानात्तत्पर्यविषयीभूतब्रह्मज्ञानस्य,
अधिकधर्मत्वादि, आनन्दविषयताविशिष्टत्वेनेत्यर्थः, ज्ञानस्योपाख्यानामर्थज्ञानस्य, उपाख्यानेष्वेवाख्यानाये-

१. 'ज्ञानफल' कै । २. 'यार्च' कै । ३. 'स च कै । ४. 'यथा' कै । ५. 'वद्विषय' कर्तुं, भक्तवद्विषय' वया ।
'६. 'इतर कर्तु' । ७. 'एतस्याये' 'भावशब्दाद्ये'ति सूत्रं पठ्यत एकदेशिमिस्तुतु प्रयोजनाभावदेवोपेक्षितं धीमन्नाम्यकार-
रपमा लेखकदोषादेव बुद्धितम् । ८. भगवत कै । ९. 'होपा' कै । १०. 'शंसन्ति पा । ११. 'ज्ञानस्य तथा' क । १२. 'नृदि'
वैवागो । १३. 'न च य' । १४. 'धितमा' मा । १५. 'आख्यानेषु सर्वेषां पदार्थाः ।

मार्कण्डेयेनाप्युक्तं, एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयं भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवा-
 “दनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह” (श्रीमद्भग. ९,
 २२.)मिति भगवद्वाक्यात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त” (श्रीमद्भग. ७.१४.) इत्यत्रैव-
 कारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमार्त्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन ज्ञाने चित्ताशुद्ध्यसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च - न दोष
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्के-
 त्यर्थः, स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवा-
 म्भसे” (मनु. १०. १०४.) ति ।

अथवा विदुषोऽष्टकर्मसम्बन्धो “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे”ति (श्रीमद्भग.
 ४.३७.) स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोत एव साधन-
 दशायां तदभावेन “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षु” (बृह. ६.४.२३.) रित्यादिरूपः
 शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते तत्र
 फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनाप्यन्यथापि शिष्टान्नमेवाहं भक्षणीयं विहितत्वात् तथाश्रमकर्मापि कर्तव्य-
 मेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः, यथानापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात्, एतच्चोपपादितं
 “सर्वान्नानुमति” (ब्र. सू. ३.४.२७.) रित्यत्र, तथा नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्तव्य-
 मेवेति भावः ॥ ३१ ॥

उक्तो भक्तानां स्येतदुभयान्यत्वात् तेषामापद्यनुद्धार एवेत्यत आहुर्भक्तीत्यादि, तथा च ‘योगक्षेमं वहाम्यह’मिति
 भगवत्प्रतिज्ञातत्वेनापपद एव नापान्नान्यमातासु या स एव सत्यप्रतिज्ञो रक्षक इति न भक्तानामापत्तिचिन्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥ अत्र भाष्यं स्फुटार्थम् ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ स्मृतिस्तु सूत्रोक्ता स्मृतिस्तु ‘जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स
 पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे’ति, अष्टकर्मसम्बन्धः, सभ्यासाक्षाद्वाद्वादिकर्माकरणे दोषासम्बन्ध इत्यर्थः, तत्र सीयं
 हेतुमाहुर्ज्ञानाग्निरिति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥ कामकारे जालिन आपत्तौ निषिद्धाचरणे, तदभावेन निषिद्धाचारस्यासम्भवेन,
 कामकारनिवर्तको निषिद्धाचारनिवर्तको येषाचारप्रवर्तकक्षेत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ नादयत्वेन ‘ज्ञानाग्नि’रिति यावत्साक्षादशयत्वेनेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वात्
 विहितकरणस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तं 'कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वात् कर्तव्य'मिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

शमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येतद्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं । स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्येवेत्यर्थः, संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिदितिभावः ॥ ३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्यैवसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित्वा अधिक्यमावश्यकतां चाह ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरवद् विहितत्वेन कर्तव्या एव यद्यपि तथापि सर्व-
थाप्यन्येषां युगपदुपस्थितां तदनुरोधमकृत्वापि त एव भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यर्थः, कुतः ?
श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च, श्रुतिलिङ्गं तु "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः
नानुध्यायाद् बहून् छन्दान् वाचो विग्लेपनं हि त" (बृह. ६.४.२१.) दिति "तमेवैकं
जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव सेतु" (मुण्ड. २.२.५.) रित्यापि, अत्रैवकारेण
भगवदतिरिक्तं प्रतिपिष्य तद्विषयकज्ञानानुसूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं 'विज्ञाये'ति विधाय सरणमपि
तन्मात्रविषयकमेव 'प्रज्ञां कुर्वीते'तिवचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तन-
मर्थानुसन्धानमपि कर्तव्यं नान्येषामिति 'नानुध्यायाद् बहून्'त्यनेनोक्तवती, अत्रा'न्वि'-
त्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते, तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्यते,
स्मृतिस्तु "शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्ण्यशः सरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः त एव
पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज" (श्रीमद्भग. १. ९. ३६.) मिति "महात्मानस्तु
मां पार्थ देवीं प्रकृतिमैश्वर्याः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं सततं कीर्तयन्तो मां
यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासत" (श्रीमद्भग. ९.१३-१४.) इति, एतेन
भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात् तदविरोधेनैव तत्
कर्तव्यमिति स्थितं, अत एव भगवद्धर्मोऽन्यधर्मं प्रतिपिष्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं "स
वा अयमात्मा सर्वस्य वशी" (बृह. ६.४.२२.) त्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥ तान्याश्रमकर्माणि, ननु ज्ञाने कर्मणां नाशसम्भवात् तत्करणं 'प्रक्षालनाद्वी'ति-
न्यायभनुरतीत्यत आहुः संसारेत्यादि, तथा च संसारजनकसकामकर्माणामेव ज्ञाननाशयत्वमिति चित्तशोधकानां
सहकारित्वे न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवंज्ञानेत्यादिना, सूत्रभागायमाहुः सर्वथापी-
त्यादिना, उभयलिङ्गादिति सूत्रभागायमाहुः कुत इत्यादिना, श्रुती आहुः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः
नानुध्यायाद् बहून् छन्दान् वाचो विग्लेपनं हि त' दिति 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव
सेतु' रिति, एवकारेण 'तमेवे'त्येवकारेण, अत्र 'नानुध्याया'दित्यत्रेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मार्कण्डेयेनाप्युक्तं, एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयं भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवा-
 “दनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह” (श्रीमद्भग. ९.
 २२.) मिति भगवद्वाक्यात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त” (श्रीमद्भग. ७. १४.) इत्यत्रैव-
 कारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन ज्ञाने चित्ताशुद्धयसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च - न दोष
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोपि दृष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्के-
 त्यर्थः, स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पन्नपन्नमिवा-
 म्मसे” (मनु. १०. १०४.) ति ।

अथवा विदुषोऽष्टकर्मसम्बन्धो “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे”ति (श्रीमद्भग.
 ४. ३७.) स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोत एव साधन-
 दशायां तदभावेन “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठु” (बृह. ६. ४. २२.) रित्यादिरूपः
 शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते तत्र
 फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह । -

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

एषा ज्ञानिनाप्यन्यापदि शिष्टान्तायेवान्न भक्षणीयं विहितत्वात् तथाश्चमकर्मपि कर्तव्य-
 मेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः, यथानापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात्, एतच्चोपपादितं
 “सर्वान्नानुमति” (ब्र. सू. ३. ४. २७.) रित्यत्र, तथा नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्तव्य-
 मेवेतिभावः ॥ ३१ ॥

उक्तो भक्षणां स्वेतदुभयान्यत्वात् तेषामापद्यनुदार एवेत्यत आहुर्मन्त्रीत्यादि, तथा च ‘योगक्षेमं वहाम्यह’ मिति
 भगवत्प्रतिज्ञातत्वेनापवाद एव नायान्त्यागतासु वा स एव सत्यमतिशो रक्षक इति न भक्षानामापत्तिरिति हेतुः ॥ ३० ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥ अत्र भाष्यं स्फुटार्थम् ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ स्मृतिस्तु सूत्रेणा स्मृतिस्तु ‘जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स
 पापेन पन्नपन्नमिवाग्मसे’ति, अष्टकर्मसम्बन्धः, सत्त्वासाक्षादष्टादादिकर्माकरणे दोषासम्बन्ध इत्यर्थः, तत्र सौम्यं
 हेतुमाहुर्मानाग्निरिति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥ कामकारे ज्ञानिन आपत्तौ निषिद्धाचरणे, तदभावेन निषिद्धाचारत्वात्तन्ममेव,
 कामकारनिवर्तको निषिद्धाचारनिवर्तको येषाचारप्रवर्तकश्चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ नादपत्येन ‘ज्ञानाग्निः रितियाक्याच्चादपत्येनेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वात्
 विहितकरणत्वात्प्रयोजकत्वात् ॥ ३१ ॥

द्र्यादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्याद् भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहित-
नानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत् तथेत्यर्थः, न हि मुक्तात्मनां कथनं भगवदुपयोगो-
क्तिर्भावात्, तदुक्तं श्रीभागवते “न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुराचिंता” (श्रीम-
द्भाग. २. १. १०.) इत्यादि “मुक्तोपसृप्यत्व” चोच्यते, अत एव सप्तमस्कन्धे “देहेन्द्रियासुहीनानां
कुण्डपुरवासिना” (श्रीमद्भाग. ७. १. ३४.) मित्युक्तं, ‘पुरवासि’ त्वे देहादेरावश्यकत्वात्निषेधो जडात्म-
कानामेवेत्यवगम्यते, ‘इतरज्ज् ज्याय’ इतिपाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेनोक्तयोरेव वा,
एतेन “सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते” (तै. ब्र.) तिथ्युक्त्युक्तफलवत्त्वं तस्य
व्यज्यते ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैतदधिकरणम् ॥ ३ ॥
अधेदं विचार्यते, तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति, तत्र भक्तिमार्गस्यापि
साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनदशायामुत्कृष्टावस्थारूपत्वात्
तेषामपि मुक्तिरावश्यकी, तथा च कर्मफलतो न कश्चिद् विशेष इति प्राप्त उच्यते ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्येत्यादि, तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः, अत्र विश्वासदाढ्यायाहान्यस्य
का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत् तदा
तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
त्यर्थः, अत्र हेतूनाह नियमादीन्, तैत्तिरीयके “ते ते धामान्युष्मसी” (तै. सं. १. ३. ६.) ति-
म्वे “यत्र भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) मित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र
वृत्तानि कर्माण्यापि “विष्णोः कर्माणि पश्यते” (तै. सं. १. ३. ६.) मिति पदेनानुद् तस्य नित्यत्वनिरूपणा-
लीलास्थानं “तद् विष्णोः परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) इति, ‘सूरयो’ विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति
योज्यते “सदा पश्यन्ति सूरय” (तै. सं. १. ३. ६.) इति, ‘सूरयो’ विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति
योज्यते, तच्च भक्त्यैवेति ‘सूरि’पदेन भक्ता उच्यन्ते, तथा च भक्तानां सार्वदिकदर्शनं नियम्यते
‘सदे’तिपदेन, एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्नियमो भज्येत्यर्थः,
यद्योक्तं ‘साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं’ परं ‘तदीयत्वस्य’ फलं ‘मुक्ति’रेवेति तत्राहातद्रूपेति, उक्त-

रूपमेव प्राप्तमसीत्यन्वयः, तज्ज् ज्यायस्त्वं, तथा सिद्धं भवतीत्यर्थः, निषेधो देहादीनां निषेधः, उक्तयोराश्रम-
भ्रंशुक्तयोः परामर्शं विलम्बः, एतेनोभयापेक्षया भक्तेरुत्कृष्टनिवर्तनेन, तस्य भक्त्य ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे तृतीयाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ अधिकरणमवतारपन्त्यथेत्यादि-
ना, तदीयानां ज्ञानमार्गीयाणां, तत्र ज्ञानभक्तिमार्गीयोर्मध्ये, तस्य साधनस्य, तदीयत्वस्य साधनरूपभग-
वत्पश्यस्य, साधनदशायाम् श्रवणकीर्तनादिकेत्यतादशायाम्, उत्कृष्टेलादि, सुखरूपत्वेनानुभवेनोत्कृष्टावस्थित्यर्थः,
तेषां भक्तानां, न कश्चिद्विशेषो ज्ञानमार्गीयेभ्यः भक्तिमार्गीयैः न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, सिद्धान्ते सूत्रं व्याकुर्वन्ति
तद्भूतस्यैत्यादिना, व्यवच्छेदो मर्यादामार्गीये पुष्टिमार्गीयभगवद्भावव्यवच्छेदः, अयं भावः पुष्टिमार्गीयभगवद्भावः,
तस्यापि जैमिनेरपि, भगवदीयानां सदाभगवत्साक्षात्काररूपनियमात्मकं हेतुं निरूपयितुमाहुस्तैत्तिरीयकेत्यादि,
तत्र परमपदे, तस्य लीलास्थानस्य, तच्च भक्तैः प्राप्यं लीलास्थानं चेत्यर्थः, इति मुक्तानां दर्शनसाधनेन्द्रियाणा-
मभावात् सदादर्शननियमस्य ब्रह्म इत्यर्थः, यद्योक्तमेतदधिकरणपूर्वपक्ष उक्तमित्यर्थः, तद्रूपेति, तथा च तद्रूपा-
भावेभ्य इत्यस्य तद्रूपं भगवदीयत्वं तस्यादुत्कृष्टपदार्थानामभावेभ्य इति सूत्रमात्राद्यं इति फलितं, उक्तभगवदीय-
मावेभ्य इत्यस्य तद्रूपं भगवदीयत्वं तस्यादुत्कृष्टपदार्थानामभावेभ्य इति सूत्रमात्राद्यं इति फलितं, उक्तभगवदीय-

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेनोच्यते ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

‘सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपती’ (बृह. ६.४.२३.) त्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यल्पमुच्यतेपि तु तस्मिन् पुरुषोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टि-
त्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण
सम्बन्धः, अन्तराशब्दोत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः, तथा च श्रुतिरितद्ध स वै ब्राह्मणा
अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक”
(बृह. ६. ४. २२.) इत्यृणापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अमीष्टत्वेपि
तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेन्तरायो भविष्यतीति तद्दृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं यतो ज्ञानतत्साधनवैराग्यादीनाम-
‘प्यन्तरा’ रूपत्वं स्मर्यते “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं
प्रायः श्रेयो भवेदिहे”ति (श्रीमद्भाग. ११.२१.३१.) भगवद्वाक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

‘स्मर्यत’ इति पूर्वेण सम्बन्धः, ज्ञानादेः सकाशाद् भक्तिमार्गे फलतोष्युत्कर्षमाह ज्ञानादि-
साधनवत्स्वतुग्रहो मुक्तिपर्यन्त एव भक्तिमार्गे त्व“हं भक्तपराधीनो ह्यस्वतत्र इव द्विजे”
(श्रीमद्भाग. ९.४.६३.)त्यादिवाक्यैर्विशेषरूपो मुक्त्यादिभ्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः
स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः, तथा चेतरेषां मुक्तेरपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव
ज्याय इत्यर्थः, अत्र हेत्वन्तरमाह लिङ्गाच्चेति, मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव न तु देह-

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति प्राधान्येनेत्यादिना, स्फुटमन्यत् ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति भगवद्धर्मेभ्य इत्यादिना, अल्पमाधमकर्मात्वं, ततः
किमत आहुतिपि त्वित्यादि, अन्तरेत्यादि, तथा चान्तराशब्दो व्यवधायकायेवाची कोशे सिद्ध इत्यर्थः, एतदर्थोप-
पत्तिर्माहुतिरितद्ध स” इति, स्फुटमन्यत् ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥ एतत्सूत्रस्य पूर्वं व्याख्यातत्वेपि पुनः प्रयोजनान्तरपरतया व्याख्यातुमवतारयन्त्यपि-
शब्देनेत्यादिना, स्मृतिमाहुतिस्तस्मादित्यादिना ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥ मुक्तिपर्यन्तं पथेलेवकारेण मुक्त्यधिकफलानुग्रहव्यवच्छेदः ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति गूढेत्यादिना, तदीयत्वं भगवदीयत्वं, आत्मस्व-

न्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः साद् भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहित-
त्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत् तथेत्यर्थः, न हि मुक्तात्मनां कथन भगवदुपयोगो-
त्तीतिभावः, तदुक्तं श्रीभागवते “न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुराचिन्ता” (श्रीम-
द्भाग. २. ९. १०.) इत्यादि “मुक्तोपसृप्यत्वं” चोच्यते, अत एव सप्तमस्कन्धे “देहेन्द्रियासुहीनानां
बहुष्पुपुरवासिना” (श्रीमद्भाग. ७. १. ३४.) मित्युक्तं, ‘पुरवासि’ त्वे देहादेरावश्यकत्वाभिप्रेतो जडात्म-
कानामेवेत्यवगम्यते, ‘इतरज् ज्याय’ इतिपाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेनोक्तयोरेव वा,
एतेन “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते” (तै. ब्र.) तिथ्युक्तफलवत्त्वं तस्य
सूच्यते ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं चिह्नितत्वाच्चाश्रमकर्मत्वधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथेदं विचार्यते, तदीयानामपि कदाचित् साधुज्यमस्ति न चेति, तत्र भक्तिमार्गस्यापि
साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनदर्शयामुक्तृदावस्थारूपत्वात्
तेषामपि मुक्तिरावश्यकी, तथा च कर्मफलतो न कश्चिद् विशेष इति ग्राह्य उच्यते ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्येत्यादि, तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः, अत्र विद्यासदाढ्यायाहान्यस्य
का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत् तदा
तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
त्यर्थः, अत्र हेतुनाह नियमादीन्, तैत्तिरीयके “ते ते धामान्युष्मसी” (तै. सं. १. ३. ६.) ति-
मन्त्रे “यत्र भूरिशङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) मित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र
कृतानि कर्माण्यपि “विष्णोः कर्माणि पश्यते” (तै. सं. १. ३. ६.) तिमन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्त-
लीलास्थानं “तद् विष्णोः परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) मिति पदेनानूद्य तस्य नित्यत्वनिरूपणा-
योच्यते “सदा पश्यन्ति सूरय” (तै. सं. १. ३. ६.) इति, ‘सूरयो’ विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति
यावत्, तच्च भक्त्यैवेति ‘सूरि’पदेन भक्ता उच्यन्ते, तथा च भक्तानां सार्वदिकदर्शनं नियम्यते
‘सदे’तिपदेन, एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्निधमो भज्यतेत्यर्थः,
यद्योक्तं ‘साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं’ परं ‘तदीयत्वस्य’ फलं ‘मुक्ति’रेवेति तत्राहानद्रूपेति, उक्त-

रूपमेव प्राप्तमस्तीत्यन्वयः, तज् ज्यायस्त्वं, तथा सिद्धं भवतीत्यर्थः, निपेधो देहादीनां निपेधः, उक्तयोरश्रम-
कर्ममुक्तयोः परामर्शो विवक्ष्यते, एतेनोभयापेक्षया भक्तेरुत्कृष्टनिवर्तनेन, तस्य भक्तस्य ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ अधिकरणमवतारयन्त्येत्यादि-
ना, तदीयानां ज्ञानमार्गीयार्णां, तत्र ज्ञानभक्तिमार्गीयोर्मध्ये, तस्य साधनस्य, तदीयत्वस्य साधनरूपभग-
वदीयत्वस्य, साधनदर्शयाम् श्रवणकीर्तनादिकेत्येतादृशायां, उत्कृष्टेत्यादि, सुपरूपत्वेनातु भवेनोत्कृष्टत्वादित्यर्थः,
तेषां भक्तानां, न कश्चिद्विशेषो ज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गां न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, सिद्धान्ते सूत्रं व्याकुर्वन्ति
तद्भूतस्येत्यादिना, व्यवच्छेदो मर्यादामार्गीये पुष्टिमार्गीयभगवद्भावव्यवच्छेदः, अयं भावः पुष्टिमार्गीयभगवद्भावः,
तस्यापि जैमिनेरपि, भगवदीयानां सदाभगवत्साक्षात्काररूपनियमात्मकं हेतुं निरूपयितुमाहुस्तैत्तिरीयकेत्यादि,
तत्र परमपदे, तस्य लीलास्थानस्य, तच्च भक्तैः प्राप्यं लीलास्थानं चेत्त्यर्थः, इति मुक्तानां दर्शनसाधनेन्द्रियाणा-
मभावात् सदादर्शननियमस्य भङ्ग इत्यर्थः, यद्योक्तमेतदधिकरणपूर्वपक्ष उक्तमित्यर्थः, तदुपेति, तथा च तद्रूपा-
भावेभ्य इत्यस्य तद्भूतं भगवदीयत्वं तस्मादुत्कृष्टपदायानामभावेभ्य इति सूत्रमार्गाय इति फलितं, उक्तभगवदीय-

१. विपश्चितेत्युक्तफलवत्त्वं वयागो । २. साधनावस्थायाम् वपुर्गुणो, साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि वया ।

३. छत्रं वया । ४. पुष्टिमार्गीयस्य कै ।

भगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपं, “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मे” (श्रीमद्भाग. ६.१४.५.) तिवाक्याद् “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस हृदि श्रिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत” (बृह. ६.४.७.) इतिश्रुत्या ‘मृत’स्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते, स च “यमेवैष वृणुत” (कठ. २.२३.) इतिश्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टं फलत्व-मस्यातोतद्रूपत्वं, किञ्च फलं हि साधनादुत्तमं भवति भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थसाभावादपि न तु मुक्तिरुचिता, तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य “तथैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्विगन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्त-सर्वार्था” (श्रीमद्भाग. ५.६.७.) इति ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथेदं विचार्यते, ध्रुवायेव च ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्सम्बन्धिफलं ददाति न वेति ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥

तत्र नेत्याह न चेति, तत्र हेतुः पतनानुमानादिति, “आब्रह्मध्रुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो-र्जुने” (श्रीमद्भाग. ८.१६.) तिसृष्टेरेतित्यर्थः, फलस्य सावधिर्त्वादितिभावः, किञ्च तादृशस्य भगवदीयस्य पतनायोगादपि न तथा ।

अथवा तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात् तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां सम्बन्धा-भावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति वदन्त्यपि तूपूर्वं पतन-मेव तदिति वदन्ति, भक्तिभावाच्च्युतेः, अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाद्यापि कदाचित् सम्भवतीत्युप-पत्तनं तत्, मुक्तौ त्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाद्यापि नेति महापतनमेव सेतिभावः, तेन निषिद्धकर्म-फलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति, अत एव श्रीभागवते “नारायणपरा लोके न कुतश्चन विन्यस्यति स्वर्गाप-वर्गनरकेऽपि तुल्यार्थदर्शिनः” (श्रीमद्भाग. ६.१८.२८.) इति गीयते, भक्तिमार्गे तु साक्षात्सद्भा-

व्यस्य मुक्तापेक्षयाधिक्ये प्रमाणं प्रदर्शयन्ति मुक्तानामित्यादिना, अतो भक्तेर्भुक्त्यधिक्यतः, अतद्रूपत्वं मुक्ति-साधनभिन्नत्वमित्यर्थः, न तु मुक्तिरुचिता भगवदीयस्य फलं मुक्तिर्नोचितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥ सूत्रमवतारस्येत्येत्यादिना, ददाति पुष्टि-मार्गायभक्त्यै ददातीत्यर्थः, पतनानुमानादिति पतनबोधकस्येत्या पतनबोधकश्रुतेरनुमानादित्यर्थः, नन्वेवं सति भगवता ध्रुवाय कथमाधिकारिकफलं दत्तमत आहुः किञ्चेत्यादि, तादृशस्य भगवन्तं प्राप्तस्य पुष्टिमार्गायभग-वदीयस्य, ध्रुवस्य मर्यादाभ्यामप्येन तथा फलदानमित्यर्थः, तदयोगादित्यस्यार्थमाहुः पतनायोगादिति, पतना-योगादित्यस्याभ्यान्तरमाहुः इत्येत्यादिना, तादृशस्य भुक्त्यभिलाषाच्चान्यस्य भगवदीयस्य ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४१ ॥ आधिकारिकफले पतनविशेषताप्रदर्शनायेदं सूत्रमित्यर्थ-कथनायाहुरेक इत्यादि, पतनमात्रं त्वेया पतनमेव, उपपूर्वं पतनसुपपातनमित्यर्थः, एता गुणिः, तेन मुक्तेर्माहा-पतनरूपत्वेन, मुक्तेर्माहापतनरूपत्वे सम्मतिमाहुत एवेत्यादिना, ‘नारायणपरा लोके न कुतश्चन विन्यस्यति स्वर्गाप-

१. अभिगन्ते के । २. स्पष्टफलत्वं नैवपागे । ३. एत सर्वत्र । ४. सर्व के । ५. ध्रुवमपि व, ध्रुवादये चपु । ६. भयनात् व । ७. सावधिर्त्वात् के । ८. एते सर्वत्र । ९. ये सर्वत्र । १०. यन्ता ० के । ११. ए के ।

तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पष्ठं बहिस्तूभयधेतुधिकरणम् ।

भावेपि तदीयं भावमात्रमप्यशनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यन्ते, तदुक्तं श्रीभागवते
 “अथ ह वाच तवे” (श्रीमद्भाग. ६.९.३९.) त्यादिना, साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति-
 शङ्कानिरासायाह तदुक्तमिति, “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते” (ते. ब्र.) ति, “अत्र
 प्रसन्न समश्नुत” (बृह. ६.४.७.) इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपरसाशनमुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ५ ॥
 ॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते प्रभुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात्स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न
 वेति, फलस्य सिद्धत्वाच्चेतिपक्षव्यवच्छेदाय “मद्वार्तायातयामानां न वन्याय गृहा मता” (श्रीम-
 द्भाग. ४.३०.१९.) इतिवाक्याद् बन्धकत्वेन त्याज्य इतिपक्षव्यवच्छेदाय च तुशब्दः, भावमात्रे
 साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वोभयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत्, स आवश्यकः, तत्र
 प्रमाणमाह स्मृतेरित्यादि, “त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनवन्धुषु मय्यावेश्य मनः सम्पक्
 समदगं विचरस्व गा” (श्रीमद्भाग. ११.७.६.) मित्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववत्तत्सङ्गविशिष्टस्यापि
 बहिर्गमनमाह, तदाचारोपि तथैव श्रूयतेतत्तथा, अत्रायमाशयः, आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो “यदह-
 रेवे” (जावा. ४.) त्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोयमिति
 ज्ञायते, तथा चोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेपि व्यासङ्गस्यात्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्य-
 नवरतं प्रभुरसास्वादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्यागस्य विप्रयोगरसानुभावकत्वेन च स कर्तव्यो यद्यपि
 स्पष्टान्तरायत्वेन स्वत एव तत्यागो भावी तथा “प्याश्रमादाश्रमं गच्छे” (श्रीमद्भाग. ११.१७.३८.)
 दितिवाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्काभावायेवमुक्तिरिति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वैदिविज्ञानमप्रयोजकं, तत्र हेतुस्तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः
 श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमितिभावः, अत्र “यमेवैष
 वृणुत” (मुण्ड. ३.२.३.) इतिश्रुतिरनुसन्धेया, एतदनुपदमेव पठ्यते “नायमात्मा बलहीन
 लभ्य” (मुण्ड. ३.२.४.) इति, अत्र भगवद्भरणानन्तरमपि जीवबलं कर्तमं यदपेक्षा भगवच्छाभ-
 इतिजिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव ‘बल’मिति निर्णीयते, तस्यैव मर्यादावलोपमर्दकत्वाद् भगवद्ब्रह्मी-
 कारहेतुत्वाच्च ब्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्भले नैव यत् इत्यात्रेय
 वर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थद्वितिनः, अशनवदितिसूत्रभागार्थमाहुर्मक्तिमार्ग इत्यादिना, अशनवद् भगवत्सम्बन्धिसर्व-
 भोगाशनवदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवत्यादिना, संशयमाहुः प्रभुरेत्यादिना,
 फलस्य भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारान्यतररूपफलस्य, नेतीति, गृहत्यागो न कर्तव्य इत्यर्थः, व्यवच्छेदाय चेति
 चकारेण फलस्य सिद्धत्वाच्च त्याग इतिपक्षसमुच्चयः, तत्सङ्गो भगवद्भाववतः सङ्गः, तदाचारोपि स्मृत्योपदिष्टस्या-
 चारोपि, तथैवोपदेशानुसारेणैव, तथा त्यागावश्यकता, अत्र त्यागो, पूर्वमूर्ध्वरेत-सूत्रे, व्यासङ्गस्य लौकिकव्यासङ्गस्य,
 अत्र गृहस्थितौ, उक्तोभयोः केवलभाववत्साक्षाद्भोगवतोः, तस्योक्तविधिमक्तयोस्तत्यागस्य, चकारोप्यर्थः, तथा च
 प्रतिबन्धकाभावेपि रसास्वादायावश्यक इत्यर्थः, स्पष्टान्तरायत्वेन गृहस्योक्तसमोमान्तरायत्वेनेत्यर्थः, अत्र गृह-
 स्थितौ, सूत्रकारस्येयमुक्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति पुष्टीत्यादिना, अप्रयोजकं स्वकर्तव्ये विहितत्व-
 ज्ञानं न प्रयोजकमित्यर्थः, तस्य पुष्टिमार्गीयभक्तस्य, अत्र पुष्टिमार्गीयभक्ते, अत्र स्वामिसकाशादेव फललाभे, कर्तमं
 १. तदीयं कर्मो. २. मन्यते भगवो. ३. विचार्यते पा. ४. तत्र सर्वत्र. ५. इति ० कर्मो. ६. नत यथा. ७. येषो ब.

आचार्यो मनुते, इदमत्राभिप्रेतं, सर्वात्मभावस्य यद् वलं तत् तदात्मकस्य प्रभोरेव, तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचतेत एव व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्मोधि-
वचनवीचयो गीयन्ते “यर्हन्मुजाक्ष तव पादतलमस्त्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमर्थं स्थातुं पारयाम”
(श्रीमद्भाग. १०.२६.३६.) इत्यादयः, अतस्त्यागस्तु पृष्ठलग्न एवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति,
विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञेयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् वहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्विज्यमृत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमि-
राचार्यो मन्यते, तस्यायमभिसन्धिः, यजमानो हि खेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आदौ वृणुते, प्रकृते च
“यमेवैव वृणुते” (कठ.२.२३.) इति श्रुते “स्तस्मादेकाकी न रमत” (बृह. ३.४.३.) इति श्रुतेश्च
स्वकीडार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततच्छीलानुरूपाब् जीवान् वृणुते “यूनः स्वविरान् वे” (आप.
श्रौत.) तिविकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववैवर्त्तवेनैकरूपाणामेवात्र
वरणं, तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्व-
मत्र, तदुक्तं भगवता “यदा पुमांस्त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म” (श्रीमद्भाग.
११.२९.३४.) इति, अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति, तदनन्तर-
मात्मनिवेदने सत्येतद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति, अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां
विशेषतस्तस्मात् सुपूक्तमार्त्विज्यमिति, एतेन “न ददाति न पचती” (आप. श्रौ. १०.१४.६.७.)
त्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तमैकः सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति, प्रकृते भक्तानामृत्वि-
क्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिकी-
यते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते, तथा प्रकृतेपि, न च “कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा” (आप. श्रौत.) इति प्रश्रवचनात् तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतःपुरुषार्थत्वेन भगवदर्थो
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यं, नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्रवस्यावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणा-
दानमपि, अन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः, प्रकृतेपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्नानुभवार्थमेव
ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्चूपमिहार्थः, तस्य सर्वात्मभावस्य, अन्यद्भगवदतिरिक्तं, पृष्ठलग्न एव सर्वात्मभावस्य पृष्ठलग्न एव, एवकारेण
कर्तृताव्यवच्छेदः, नन्वेतावज्ज्ञानमात्रेयस्य कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुर्विष्णवतारत्वेनेत्यादि, अत्रये भगवता वरदानाद्
विष्णवताररूप एवाग्रेयो जात इत्यर्थः, तथा पुष्टिभाषाभिज्ञः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥ एकरूपाणां यौवनत्ववतां स्वविरत्ववतां वैकधर्म-
वतां वरणमित्यर्थः, तत्र सोमादौ, अत्र पुष्टौ वृते, तदुक्तमिति “यदा पुमां” इति वाक्यमेकादशकन्दीयैकोन-
विंशदप्याये भगवतोक्तं, अत्रैतद्वाक्ये, एतद्विषयको निवेदनवाक्यविषयकः, स आत्मनिवेदनकर्ता, अन्तरङ्गत्वादि,
तथा च “विचिकीर्षितो म” इत्यत्र व्युपसर्गेणेच्छायां विशेषलाभः, रमणमेवेत्येवकारेण सोमवचमानत्वेन भगवतो-
पीतरकरणं व्यवच्छिद्यते, एतदेव रमणकरणमेव, आह सूत्रकार आह, तथा प्रकृतेपि स्वकीयसाङ्गलीलानिष्पाद-
नार्थं भगवतापि भक्ता मियन्त इत्यर्थः, तदर्थैव तत्प्रवृत्तिर्दक्षिणार्थैव यज्ञादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः, अत्र तु भक्तानां वरण-
स्मृते तु, वैषम्यमत्र दक्षिणाभावाद् वैषम्यं, नीरागस्यापि यागे दक्षिणामनिरुद्धतोपि, प्रश्रस्य “कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा” इति प्रश्रवस्यावश्यकत्वाद्, प्रकृतेपीत्यादि, तथा च यथा वैषम्यमेव प्रभादिप्रयोजकं तथात्र स्नेह एव भक्ता-
नां निरप्राधिकः प्रयोजकः, तत्र यथा दक्षिणादानेन कर्मसाङ्गता तथात्र भक्तानां साङ्गतेति न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१. अन्यत्रेति पापाद्योशुद्ध एव । २. इत्थं सर्वत्र । ३. सर्वात्मभावत्वेन कर्तुं । ४. सम्बन्धि-० कर्मो ।
५. तदिह सर्वत्र । ६. सम्भवति कृत्वागो । ७. विषय इति पापाद्योशुद्ध एव । ८. कश्चिदिति पापाद्योशुद्ध एव ।

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

आथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते “भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्वेनैवामुष्मिन् मनःकल्पन-
तदेव च नैष्कर्म्य” (गो. पू. ता. १.) मिति ।
भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो वादरायणः । मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥ १ ॥ ४५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पष्ठं बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥
ननु (कठोप. २. २२.) “यमेवे”तिश्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह
(इ. ६. ४. २३.) “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्ये”दितिश्रुतिः साधनान्तरमप्याह, एवं विरोधे श्रुतिस्त्वाविशेषात् किमादरणीयं किं नेतिसंशये
साधनान्तरविधिरेवादरणीयोन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥
मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विष्यते, तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते
पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोपि, अपरं च, साधनं हि कायिकं वाचिकं मानसिकं च
विधीयते, तत्र (कठोप ४. ११.) “मनसैवाप्तव्य”मितिश्रुतेस्तृतीयं मुख्यं, तदपि तावदेव मर्यादिक-
स्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत् स्नेहो न भवति, यतस्तद्वतः स्नेहवत्स्वत्वं तृतीयं साधनमपि
विध्यादिवत्, यथा तद्वतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजकस्तस्य स्वत एव सम्भवात् तथा
भगवत्प्राप्ताविदमित्यर्थं कैमुतिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीय-
मेवोक्तम् ॥ ४६ ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥
ननु (ब्र. सू. ३. ४. ४३.) “बहिस्तूभयथे” त्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक इति
निरूपितं, छान्दोग्ये (छान्दो. १०. १५. १.) त्वा “चार्यकुला” दित्युपक्रम्य छान्दोग्योपनिषदन्त
“आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो
धार्मिकान् विदधते आत्मानि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहि संसृज्य सर्वान् भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स
श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥ सूत्रं विवृण्वन्त्याथर्वणेत्यादिना, “भक्तिरस्य भजन”मितिश्रुतिः, तद् भजनं, अमुष्मिन् भग-
वति, मानं भागवतं तत्रावैधर्म्यजस्यमन्तिनीनां सख्यासु वैधोदवादिस्वयं च श्रीभागवतं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे पष्ठमधिकरणम् ॥ ४६ ॥ भक्तिमार्गीयस्य प्रदर्शितगृहत्याग-
समानतया श्रुत्युक्तशमदमादिकमपि कर्तव्यत्वेन प्रसक्तं भयत्यतोधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, उच्यते सूत्रेण
सिद्धान्त उच्यते, नान्यापेक्षा “यमेवे”तिश्रुत्या “नायमात्मे”तिश्रुतिविरोधाच्चान्यापेक्षेतिभाव इत्यर्थः, तदपि मानसिक-
मपि, तद्वतो भगवति प्रेमवतः, तस्य भगवदनुकूलभक्तेः साधकप्रवृत्तिमात्रस्य, स्वत एव स्नेह एव, तथा
विषयवादाविच, इदं श्रुतिबोधितशमदमादिकमप्रयोजकमिति विभक्तिविपरिणामेन पूर्वान्वयीत्यर्थः, पूर्वयोः
कायिकवाचनिकयोः, एतन्मानसिकम् ॥ ४६ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥
कृत्स्नमायात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ पूर्वोधिकरणोक्तभक्तिमार्गी हदीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य समाधोतुं
सूत्रमिदमित्यधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, “आचार्यकुलादि”त्यादिसूत्रयस्तु-आचार्यकुलाद् गुरुकुलाद्
गुरुभावे सत्पदयो तदुच्ये तदुच्ये वा प्रवृत्तयः समावर्तनीयमिति ज्ञापयितुं कुलपदं, वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेपेण
गुरोः सेवारूपं यत् कर्म तत् कृत्वा ततोतिशेपोवशेपो यः कालक्षेप कालेन वेदाध्ययनं सान्नं रहस्यांशानपुर.सरं
सम्पाद्याभिसमावृत्य जिज्ञासाद्वयसमापनोत्तरमाचार्यकुलाभिप्राय दारानादस्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्यविहिते कर्मेणि
तिष्ठन् शुचौ देशे वेदमधीयानो विविक्तस्थाध्यायमाह्नोपोदितप्रकारे पवित्रे देशे यथावदासीन आशुत्तिमधीतस्य कुर्वन्
१. छतं कपुर्गुणो । २. श्रुतेष्व कर्तुं । ३. वाचनिकं कपु । ४. °ति सर्वे व्यादर्शाः । ५. °तु सर्वे व्या-
दर्शाः । ६. °तु सर्वे व्यादर्शाः ।
४६ अ. भा. प्र.

आचार्यो मनुते, इदमत्राभिप्रेतं, सर्वात्मभावस्य यद् बलं तत् तदात्मकस्य प्रभोरेव, तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचते एव ब्रजपरिवृद्धवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्मोधि-
वचनवीचयो गीयन्ते “यस्मिन्बुजाक्ष तव पादतलमस्पाक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयाम”
(श्रीमद्भाग. १०.२६.३६.) इत्यादयः, अतस्त्यागस्तु पृष्ठलग्न एवावातीति न तदर्थं यतनीयमिति,
विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञोयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् बहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्विज्यमृत्विक्मैवेत्यौडुलोमि-
राचार्यो मन्यते, तस्यायमभिसन्धिः, यजमानो हि खेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आदौ वृणुते, प्रकृते च
“यमेवैव वृणुते” (कठ.२.२३.) इति श्रुते “स्तसादेकाकी न रमत” (बृह. ३.४.३.) इति श्रुतेश्च
स्वकीद्वार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपाब् जीवान् वृणुते “यूनः स्वविरान् वे” (आप.
श्रौत.) तिविकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववैवर्त्तनैकरूपाणामेवात्र
वरणं, तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्व-
मत्र, तदुक्तं भगवता “यदा पुमांस्त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म” (श्रीमद्भाग.
११.२९.३४.) इति, अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति, तदनन्तर-
मात्मनिवेदने सत्येतद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति, अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां
विशेषलेखात् सुष्टूक्तमार्त्विज्यमिति, एतेन “न ददाति न पचती” (आप. श्रौ. १०.१४.६.७.)
त्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यगेतेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तमैकैः सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति, प्रकृते भक्तानामृत्वि-
क्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय कृत्विक् परिकी-
यते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः कियते, तथा प्रकृतेपि, न च “कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा” (आप. श्रौत.) इति प्रश्रवचनात् तदर्थं तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतःपुरुषार्थत्वेन भगवदर्थो
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यं, नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्रवसावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणा-
दानमपि, अन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः, प्रकृतेपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्यमेव
ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्चूपमित्यर्थः, तस्य सर्वात्मभावस्य, अन्यद्भगवदतिरिक्तं, पृष्ठलग्न एव सर्वात्मभावस्य पृष्ठलग्न एव, एवकारेण
कर्तृताप्यवच्छेदः, नन्वेतावद्भगवान्मन्त्रेयस्य कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुर्विष्णवतारत्वेनेत्यादि, अत्रये भगवता वरदानाद्
विष्णवताररूप एवात्रेयो जात इत्यर्थः, तथा पुष्टिभाषाभिज्ञः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥ एकरूपाणां यौवनावृत्तां स्वविरत्त्वतां वैकधर्म-
वतां वरणमित्यर्थः, तत्र सोमादौ, अत्र पुष्टी वृत्ते, तदुक्तमिति “यदा पुमां” इति वाक्यमेकादशकन्धीयैकोन-
विंशदप्याये भगवतोक्तं, अत्रैतद्वाक्ये, एतद्विषयको निवेदनवाक्यविषयकः, स आत्मनिवेदनकर्ता, अन्तरङ्गत्वादि,
तथा च “विचिकीर्षितो म” इत्यत्र व्युत्पसर्गेणैच्छायां विशेषलाभः, रमणमेवेत्येवकारेण सोमयजमानस्यैव भगवतो-
पीतरकरणं व्यवच्छिद्यते, एतदेव रमणकरणमेव, आह सूत्रकार आह, तथा प्रकृतेपि स्वकीयसाङ्गलीलात्तिष्ठाद-
नां भगवतापि भक्ता विन्यत इत्यर्थः, तदर्थं तत्प्रवृत्तिर्दक्षिणार्थं यथाशौ प्रवृत्तिरित्यर्थः, अत्र तु भक्तानां वरण-
स्थले तु, वैषम्यमत्र दक्षिणाभावाद् वैषम्यं, नीरागस्यापि यामे दक्षिणामलिच्छतोपि, प्रश्रवस्य “कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा” इति प्रश्रवसावश्यकत्वात्, प्रकृतेपीत्यादि, तथा च यथा वैषम्यमेव प्रश्रादिप्रयोजकं तथात्र स्नेह एव भक्ता-
नां निरुपाधिकः प्रयोजकः, तत्र यथा दक्षिणादानेन कर्मसाङ्गता तथात्र भक्तानां साङ्गतेति न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१. अन्यत्रेति पापाद्योशुद्ध एव । २. इत्वा सर्वत्र । ३. सर्वात्मभावत्वेन कर्तुं । ४. सम्बन्धितं कैंगो ।
५. तद्वि. सर्वत्र । ६. सम्भवति कवपांगो । ७. विषय इति पापाद्योशुद्ध एव । ८. कश्चिदिति पापाद्योशुद्ध एव ।

मौनवदितरेपामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डिधर्मोपलक्षकं, यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्त-
नियामकाले धर्मा उक्ता न्यासिनस्तथेतरेपामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणां "मात्मनि सर्व-
सम्प्रतिष्ठाप्ये"ति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो "गृहिणोपसंहार" इत्यर्थः,
नियमनमात्रमत्र तु भगवति विनियोगादाधिक्यमिति भावः, वस्तुतस्तु केवलनियमन-
साप्रयोजकत्वात् तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् "गृहिणोपसंहार" इति न युज्यते "शुचौ देशे
लाघ्याय मधीयान" इत्यादिकर्ममार्गीयसाधनश्रुतेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहानाविःकुर्वन्निति ।

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तसंवाभिष्टद्विस्वभावकत्वादाश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भाव-
मनाविःकुर्वन् भजेतेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः, गोपने मुख्यं हेतुमाहान्वयादिति, यतो
भगवता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वर्ततेतो हेतोस्तथा, अत्र ल्यबलोपे पञ्चमी, एतेन यावदन्तः-
करणे साक्षात्प्रभोः प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिराविःकरणं भवति प्राकट्ये तु न तथा सम्भव-
तीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेपि तत्समयमाह ।

ऐहिकमैप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

प्रस्तुतं प्रभुमजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं कर्म कार्य, नन्वैहिकं कर्मास्तु मा वात-
स्तत्समयोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह तद्दर्शनादिति, (छान्दो. १०. १५. १.) "आचार्यकुला"दित्युप-
क्रम्याग्रे पठ्यते "धार्मिकान् विदधति" ति, अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यते-
तस्तत्समयोक्तिरावश्यकी, अन्यथा श्रुतावुक्तमस्तीति प्रस्तुतवाधेपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः
स्यादिति भावः ॥ ५० ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादेष्टमं गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

ननु (छान्दो. ८. १४. २.) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ सम्पत्स्य" इति श्रुतौ
मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते, सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या
(त्र. छ. १. ३. २.) "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्" (श्रीमद्भा. ६. १४. १५.) "मुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन" इति स्पृष्टेः मुक्तेः फलं भक्तिरसानु-
भव एव, एवं सत्युक्तगृहिणस्तत् फलं भवति नवेति संशये निर्णयमाह ।

संहारः श्रुतो ब्रह्माप्त्यन्तसाधनकलापस्य गृहस्य उपसंहारः कृत, तत्र न्यासिति, अत्र तु गृहिणि इ, तत्रापि
न्यासित्वेपि, तथा चात्र त्रयाणां भगवति विनियोगेपि न सर्वेन्द्रियाणां भगवति विनियोग इति गृहिण्येवोपसंहारः
फलितः ॥ ४८ ॥

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्विवादिना, आश्रमधर्मैरिति करणे तृतीया,
अत्रान्वयादिति सूत्रभागे, ते धर्मा आश्रमधर्माः प्रच्छादनार्थमुक्ता इत्यर्थः, तथाश्रमधर्मा आच्छादनार्थाः,
ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ तत्समयो लौकिककालः, अन्यथा सूत्रकारेण
प्रस्तुतावाधेन लौकिककरणस्यावृत्तेः ॥ ५० ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थेष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तद्व्यवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति नन्विवादिना,
१. ५० पा । २. समन्वयं पा । ३. प्यप्र क । ४. प्रस्तुतं प्रभुमजनमित्यधिकं वैयपागो । ५. छतं कपु ।